

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԶԱՐՈՒՀԻ ՀԱԿՈՔՅԱՆ
ԼԻԼԻԹ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ
ԱՐՓԻՆԵ ԱՍՐՅԱՆ
ԹԱԳՈՒՀԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 12-14-ՐԴ ԴԴ. ԽՈՆԱՐՀՎԱԾ ԵՎ
ՔԻՉ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՔԱՆԴԱԿԱՅԻՆ
ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ
(մաս առաջին)

ԹԵՄԱՏԻԿ ԳԼՈՒԽՆԵՐ, ԿԱՏԱԼՈԳ, ՊԱՏԿԵՐԱՇԱՐ

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱՅՉՈՒԹՅՈՒՆ
2023

ՀՏԴ 726

ԳՄԴ 85.11

Հ 247

Հակոբյան Զ., Միքայելյան Լ., Ասրյան Ա., Ավետիսյան Թ.

Հ 247 Հայաստանի 12-14-րդ դդ. խոնարհված և քիչ ուսումնասիրված եկեղեցական կառույցների քանդակային հարդարանքը: Թեմատիկ գլուխներ, կատալոգ, պատկերաշար / Զ. Հակոբյան, Լ. Միքայելյան, Ա. Ասրյան, Թ. Ավետիսյան.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2023, Մաս առաջին.- 356 էջ:

Գիրքը նվիրված է Հայաստանի 12-14-րդ դդ. խոնարհված և քիչ ուսումնասիրված եկեղեցական կառույցների քանդակային հարդարանքի արվեստաբանական ուսումնասիրությանը:

Այն բաղկացած է երկու մասից: Առաջինում ներկայացված են թեմատիկ ուսումնասիրություններ, որտեղ քննության են առնվում եկեղեցիների առանձին մասերի՝ թմբուկների, շքամուտքերի և բեմառեջքների երփնադրված ու քանդակային հարդարանքի առանձնահատկությունները: Գրքի երկրորդ մասը հուշարձանների կատալոգն է, որտեղ բերված են 20 հուշարձանի պատմական, մատենագիտական և վիմագրական տվյալները, ապա նրանց քանդակային հարդարանքի մանրամասն նկարագրությունը:

Ուսումնասիրությունն ուղեկցվում է հուշարձանները և նրանց քանդակային դրվագները ներկայացնող մոտ 600 լուսանկարներով:

ՀՏԴ 726

ԳՄԴ 85.11

Հեղինակները հաստատում են, որ ծանոթ են «ԵՊՀ գրահրատարակչական քաղաքականությանը», և գրքում առկա փաստերը, դիրքորոշումները, կարծիքները շարադրված են հեղինակային իրավունքի և էթիկայի միջազգայնորեն ընդունված սկզբունքների պահպանմամբ:

ISBN 978-5-8084-2656-6

<https://doi.org/10.46991/YSUPH/9785808426566>

© ԵՊՀ հրատ., 2023

© Հակոբյան Զ., Միքայելյան Լ., Ասրյան Ա., Ավետիսյան Թ., 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ.....	4
ԹԵՄԱՏԻԿ ԳԼՈՒԽՆԵՐ	
ԳԼՈՒԽ I. 12-14-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԹՄԲՈՒԿՆԵՐԻ ՔԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ	9
ԳԼՈՒԽ II. ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ՎԱՆՔԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԿՐՏԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԹՄԲՈՒԿԻ ՔԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ	28
ԳԼՈՒԽ III. ՔԱՐԵ ՍԱԼԻԿՆԵՐԻ ԽՃԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՆՄԱՆԱԿՈՒՄՆԵՐԸ 12-14-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔՈՒՄ	51
ԳԼՈՒԽ IV. 12-14-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԲԵՄԱՌԷՋՔՆԵՐԻ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ	80
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	105
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ԿԱՏԱԼՈԳ	
1. ԱՂՋՈՑ ՎԱՆՔ	112
2. ԱՍՏՎԱԾԸՆԿԱԼ ՎԱՆՔ	128
3. ԲԱՐՁՐԱՔԱՇ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔ	144
4. ԴԵՂՁՈՒՏԻ ՎԱՆՔ	159
5. ԵՂԴՊԱՏՐՈՒՇԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ	170
6. ԹԵԺԱՌՈՒՅՔԻ ՎԱՆՔ.....	182
7. ԹԵՂԵՆՅԱՅ ՎԱՆՔ	195
8. ԽԱՄՇԻ ՎԱՆՔ.....	209
9. ԽՈՐԱԿԵՐՏԻ ՎԱՆՔ.....	217
10. ԽՈՐԱՆԱՇԱՏԻ ՎԱՆՔ	225
11. ԽՈՒՃԱՊԻ ՎԱՆՔ	238
12. ՀԱՎՈՒՑ ԹԱՌԻ ՎԱՆՔ.....	250
13. ՀՈՌՈՄՍԱՅՐԻ ՎԱՆՔ	263
14. ՄՇԿԱՎԱՆՔ	277
15. ՆԵՂՈՒՑԻ ՎԱՆՔ	289
16. ՆՈՐ ՎԱՐԱԳԱՎԱՆՔ.....	300
17. ՉՈՐՈՒՏԻ ՎԱՆՔ	316
18. ՋՈՒԽՏԱԿ ՎԱՆՔ.....	325
19. ՎԱՆՍՏԱՆԻ ՎԱՆՔ.....	334
20. ՔՈԲԱՅՐԱՎԱՆՔ.....	341
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ - СОКРАЩЕНИЯ - ABBREVIATIONS	352
PEՅԻՈՄԵ	353
SUMMARY	354
Տպագրված հոդվածների ցանկ.....	355

Սույն գիրք-ալբոմը ներկայացնում է 2021-2023 թթ. ընթացքում գիտական դրամա-
շնորհի շրջանակներում իրականացված ուսումնասիրության ամփոփիչ արդյունքը*:
Հեղինակների մոտ հետազոտության գաղափարը հասունացել էր միջնադարյան
արվեստի երկարամյա ուսումնասիրությունների ընթացքում, երբ պարզ էր դարձել, որ
հայկական եկեղեցական քանդակը բավարար հետազոտված չէ, իսկ մի շարք հուշար-
ձաններ պարզապես անտեսված են և կարոտ են առանձին արվեստաբանական քննու-
թյան: Ծրագրում ընդգրկված մոտ 40 հուշարձանների մեծ մասը հեղինակները փաս-
տացի այցելել են երեք գիտարշավների ընթացքում և տեղում կատարել դրանց դաշ-
տային ուսումնասիրությունը (փաստագրում, չափագրություն և լուսանկարում): Գի-
տարշավներին նախորդել է մատենագիտական աշխատանք՝ ճշգրտվել են հուշարձան-
ների տվյալներն ըստ պատմական և վիմագրական աղբյուրների, առանձին դեպքերում
հստակեցվել է դրանց թվագրությունը, հատակագիծը և այլն: Այնուհետև տեղում փաս-
տագրված նյութի հիման վրա կատարվել է աղբյուրագիտական և վերլուծական ծավա-
լուն աշխատանք, համապատասխան գրականության ուսումնասիրություն, կատալոգի
համար նախատեսված հուշարձանների առանձնացում և նկարագրություն:

Մինչ օրս միջնադարյան հայկական ճարտարապետությանը նվիրված ուսումնա-
սիրությունների մեծ մասը իրականացվել է ճարտարապետության տեսաբանների
կողմից, որտեղ գլխավոր շեշտը դրվել է ճարտարապետական ընդհանուր հորինվածքի
և կառուցվածքային առանձնահատկությունների վրա: Սույն աշխատանքով փորձ է ար-
ված 12-14-րդ դարերի հուշարձանների քանդակային հարուստ հարդարանքը դիտարկել
առավելապես արվեստաբանական տեսանկյունից, որը ենթադրում է և՛ առանձին տար-
րերի մանրամասն նկարագրություն, և՛ խորհրդանիշերի մեկնաբանություն, ինչպես նաև
պատկերագրական և ոճաբանական քննություն:

12-14-րդ դարերը առանձնանում են Հայաստանում տեղի ունեցող քաղաքական և
մշակութային կյանքի զգալի ակտիվացմամբ, ինչը նշանավորվեց նոր գաղափարների,
գեղագիտական և գեղարվեստական ընկալումների և տարածաշրջանում նոր մշակու-

* «Հայաստանի 12-14-րդ դդ. խոնարհված և քիչ ուսումնասիրված եկեղեցական համալիրների քանդա-
կային հարդարանքը» (ծածկագիր 21T-6E291) գիտական թեման ֆինանսավորվել է ՀՀ ԿԳՄՄԼ բարձրագույն
կրթության և գիտության կոմիտեի կողմից: Հետազոտական խմբի բոլոր չորս անդամները արվեստաբան-
ներ են. ծրագրի ղեկավար՝ արվեստագիտության թեկնածու Զարուհի Հակոբյանը (ԵՊՀ), Լիլիթ Միքայել-
յանը (Հայ-թուսական համալսարանի արևելագիտության ինստիտուտ), Արփինե Սարյանը (Մաշտոցի ան-
վան Մատենադարան) և Թագուհի Ավետիսյանը (ՀՀ ԿԳՄՄԼ «Պատմամշակութային ժառանգության
գիտահետազոտական կենտրոն»):

թային կապերի հաստատմամբ: Այս շրջանը կարևորվում է վանքային համալիրների բուռն շինարարությամբ և դրանով պայմանավորված՝ ճարտարապետական նոր կառուցվածքների և զարդաձևերի առատ կիրառմամբ: Քննվող ժամանակաշրջանի եկեղեցական կառույցներն ու վանական համալիրները պատկառելի խումբ են կազմում, և դրանց թիվը նախորդ դարաշրջանի համեմատ կրկնապատիկ է: Վերջիններիս զգալի մասն այսօր խոնարհված է և վտանգված, հաճախ դրանք գտնվում են դժվարամատչելի կամ սահմանամերձ տեղանքներում, որի պատճառով էլ, հավանաբար, ժամանակին չեն վերակառուցվել և չեն հանրահռչակվել: Եվ այս դեպքում խոսքը չի վերաբերում երկրորդական դեր ունեցող կառույցներին, այլ եկեղեցական համալիրների, որոնք ստեղծվել են ժամանակի ազդեցիկ իշխանական տների ներկայացուցիչների պատվերով և աչքի են ընկնում ճարտարապետական ինքնատիպ լուծումներով ու ճոխ քանդակային հարդարանքով:

Գիրքը բաղկացած է երկու հիմնական բաժիններից՝ թեմատիկ գլուխներից և այբբենական կարգով տրված 20 առանձին հուշարձանների կատալոգից: Վերջինիս կարևոր բաղադրիչը հուշարձանների քանդակային հարդարանքի մանրամասն արվեստաբանական նկարագրությունն է, որն արվում է առաջին անգամ: Կատալոգը համալրված է նաև աղբյուրագիտական և պատմական տվյալներով, ինչպես նաև վիմագրական որոշ կարևոր տվյալների և ճարտարապետական բնութագրի ներկայացմամբ: Կատալոգի յուրաքանչյուր միավորը վերջանում է տվյալ հուշարձանին վերաբերող մատենագիտական ցանկով և նրա քանդակային դրվագները ներկայացնող լուսանկարներով:

Գրքի առաջին բաժնում տեղ են գտել 4 թեմատիկ գլուխներ՝ նվիրված կոնկրետ խնդիրների, որոնք լուսաբանում են այս ժամանակաշրջանում հայկական քանդակին առավել բնորոշ երևույթները: Վերջիններս նույնպես համալրված են հարուստ պատկերաշարով: Առաջին գլուխը նվիրված է հայկական եկեղեցիների թմբուկների քանդակային հարդարանքին, որտեղ ներկայացված են և՛ վերջիններիս ձևավորման ավանդույթի նախադրյալներն ու ընթացքը, և՛ առանձին քննված են 13-14-րդ դարերի եկեղեցիների թմբուկների ինքնատիպ և առանձին դեպքերում բացառիկ քանդակային լուծումները: Հենց նշված դարաշրջանում է, որ թմբուկների հարդարման արվեստը հասնում է իր գագաթնակետին: Սրանից ելնելով՝ հաջորդ գլխում ներկայացված են Արցախի Գանձասար վանական համալիրի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու թմբուկի աննախադեպ քանդակները, որտեղ առաջադրված են մի շարք պատկերների նոր մեկնաբանություն և քանդակային շերտերի ժամանակագրական հստակեցում: Հաշվի առնելով արցախյան հուշարձանների վտանգված ու անորոշ կարգավիճակը՝ թեման խիստ արդիական է և պահանջված:

Երրորդ թեմատիկ գլուխը նվիրված է քարե գունավոր սալիկների երփնադրվածներին, որոնք հատկանշական են հենց 13-րդ դարի համար: Վերջիններս նկարագրված և

սիստեմավորված են ըստ տարածաշրջանների և դպրոցների, ինչպես նաև տեսակների: Քարե խճանկարներով զարդարում էին շքամուտքերը, առաստաղները և բեմառեջքները, ինչպես նաև հաճախ կիրառում էին սալիկաշարերի ռելիեֆային նմանակումները: Հայկական երփնադրվագները հետաքրքիր զուգահեռներ ունեն նույն ժամանակի իսլամական հախճաասալերի հետ, որոնց արտադրությունը կենտրոնացված էր Իրանում, և որտեղից էլ դրանք արտահանվում էին տարբեր երկրներ, այդ թվում՝ Հայաստան: Գլխում նաև դիտարկված են 12-14-րդ դարերում Առաջավոր Ասիայի երկրներում լայն տարածված հախճաասալերի և հայկական քարե սալիկների ընդհանրության հարցերը:

Վերջին՝ չորրորդ գլխում ներկայացված է նշված ժամանակաշրջանի հայկական եկեղեցիների բեմառեջքների հարդարանքը: Բարձր բեմերի առկայությունը հայկական եկեղեցիներում տեղային երևույթ է, իսկ դրանց դեկորատիվ լուծումները շատ դեպքերում եզակի են և իրենց զուգահեռները չունեն հարևան քրիստոնեական երկրներում: Բեմառեջքների հարդարման տարրերի համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ իրենց պատկերագրությամբ վերջիններս համահունչ են թե՛ եկեղեցիների մուտքերի ձևավորման և թե՛ խաչքարերի հարդարման տարրերի հետ, բայց նայնպես շատ դեպքերում եզակի են և վկայում են միջնադարյան վարպետների ճաշակի ու հնարամտության մասին: Միննույն ժամանակ կարելի է փաստել դրանց ընդհանրությունները արևելաքրիստոնեական արվեստի հետ, ինչը վկայում է հայ վարպետների՝ քրիստոնեական ավանդույթներին և պատկերագրությանը քաջածանոթ լինելու մասին:

12-14-րդ դարերին հատկապես բնորոշ էին զարդաքանդակի բուռն զարգացումը և մասնավորապես՝ ցանցաձև, հյուսկեն, բուսական և երկրաչափական մանր նախշը: Այսպիսի կրկնվող, ժանյակաձև զարդաձևերի կիրառումը հանգեցրել էր քարի ապանյութականացմանը, ինչը վառ արտահայտված է համաժամանակյա խաչքարային արվեստում: Անշուշտ, նույն շրջանում շարունակում է զարգանալ նաև սյուժետային և ֆիգուրատիվ քանդակը, ինչպես օրինակ՝ Պողոս և Պետրոս առաքյալների մոնումենտալ քանդակները Աղջոց վանքում, Վանստանի վանքի կտիտորական քանդակը և այլն: Ժամանակաշրջանին հատկապես բնորոշ են նաև կենդանիների և առասպելական էակների քանդակները, որոնցից շատերը, լինելով արխայիկ, վերափմաստավորվեցին քրիստոնեական շրջանում:

Աշխատանքի կարևոր շահեկան կողմերից է տեքստերին զուգահեռ տրվող հարուստ պատկերաշարը (մոտ 600 նկար)՝ հիմնված գիտարշավների ժամանակ արված, ինչպես նաև արխիվային և այլ աղբյուրների լուսանկարների վրա: Ընտրված հուշարձանների քննությունը օգնում է ամբողջացնելու դարաշրջանի գեղարվեստական նկարագիրը և ի հայտ է բերում արվեստի հետ առնչվող մի շարք կարևոր տեսական հարցեր: Հայկական հուշարձանները ուսումնասիրող գիտնականների, ուսանողների և պարզապես դրանցով հետաքրքրված անձանց համար այս գիրք-ալբոմը լավ ուղեցույց և հա-

րուստ ինֆորմացիոն աղբյուր կարող է ծառայել հուշարձանների մանրամասն ուսումնասիրության համար՝ հաշվի առնելով մասնագիտական գրականության մեջ և ալբոմներում առկա ճարտարապետական կառույցների և հատկապես դրանց քանդակային մանրամասների լուսանկարների խիստ պակասը: Այս շրջանի քանդակի ուսումնասիրությունն ունի շարունակական բնույթ, և տվյալ հատորի հրատարակումը միայն մի մասն է այն բազմաթիվ խնդիրների, որոնք դեռ նախատեսվում է դիտարկել և ամբողջացնել: Բացի դրանից՝ կատալոգում ընդգրկված խոնարհված և վտանգված հուշարձանների ցանկը նույնպես լրացման միտում ունի, ուստի սույն գիրքը ներկայացվում է որպես մաս առաջին՝ հետագայում շարունակելու ակնկալիքով:

Գրքի վրա աշխատելու ընթացքում հեղինակները հաճախ դիմել են տարբեր կառույցների և առանձին մասնագետների՝ արխիվային նյութերի, հնագիտական հաշվետվությունների, կառույցների չափագրություններ ու հատակագծեր ձեռք բերելու նպատակով: Մասնագիտական այս մեծ օժանդակության համար խմբի անդամները իրենց երախտիքի խոսքն են հայտնում ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի միջնադարյան Հայաստանի հնագիտության բաժնի աշխատակիցներին, ՀՀ ԿԳՄՄՆ «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի», ինչպես նաև «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայության» տնօրինությանը և արխիվի աշխատակիցներին: Ծրագրի իրականացման և գրքի պատրաստման հարցում մեծ աջակցության համար հեղինակները շնորհակալ են ԵՊՀ-ին և նրա հրատարակչության աշխատակիցներին:

ԹԵՄԱՏԻԿ
ԳԼՈՒԽՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ I

12-14-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԹՄԲՈՒԿՆԵՐԻ ՔԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ

Թագուհի Ավետիսյան

Հայկական միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետության մեջ ուրույն տեղ են գրավում եկեղեցիների թմբուկները, որոնք աչքի են ընկնում քանդակային տարատեսակ լուծումներով և առավել հարուստ են ձևավորվում զարգացած միջնադարում ու մասնավորապես՝ 12-14-րդ դարերի կառույցներում: Այդ զարգացման միտումների դիտարկման ու վերհանման համար հարկ ենք համարում անդրադառնալ միջնադարյան եկեղեցիների թմբուկների գեղարվեստական առանձնահատկություններին և հայ արվեստում դրանց հարդարման ավանդույթներին:

Հայկական միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետության մեջ, վաղ միջնադարից սկսած, կարևոր տեղ են գրավում գմբեթավոր եկեղեցիներն իրենց տարատեսակ հորինվածքային լուծումներով (խաչաձև գմբեթավոր, ներգծված խաչաձև, բազմախորան, գմբեթավոր սրահ և այլն): Եկեղեցաշինության մեջ ձևավորվում են ավանդույթներ, որոնք ընդունելի և կիրառելի են անգամ այսօր. օրինակ՝ ծածկերի կառուցվածքում տրոմպ-առագաստային անցումային համակարգերը¹, շինանյութի մեջ՝ քարի կամ միդիս² շարվածքի օգտագործումը: Այս հանգամանքները պայմանավորել և հող են նախապատրաստել հայկական ճարտարապետության ոսկեդարի և հետագա զարգացման ողջ ընթացքի համար:

Վերոհիշյալ առանձնահատկությունների շնորհիվ հայկական եկեղեցաշինության մեջ էական և որոշիչ տեղ է զբաղեցնում եկեղեցու թմբուկը՝ գմբեթի հետ ճարտարապետական հորինվածքում ստանալով առանցքային կարևորություն:

¹ **Казарян А.**, Тромпово-парусный подкупольный переход. Происхождение и эволюция в системе купольных глав, *Архитектурное наследие*, вып. 57, Москва, 2012, с. 10.

² Պատի եռաշերտ շարվածք, որում քարի սրբատաշ երեսներն իրար էին միանում դրանց միջև լցված քարի ջարդոնով և կրաշաղախով: Այս տեխնիկայի հնագույն տեսակի և կիրառման մասին տե՛ս **Тер-Мартиросов Ф., Микаелян Л.**, Древние корни строительной техники «мидис», *ВОИ*, №2, 2009, с. 143-144:

Միջնադարյան եկեղեցական կառույցի խորհրդաբանությունը

Միջնադարյան քրիստոնեական խորհրդաբանական ընկալումների համաձայն՝ եկեղեցին արտացոլում է երկրային, երկնային և երկնքից վեր (երկնից երկինք) գտնվող տիրույթները: Վերջինս խորհրդանշում է Դրախտը, Երկնային արքայությունը և եկեղեցու հորինվածքի հիերարխիկ համակարգում համապատասխանում է կառույցի թմբուկին և գմբեթին³: Այս պատկերացումների շնորհիվ ողջ քրիստոնեական արվեստում, այդ թվում և հայկականում, ձևավորվում է եկեղեցու գեղարվեստական հարդարման համակարգը, ըստ որի, եկեղեցական հայրերի, սրբերի պատկերները, աստվածաշնչյան և սրբերի վարքաբանության հիման վրա ձևավորված տեսարանները ներկայացվում են եկեղեցու պատերի ստորին հարթության առաջին և երկրորդ մակարդակներում՝ մինչև եկեղեցու կամարներ հասնող հատվածը (Աղթամարի Ս. Խաչ, 915-921 թթ., Տիգրան Հոնենցի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, 1215թ.), իսկ առաքյալները, մարգարեները, ավետարանիչները, հրեշտակները՝ ամենաբարձր՝ երրորդ մակարդակում (թմբուկ և գմբեթ)՝ Քրիստոսի հետ⁴: Տիրամորը շարունակում են պատկերել եկեղեցու խորանում՝ գմբեթարդում, որը ևս երկնային եկեղեցու խորհուրդն է ամփոփում:

Այսպիսով, եկեղեցու հորինվածքում պատկերների բաշխման և ներկայացման մեկ ընդհանուր հարդարման համակարգի ձևավորումը և դրա կիրառումը խորթ չէին նաև հայ վարպետներին, որոնք այդտեղ ներմուծեցին նաև տեղական գեղարվեստական միջոցներ և ավանդույթներ:

Եկեղեցու թմբուկի գեղարվեստական հարդարման առանձնահատկությունները

Ի տարբերություն արևելաքրիստոնեական շատ ու շատ եկեղեցիների, որոնցում, մեծապես շինարարական տեխնիկայով պայմանավորված (աղյուս և կիսամշակ քար), գեղարվեստական ձևավորումը կենտրոնացված էր հիմնականում եկեղեցու ներսույթում (որմնանկար, խճանկար), հայկական միջնադարյան եկեղեցիները սրբատաշ քարի կիրառմամբ հարդարվում էին թե՛ արտաքուստ և թե՛ ներքուստ: Քանդակային հարդարանքը դառնում է եկեղեցու ճարտարապետական հորինվածքի անբաժան մասը և տա-

³ **Եսեքիոս Կեսարացի**, *Պատմութիւն եկեղեցւոյ* (թարգմ. ի ձեռն Հ. Աբրահամ Վ. Ճարեան), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1877, էջ 743, **Варнеп Г.**, Византийский храм как образ мира, *Византийский временник*, т. 47, 1986, с. 173, 176, 179, **Демус О.**, *Мозаики византийских храмов, Принципы монументального искусства Византии*, Москва - 2001. с. 11-12, **Ավետիսյան Թ.**, Հայկական միջնադարյան եկեղեցիների թմբուկների քանդակային հարդարման խորհրդանշական և պատկերազրական ավանդույթները, *Բանբեր Մատենադարանի*, 2018, հտ. 25, էջ 355:

⁴ **Лазарев В.**, Система живописной декорации византийского храма IX-X веков, *Византийская живопись*, Сборник статей, Москва, 1971, с. 98-99; **Демус О.**, *Мозаики византийских храмов ...*, с. 11-12.

րատեսակ լուծումներով տեղ գտնում եկեղեցու *խորանին* (Անիի Մայր տաճար, 1001 թ., Խորանաշատ, 13-րդ դ.), *բեմանեջքին* (Նոր Վարագավանք, 13-րդ դ., Թեղենյաց վանք, 11-13-րդ դդ., Մշկավանք, 12-13-րդ դդ.), *խոյակներին* (Գեղարդ, 1215 թ., Սանահին, 10-րդ դ.), *գմբեթին* (Եղեգնամորի Ս. Աստվածածին, 11-րդ դ.) և *մուտքերի շրջանակների, ճակատակալների, բարավորների վրա՝* հարդարվելով բուսական տարրերով: Վերջիններիս հիմնական մոտիվները ականթն ու արմավն են, ինչպես նաև հատիկավոր, նշաձև, զիգզագաձև, ակոսավոր, կիսաշրջանաձև և այլ բուսական ու երկրաչափական քանդակագործերը (Բայբուրդ, 5-6-րդ դդ., Մրեն, 639 թ., Քասաղ, Տեկոր (երկուսն էլ՝ 480-ական թթ.), Խուճապի վանք, 13-րդ դ.): Այսպիսի քանդակագործումներով աչքի են ընկնում նաև *լուսամուտների կամարունքերը* (Սյունիվանք, 7-րդ դարի 70-ական թթ., Աղթամարի Ս. Խաչ 915-921 թթ.) (նկ. 1), *գմբեթի ստորին գոտին և քիվը* (Սանահին, 10-րդ դ., Եղվարդի Ս. Աստվածածին, 1301-1328 թթ.), *եկեղեցիների ճակատների անկյունային եզրերը* (Մշկավանք, 13-րդ դ., Նոր Վարագավանք, 13-րդ դ.): Բացի այս տարրերից՝ եկեղեցու վերոնշյալ հատվածներում, ինչպես և ճակատներում հարդարանքի մաս են կազմում նաև կենդանիների՝ եղնիկ, արջ, ցուլ, առյուծ, այծ, օձ (Պտղնավանք, 7-րդ դ., Ծոբ, 6-րդ դ., Աղթամար, Ցախաց քար, 10-րդ դ.), երևակայական արարածների՝ սենմուրվ, հուշկապարիկ (սիրեն), գրիֆոն, սֆինքս և թռչունների՝ արծիվ, կաքավ, հավալուսն, սիրամարգ, աղավնի (Էջմիածին, 620-ական թթ., Աղթամար, Օշկվանք, Խախու (երկուսն էլ՝ 10-րդ դ.), Հառիճ, 1201 թ., Մակարավանք, 1205 թ.), մարդկային կերպարների պատկերներ՝ ավետարանիչներ, առաքյալներ, կոտիտորներ, պատմական անձինք, հոգևորականներ (Սյունիվանք, 7-րդ դարի 70-ական թթ., Ջվարթնոց (652 թ.), Հաղարծին, 10-13-րդ դդ., Հաղպատ, 10-13-րդ դդ., Կարս, 930-943 թթ., Դադիվանք, 13-րդ դ., Գանձասար, 1216-1238 թթ., (նկ. 5), Նորավանք, 14-րդ դ.), սյուժետային հորինվածքներ (Մրեն, Աղթամար), ալեգորիաների⁵ (Սյունիվանք, Հնեվանք, 7-րդ դար, Տաթևի վանք 9-10-րդ դդ., Որոտնավանք, 1000 թ., Գնդեվանք, 10-13-րդ դդ.) և ծիսական առարկաների քանդակներ (Հառիճ, Հովհաննավանք (նկ. 6, 7), 1216-1221 թթ., Գանձասար), որմնականարներ (Թալինի Կաթողիկե, 7-րդ դ., Ջվարթնոց, Աստվածընկալ, 13-րդ դ.), խորշեր (Գառնահովիտ, 7-րդ դ., Հռիփսիմե, 618 թ., Մաշտոց Հայրապետ, 13-րդ դ., Խորանաշատ, 1181-1251 թթ. (նկ. 4), Գանձասար): Այսպիսով, հայ արվեստի տարբեր փուլերում՝ վաղ միջնադարից մինչև ուշ միջնադար, քանդակային մոտիվները, տվյալ ժամանակաշրջանին բնորոշ այլ տարրերի հավելմամբ և գեղարվեստական նորովի մեկնաբանմամբ, մշտապես կիրառվել են եկեղեցու արտաքին և ներքին, կամ էլ միայն եկեղեցիների թմբուկների հարդարանքում:

⁵ **Акопян З.**, Сюни-ванк, или церковь св. Григория (VII в.): Попытка нового прочтения скульптурных изображений, *Армянский гуманитарный вестник*, 9, Москва-Ереван, 2022, с. 220-239.

Վաղ միջնադարյան եկեղեցիների թմբուկների քանդակային հարդարանքը և գեղարվեստական հիմնական միտումները

Ճարտարապետության մեջ միդիա շարվածքի և տրոմպ-առագաստային անցումային համակարգի կիրառման շնորհիվ հայկական միջնադարյան եկեղեցիների թմբուկները դառնում են ավելի բարձր, շեշտադրված⁶ և դրանով իսկ (բացառությամբ վրացականների) տարբերվում են արևելաքրիստոնեական բազմաթիվ եկեղեցիների թմբուկներից:

Հայկական շինարվեստում ձևավորված նմանօրինակ նախադրյալները թմբուկի գեղարվեստական հարդարման հիմքն են⁷: Եվ որպես ամենավաղ և քանդակային հարդարանքով հարուստ օրինակ՝ պետք է նշել Էջմիածնի Մայր տաճարի (620-ական թթ.) թմբուկը⁸, որի տասներկու նիստերը եզերվում են օրդերային ոլորուն որմնասյուներով, իսկ թմբուկի յուրաքանչյուր նիստի պատուհանը՝ բուսական և երկրաչափական զարդատարրերով հարդարված կամարունքերով (նկ. 11): Այստեղ ամենակարևորը այդ կամարունքներից վերև պատկերված առաքյալների կիսանդրիներն են, որոնք քանդակված են մեդալիոնների մեջ՝ լուսապսակներով, դիմագծերի անհատական ընդգծվածությամբ, և մի մասն էլ՝ իրենց բնորոշող առարկաների պատկերմամբ⁹: Հայ արվեստում սա առաջին նախադեպն է, երբ առաքյալները ներկայացված են եկեղեցու թմբուկի էքստերիերում՝ հար և նման Մյունխենի թանգարանում պահվող վաղքրիստոնեական փղոսկրե սալիկին (մոտ 400 թ.) (նկ. 10): Վերջինիս վրա վերարտադրված են Երուսաղեմի Ս. Հարության տաճարի՝ Քրիստոսի գերեզմանի վրա կառուցված բոլորակի (ռոտոնդայի) թմբուկի ձևավորման մանրամասները: Հայկական արվեստում առհասարակ հաճախ են անդրադարձել Երուսաղեմի Ս. Հարության տաճարի և մյուս սրբավայրերի գեղարվեստական լուծումներին, ինչը չի սահմանափակվել միայն վերոնշյալ քանդակների և լուծումների պատկերմամբ: Այս առումով կարևոր է նաև անդրադարձը

⁶ Կովկասում և քրիստոնյա Արևելքում հայ վարպետներն են առաջինը լուսավոր թմբուկ կիրառել (տե՛ս **Ղազարյան Ա.**, Չարնջայի եկեղեցին և հովհարաձև վեղարները, *Անի*, 1992, №3-4, էջ 46, **Казарян А.**, Тромпово-парусный ..., 2012, с. 13):

⁷ **Ավետիսյան Թ.**, Հայկական միջնադարյան եկեղեցիների ..., էջ 354:

⁸ Մինչ այդ եկեղեցու ծածկը եղել է փայտաշեն և միայն 620-ական թվականներին Հայոց կաթողիկոս Կոմիտաս Աղցեցու ջանքերով այն վերանորոգվում է, դառնում քարաշեն: Եկեղեցու թմբուկի այժմյան տեսքն արդեն ներառում է նաև 17-րդ դարի վերանորոգումը՝ սլաքաձև կամարներից սկսած: Տե՛ս **Казарян А. Ю.**, *Кафедральный собор Сурб Эчмиадзин и восточнохристианское зодчество IV-VII веков*, Москва, 2007, с. 110:

⁹ **Казарян А.**, *Кафедральный собор*, с. 78-90, **Ավետիսյան Թ.**, Հայկական միջնադարյան եկեղեցիների ..., էջ 355-356:

որմնականարաշարի կիրառմանը¹⁰, որը խորհրդանշում է երկինքը և հետևաբար՝ այն անհասանելի տարածությունը, որտեղ գտնվում է Վերին Երուսաղեմը: Հայ արվեստում ճարտարապետական այս լուծումը դառնում է ամենագործածականը և լայնորեն կիրառվում ոչ միայն եկեղեցիների թմբուկներին, այլ նաև ճակատներին, բեմառեջքներին և արվեստի մյուս բնագավառներում՝ մանրանկարչության, խաչքարագործության մեջ:

Հաջորդ առանձնահատկությունը հայկական ճարտարապետության մեջ գմբեթի ծածկի հովհարաձև լուծումն է, որի առաջին օրինակներն են Էջմիածնի Մայր տաճարը (620-ական թթ.) (նկ. 11)¹¹ ու Զարնջայի եկեղեցին (7-րդ դարի 30-40-ական թթ.)¹²: Պատկերագրորեն սկիզբ առնելով Ս. Հարության տաճարի մանրամասներից՝ միննույն ժամանակ վերջինս արտահայտում է տեղական՝ հայկական դպրոցի ավանդույթները և լայն կիրառություն գտնում զարգացած միջնադարում¹³: Հայ արվեստում ոլորուն սյուների, խուլ կամարաշարի, ինչպես նաև հովհարաձև վեղարի գործածումը յուրօրինակ անդրադարձն է Սասանյանների կողմից գրավված Երուսաղեմում գտնվող սրբավայրերի ճարտարապետական, գեղարվեստական լուծումներին և գերեվարված սրբություններին: Իսկ արդեն դրանց լայն կիրառությունը համընկնում է Հերակլ կայսեր կողմից Կենարար խաչի՝ պարսկական գերությունից ազատելու և Երուսաղեմ վերադարձնելու ընթացքին (629-630 թթ.), որին գործուն մասնակցություն են ցուցաբերել նաև հայ իշխաններն իրենց զորախմբերով¹⁴: Այս իրադարձությունը համաքրիստոնեական մեծ նշանակություն ունենալով՝ իր դրսևորումներն է գտնում արվեստում: Այդօրինակ հուշարձաններից են՝ Զվարթնոցի տաճարը, Թալինի Կաթողիկեն, որոնցում կիրառված է խուլ կամարաշարը, իսկ Սյունիվանքի թմբուկի քիվի առանցքային կողմերում

¹⁰ Կամարաշարի կիրառությունը, որ տեսնում ենք այստեղ, հնուց է, անտիկ շրջանից: Քրիստոնեական արվեստում այն ունի գաղափարական և խորհրդաբանական անդրադարձներ Ավետյաց երկրի՝ Երուսաղեմի և այնտեղ գտնվող Քրիստոսի գերեզմանի վրա կառուցված Ս. Հարության տաճարի հարդարման մանրամասների հետ: Տե՛ս **Կазарян А.**, Ротонда Воскресения и иконография раннесредневековых храмов Армении, *Восточнохристианский храм. Литургия и искусство*, Санкт-Петербург, 1994, с. 109, 111, **Օն же**, Фасадная аркатура армянских и грузинских церквей VII-XI вв. Структурные отличия и взаимосвязь традиций, *Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները*, Երևան, 2004, էջ 455, **Ավետիսյան Թ.**, Հայկական միջնադարյան եկեղեցիների..., էջ 358-359:

¹¹ **Կазарян А.**, *Кафедральный собор ...*, с. 68-113.

¹² Զարնջայի եկեղեցու որմնասյուները ևս նման են Էջմիածնի Մայր տաճարի թմբուկի նիստերը եզերող ոլորուն որմնասյուներին: Սակայն Պատրիկ Տոնապետյանը Զարնջայի եկեղեցուն անդրադառնալիս այն համարում է ավելի ուշ շրջանի՝ 9-10-րդ դդ. կառույց: Տե՛ս **Donabédian P.**, Tayk (Tao). Une nouvelle page dans l'histoire de l'architecture médiévale (eds. Hakobyan Z., Garibian N., Asryan A.), *Historical Tayk, History, Culture, Confession*, Etchmiadzin, 2019, p. 223:

¹³ **Ղազարյան Ա.**, Զարնջայի եկեղեցին..., էջ 90, **Ավետիսյան Թ.**, Հայկական միջնադարյան եկեղեցիների..., էջ 360:

¹⁴ **Ղազարյան Ա.**, Զարնջայի եկեղեցին ..., էջ 47-48, **Կазарян А.**, Ротонда Воскресения ..., с. 109-115, **Maranci Ch.**, The Humble Heraclius: Revisiting the North Portal at Mren, *REArm*, t. XXXI, 2008-2009, p. 167-170:

քանդակված են նաև ավետարանիչները¹⁵: Կամարաշարով են հարդարված նաև Խժկոնքի Ս. Սարգիս, 1025 թ. (նկ. 19), Բջնիի Ս. Աստվածածին, 11-րդ դ., Մարմաշենի, 10-րդ դ. (նկ. 12), Հովհաննավանքի, Հառիճավանքի, Գանձասարի (նկ. 5, 6, 7) և այլ եկեղեցիները:

10-11-րդ դդ. եկեղեցիների թմբուկների քանդակային հարդարանքը և գեղարվեստական հիմնական միտումները

Ինչպես տեսանք, կամարաշարի մոտիվն արդեն մեծ տարածում էր գտել վաղ միջնադարյան հուշարձանների հարդարանքում: Հետաքրքրական՝ Բագրատունյաց իշխանական տան կառավարման շրջանում՝ 10-11-րդ դդ., այն դառնում է ճարտարապետական ծավալի հարդարման գերիշխող, ամենասիրված տարրը՝ միաժամանակ կիրառվելով եկեղեցիների ճակատներին, թմբուկներին: Կամարաշարը բնորոշ է դառնում Շիրակի (Անի) և Տայքի Բագրատունիների տիրույթներում կառուցված եկեղեցիների ճարտարապետությանը: Այս շրջանում որմնակամարաշարը ենթարկվում է գեղարվեստական տարբեր լուծումների՝ հարդարվելով առանձին՝ երբեմն օրդերային համակարգի տարրերով (Իշխան, Խախու, Օշկվանք (նկ. 13), բոլորն էլ՝ 10-րդ դ., Տայք, Անիի Փրկիչ, 11-րդ և 14-րդ դդ., Կարսի Մայր տաճար («Առաքելոց») (նկ. 14), 10-րդ դ., Գազկաշենի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ (1001-1005 թթ.), Եզնկա (կամ Օդուզլու), 9-11-րդ դդ., Վահանավանք, 10-11-րդ դդ., Եղեգնամորի Ս. Աստվածածին, 11-րդ դ.): Կամարաշարի կիրառումը պահպանվում է նաև հետագայում՝ Ջաքարյանների իշխանապետության ժամանակ (Աստվածընկալ, 13-րդ դ. (նկ. 8), Մաշտոց Հայրապետ (13-րդ դդ.), Գեղարդ (13-րդ դ.), Դաղիվանք, Խորանաշատ, Խուճապ (նկ. 2), (երեքն էլ՝ 13-րդ դ.), Կեչառիս (11-13-րդ դդ.), Հաղարծին (13-րդ դ.), Տիգրան Հոնենց (13-րդ դ.) (նկ. 20), Մակարավանք (13-րդ դ.) (նկ. 18)), երբեմն՝ սահուն՝ օրդերի բացակայությամբ (ինչպես օրինակ՝ Աբուղամրենցի Ս. Գրիգոր (10-րդ դարի երկրորդ կես) եկեղեցում), երբեմն էլ՝ համադրվելով քանդակային այլ տարրերի հետ:

Հատկանշական է որ, ի տարբերություն վերոնշյալ հուշարձանների, որոնց թմբուկների հարդարանքի միակ տարրը կամարաշարն էր, Մարմաշենի (10-րդ դ.) (նկ. 12), Խժկոնքի Ս. Սարգիս (1025 թ.) (նկ. 19), այնուհետև Անիի Կուսանաց (13-րդ դ.) եկեղեցիների դեպքում այն ձևավորվում է փնջաձև սյուներով ու հովհարաձև վեղարով: Այս հուշարձանների շարքում Կարսի Մայր տաճարը առանձնանում է թմբուկի յուրօրինակ ձևավորմամբ, որտեղ, կամարաշարից գատ, անտրվոլտերին ամբողջ հասակով մարդկային կերպարներ են պատկերված (նկ. 14), ինչը բացառիկ էր այդ ժամանակաշրջանի թմբուկների հարդարանքի համար: Հարկ է նշել, որ եկեղեցին առավել հայտնի է «Առաքելոց» անվամբ, քանի որ, համաձայն տարածված տեսակետի, այստեղ ներկա-

¹⁵ Ավետիսյան Թ., Հայկական միջնադարյան եկեղեցիների ..., էջ 357:

յացված են առաքյալները¹⁶: Կարևոր է այն, որ Կարսում ֆիզուրները պատկերված են ամբողջ հասակով, ինչը հետագայում կիրառվում է Գանձասարի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու (1216-1238 թթ.) թմբուկի հարդարանքում:

12-14-րդ դդ. եկեղեցիների թմբուկների քանդակային հարդարանքը

12-րդ դարի վերջը նշանավորվեց Հայաստանի անկախացմամբ և մշակութային նոր վերելքով: Զաքարյան իշխանների կողմից ղեկավարվող հայ-վրացական համատեղ ուժերով սելջուկյան տիրապետությունից ազատագրված երկրի հյուսիսարևելյան տարածքներում կրկին սկսեցին հզորանալ մի շարք իշխանական տներ, որոնք ձեռնամուխ եղան մշակութային կյանքի ակտիվացմանը: Այս գործընթացը շարունակվեց նաև մոնղոլական տիրապետության շրջանում, որն արդեն համապատասխանում է Զաքարյանների հետնորդների գործունեության հետ՝ ընդգրկելով մինչև 13-րդ դարը, որոշ դեպքերում՝ 14-րդ դարի կեսերը: Այս շրջանի արվեստը հասավ զարգացման գագաթնակետին՝ քանդակների բարձր գեղարվեստական մշակմամբ և հարդարման մեջ նորարարական տարրերի ու լուծումների կիրառմամբ: Գանձասարի, Մակարավանքի, Հառիճի, Աստվածընկալի, Գեղարդի, Տիգրան Հոնենցի, Խուճապի, Խորանաշատի, Խորակերտի (բոլորն էլ 13-րդ դ.), Նորավանքի (14-րդ դ.) և մի շարք այլ եկեղեցիների քանդակազարդման օրինակներով կարող ենք ընդհանուր պատկերացում կազմել ժամանակաշրջանի գեղարվեստական ավանդույթների և նորամուծությունների մասին: Դրանցից անմասն չմնացին նաև եկեղեցիների թմբուկները՝ հարդարանքի ճոխությամբ հաճախ գերազանցելով եկեղեցու մնացած հատվածների գեղազարդումը:

Այս փուլում եկեղեցիների թմբուկների հարդարանքում մեծ տեղ սկսեցին գրավել գեղարվեստական նոր լուծումներ և մոտիվներ, ինչպես օրինակ՝ քշոցները, խաչվառները, ինչպես նաև կենդանիների, թռչունների ֆիգուրները և այլն: Վերջինները, արդեն 10-րդ դարից սկսած, կիրառություն էին գտել եկեղեցիների թմբուկների հարդարման համակարգում (Անիի Փրկչի եկեղեցի, 11-րդ. և 14-րդ դդ., Աղթամարի Ս. Խաչ, Խախու (10-րդ դ.): Դրանցից ամենատարածվածները արծվաքանդակներն են՝ թևատարած և ճանկող պատկերազրական տիպերով: Վերջին տարիներին մասնագիտական շրջանակ-

¹⁶ Կարսի Առաքելոց եկեղեցու քանդակները պետք չէ նույնացնել առաքյալների պատկերների հետ, ինչպես որ հաճախ հանդիպում է մասնագիտական գրականության մեջ: Ստեփան Մնացականյանի, այնուհետև Դիանա Գրիգորյանի՝ այս քանդակներին նվիրված վերջին ուսումնասիրությունները որոշակի պարզաբանումներ են մտցնում եկեղեցու անվան և պատկերների՝ ով լինելու հարցում: Դ. Գրիգորյանը այստեղ տեսնում է հավատքի ջատագովների պատկերներ, իսկ Ստ. Մնացականյանը՝ եկեղեցու պատվիրատուների: Մանրամասն տե՛ս **Մնացականյան Ստ., Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը IX-XIV դարերում**, Երևան, 1976, էջ 67, **Գրիգորյան Դ.,** Կարսի Ս. Առաքելոց տաճարի թմբուկի քանդակները, *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական հինգերորդ նստաշրջան*, Երևան, 2011:

ներում առաջ են քաշվել այս թռչնապատկերների խորհրդաբանական վերլուծության նոր եզրեր, որոնց համաձայն՝ արծիվը ոչ միայն հարության, Հովհաննես ավետարանչի, այլ նաև հոգու փրկության, վերափոխման (Սաղմ. 102:5, Եսայի 40:31) գաղափարների արտահայտողն է։ Այս թռչնի պատկերագրական տիպերի ուսումնասիրության շնորհիվ հստակեցվել է, որ թևատարած արծիվը խորհրդանշում է Քրիստոսին, իսկ ճանկող տեսակը՝ արդարի հոգին երկինք տեղափոխող հրեշտակին¹⁷։ Այդօրինակ պատկերաքանդակներ տեսնում ենք Անիի Տիգրան Հոնենց (Ս. Գրիգոր, 1215 թ.) (նկ. 20), Գեղարդի Կաթողիկե (1215 թ.) (նկ. 17), Գանձասարի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ (1216-1238 թթ.), Թանահատի Ս. Ստեփանոս (1273-1279 թթ.) (նկ. 21) եկեղեցիների թմբուկների հարդարանքում։ Արծվից բացի՝ հաճախ պատկերվող մյուս թռչունը թերևս աղավնին է։ Եկեղեցիների թմբուկներին թռչնաքանդակների նախնական դիտարկումները հուշում են, որ մի շարք հուշարձաններում դրանց որոշ ֆիգուրներն ուշ են ավելացվել կամ փոխարինվել են նորերով կամ էլ վերատեղադրվել, վերաօգտագործվել են (Թանահատ¹⁸, Խորանաշատ, 1181-1251 թթ., Մակարավանք, 1205 թ., Գեղարդ, Գանձասար, Ամադու Նորավանք, 1339 թ.)։ Հատկանշական է, որ միևնույն հուշարձանի թմբուկին կարող էին տեղ գտնել մի շարք թռչնապատկերներ, ինչպես, օրինակ, Գեղարդի Կաթողիկե եկեղեցում է։ Այստեղ՝ որմնապույների վրա ամփոփվող կամարների մեջ և անտրվոլտերին, կարող ենք տեսնել աղավնու, դիմահայաց թռչունների, ճանկող արծվի քանդակներ, առյուծի, ցլի գլուխներ, ինչպես նաև խաղողի որթեր, սափորներ, սերովբեների պատկերներով և բուսական հարդարմամբ վարդյակներ (նկ. 17)։ Թմբուկին, այսինքն՝ երկնային տիրույթում ներկայացված պատկերները պետք է մեկնաբանել որպես գոհաբերության, հաղորդության և հոգու փրկության այլաբանություն։ Հետաքրքրական է, որ հայ արվեստում միայն Գեղարդի Կաթողիկե եկեղեցում է, որ, բացի նշված քանդակներից, տեսնում ենք նաև երկգլխանի արծվի պատկեր՝ գմբեթի վեղարին, խաչատակի հատվածում։

Ջաքարյանների դարաշրջանի հուշարձաններում տեսնում ենք նաև բուսական և երկրաչափական զարդաձևերի մի շարք նոր մոտիվներ և կատարման նոր ոճ։ Օրինակ՝

¹⁷ Մաթեոսյան Կ., *Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները*, Երևան, 2017, էջ 80-81, **Ավետիսյան Թ., Հովհաննիսյան Ն.**, Թռչնաքանդակը հայկական միջնադարյան եկեղեցիների թմբուկների հարդարանքում, *Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը*, հ. Գ, Հանրապետական գիտաժողով (17-18 մայիսի), Ջեկուցումներ և զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2018, էջ 12-14, **Лопкарева Е.**, Изображение орла, когтящего животное в рельефном убранстве храмов Тайка, *Պատմական Տայք. Պատմություն, Մշակույթ, Դավանանք*, Հոդվածների ժողովածու, Էջմիածին, 2019:

¹⁸ Ենթադրում ենք, որ Թանահատի եկեղեցու թմբուկին աղավնիների քանդակները ի հայտ են եկել եկեղեցու վերականգնման ժամանակ։ Այս միտքը քննարկումների ժամանակ մեզ հուշել է Դիանա Գրիգորյանը, որի համար շնորհակալություն ենք հայտնում նրան։ Կարևոր է նշել, որ ներկայացված եկեղեցիների թմբուկների մի մասը ուշ դարերում կամ մեր ժամանակներում վերանորոգվել է, և դրանցում տեղ գտած թռչնաքանդակներից մի քանիսը գուցե ավելացված են կամ վերաօգտագործված քարաբեկորներ են։ Ուստի այստեղ մենք հիմք ենք ընդունում հուշարձանների այժմյան տեսքը։

մանր հյուսածո, ասեղնագործ մշակմամբ նախշերով սկսում են հարդարվել թմբուկի ավելի մեծ մակերեսներ՝ ընդգրկելով նիստերի ճակտոնները, պատուհանների շրջանակները, վարդյակները, որոշ չափով խորշերի կամարաղեղները, քշոցներն ու խաչվառները: Վերջիններս՝ որպես երկրային և երկնային պատարագի խորհրդանիշներ¹⁹ և կարևոր մանրամասներ, լայնորեն գործածվել են եկեղեցական ծիսակարգի մեջ վաղ-քրիստոնեական շրջանից, անգամ՝ կատակոմեններում: Հայ արվեստում, կիրառական նշանակությունից գատ, այս տարրերը տեղ են գտել քանդակում՝ պատկերվելով քառակող կոթողների (Թալին, Մրեն²⁰), ապա՝ մասնատուփերի վրա (Էաչի Պռոշյանի Խոտակերաց Ս. Նշանը, 1300 թ.²¹), ինչպես նաև որմնանկարներում (Հաղպատի Ս. Նշան, 13-րդ դ., Անիի Տիգրան Հոնենց, 1215 թ., Պղնձահանք/Ախթալայի Ս. Աստվածածին, 13-րդ դ.) և, որ ամենահետաքրքրականն է, եկեղեցիների թմբուկների հարդարանքում: Սա բացառիկ երևույթ է ողջ քրիստոնեական և մասնավորապես՝ հարավկովկասյան արվեստում²²: Քշոցների և խաչվառների քանդակագարդմամբ աչքի են ընկնում երեք եկեղեցի՝ Հառիճավանքը (1201 թ.), Հովհաննավանքը (1216-1221 թթ.) և Գանձասարը (1216-1238 թթ.): Բոլոր երեք կառույցների գմբեթները պսակված են հովհարաձև վեղարներով: Վերջիններիս շնորհիվ ձևավորվող եռանկյունի փոքր ճակտոնները թմբուկի վերևում հենվում են նիստերը եզերող փնջաձև պյուներին: Ի տարբերություն Հառիճի և Հովհաննավանքի թմբուկների, որոնց գեղարվեստական հարդարման միակ տարրերը քշոցն ու խաչվառն են, Գանձասարի թմբուկի հարդարանքն այլ է²³: Այստեղ դրանք ներկայացված են միայն թմբուկի 4 նիստերին՝ թե՛ առանձին, թե՛ համակցված տարբերակներով: Թմբուկի մյուս նիստերին տեղ են գտել եկեղեցու հիմնադիրների, ինչպես նաև հուշկապարիկների, գոմեշի և ցլի, զույգ արծիվների քանդակները: Բոլոր այս ֆիգուրները ներկայացված են թմբուկի ճարտարապետական հորինվածքի մաս

¹⁹ Այս տարրերի խորհրդարանության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Ավետիսյան Թ.**, Քշոցն ու խաչվառը XIII դարի սկզբի հայկական եկեղեցիների թմբուկների հարդարանքում (Հառիճավանք, Հովհաննավանք, Գանձասար), *ԳԱԱ ՇՀՀԿ գիտական աշխատություններ*, 2021, 3 (24), էջ 277-287:

²⁰ **Ազարյան Լ.**, *Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը*, Երևան, 1975, նկ. 52:

²¹ **Der Nersessian S.**, *L'art arménien*, Paris, 1977, fig. 158.

²² Վրաստանում եկեղեցու թմբուկի՝ նման տարրերով հարդարման միայն մեկ օրինակ է մեզ հայտնի: Դա Ախալցխայի մոտ գտնվող Ջարգմայի Պայծառակերպության վանքի Ս. Հովհաննես ավետարանիչ եկեղեցու թմբուկն է, որը թվագրվում է 14-րդ դարի սկզբով:

²³ 1980-ական թվականներին, Գրիգոր Կարախանյանի ղեկավարությամբ, ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Խամշի վանքում իրականացվել են պեղումներ: Դրանց արդյունքում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ խոնարհված եկեղեցու (XIII դ. սկիզբ) շրջակայքից գտնված բեկորների հիմամբ արվել է եկեղեցու ճակատների և թմբուկի վերակազմությունը: Վերջինս հարդարման մանրամասներով նման է Գանձասարի թմբուկին: Գիտական շրջանակներում գոյություն ունեցող կարծիքի համաձայն՝ Խամշի վանքը ավելի վաղ է կառուցվել և թերևս ծառայել է նախօրինակ՝ Գանձասարի եկեղեցու թմբուկի՝ այսպիսի գեղարվեստական ձևավորման համար (**Մելքոնյան Հ., Կարախանյան Գ., Միրիջանյան Դ.**, *Խամշի վանքի պեղումները*, Երևան, 2024 (պատրաստվում է տպագրության), [տե՛ս կատալոգ № 8]:

կազմող խորշերում՝ քանդակագարդ սյուների վրա [*տե՛ս Գլուխ II*]: Այս տարրը ևս, եկեղեցու թմբուկի ճարտարապետական-գեղարվեստական լուծման յուրովի դրսևորում է, որը երկարատև գործածություն է գտնում հայկական միջնադարյան արվեստում՝ համաշխարհային ճարտարապետության պատմության մեջ մնալով «հայկական խորշեր» անվամբ:

Եկեղեցիների թմբուկներին խորշերի կիրառման ավանդույթը հայ արվեստում գալիս է վաղ միջնադարից և շարունակվում զարգացած շրջանում (Մաստարա, 620-640-ական թթ., Գառնահովիտ, 7-րդ դ. վերջին քառորդ, Դմաշեն, 7-րդ դ. վերջ կամ 9-րդ դ. (նկ. 22), Դադիվանք, 13-րդ դ., Արենիի Ս. Աստվածածին, 14-րդ դ. (նկ. 16)): Վաղ միջնադարում որոշ հուշարձանների թմբուկների խորշերն արդեն ենթարկված են գեղարվեստական մշակման, ունեն ֆեստոններ (Մաստարա), հովհարաձև տրոմպեր (Դմաշեն): 10-11-րդ դարերի եկեղեցիներում խորշերի կոնքերի հովհարաձև լուծումները, կողերների՝ որմնականարներով հարդարումն ավելի հաճախ է հանդիպում (Շատրերդի, 10-11-րդ դդ., Եղեգնամորի, 11-րդ դ. եկեղեցիները): Զարգացած միջնադարում, հարդարման այս ավանդույթների գործածմանը զուգահեռ (Մաշտոց Հայրապետ), խորշերը կիրառվում են նաև առանց հարդարանքի (Դադիվանք, 13-րդ դ.) կամ «կամարախորշ» հիշեցնող տարբերակով (Խորանաշատ, 13-րդ դ.): Նշված հուշարձաններից, օրինակ, Ս. Մաշտոց Հայրապետ եկեղեցու 12-նիստանի թմբուկի հարդարանքում, նիստերը եզերող և բարձիկավոր խարիսխներ ունեցող զույգ որմնասյուների վրա հենվում է շղթայագարդ կամարաշարը: Նրա ներքո, առանցքային նիստերին գտնվում են 4 պատուհանները, որոնք առնված են երկրաչափական նախշագարդումով շրջանակների մեջ, իսկ դրանցից վեր քանդակված են ծավալային վարդյակներ: Վերջիններիս հարակից երկու նիստերը ձևավորված են անկյունային խորշերով, որոնք ավարտվում են հովհարաձև, գունավորված տրոմպերով: Կամարներից վեր թմբուկը պարագծվում է երկրաչափական կրկնվող մոտիվներից բաղկացած զարդագոտիով (նկ. 9):

Եվ վերջապես, որպես եկեղեցիների թմբուկների ձևավորման մեկ այլ տարբերակ, կարևոր ենք համարում նշել սյունաշարով ռոտոնդաները, որոնք հիմնականում կիրառվել են երկհարկանի մատուռ-դամբարանների հարդարանքում: Այդպիսին են Ստորին Հոռոմայրի զանգակատունը (1290 թ.) (նկ. 23) [*տե՛ս Կատալոգ № 13*], Եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցին (1301-1328 թթ.) (նկ. 3), Նորավանքի Բուրթելաշենը (1339 թ.) (նկ. 15), Կապտավանքը (Ս. Մինաս, 1349 թ.): Սյունաշար ռոտոնդայի ձևով լուծված թմբուկների վաղագույն օրինակները պետք է համարել Սանահին և Հաղպատ վանքերի զանգակատները (13-րդ դ. առաջին կես): Իսկ նմանատիպ լուծումով եկեղեցու թմբուկի վաղագույն օրինակ պետք է համարել Խորակերտի թմբուկը (1252 թ.), որը սյուների ձևով և դասավորությամբ խիստ ինքնատիպ է և չունի իր զուգահեռը [*տե՛ս Կատալոգ № 9*]:

Նկ. 1. Աղթամարի Ս. Խաչ, 915-921 թթ.

Նկ. 2. Խուճապի եկեղեցին, 13-րդ դ.

Նկ. 3. Եղվարդի Ս. Աստվածածին,
1301-1328 թթ.

Նկ. 4. Խորանաշատի Ս. Աստվածածին,
1181-1251 թթ.

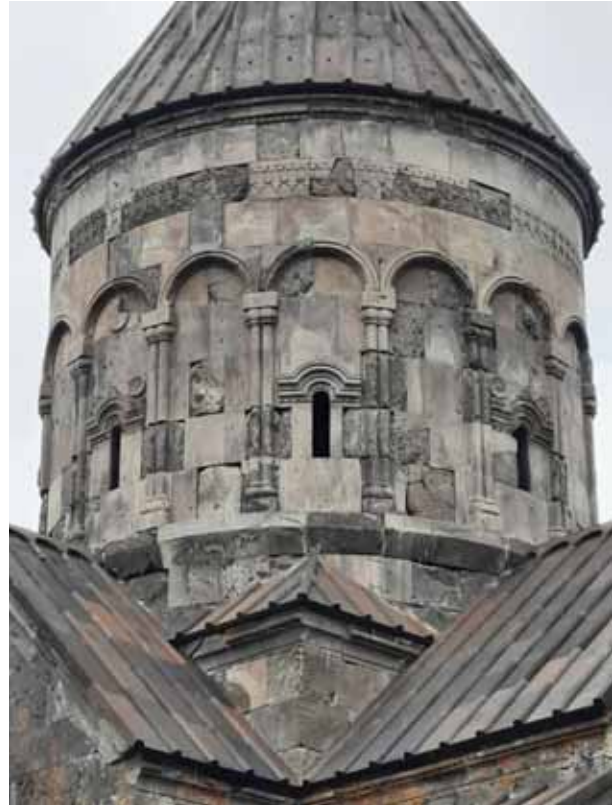
Նկ. 5. Գանձասարի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ,
1216-1238 թթ.

Նկ. 6. Հառիճավանքի Ս. Աստվածածին,
1201 թ.

Նկ. 7. Հովհաննավանքի Կաթողիկե,
1216-1221 թթ.

Նկ. 8. Աստվածընկալ վանքի Կաթողիկե,
13-րդ դ.

Նկ. 9. Ս. Մաշտոց Հայրապետ, 13-րդ դդ.

Նկ. 10. Բյուզանդական փղոսկրե սալիկ, մոտ
400 թ., Բավարիայի ազգային թանգարան,
Մյունխեն

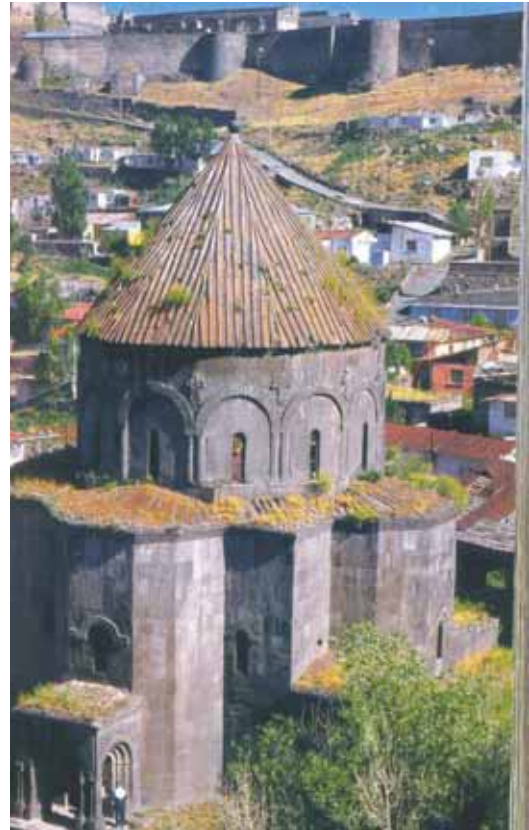
Նկ. 11. Էջմիածնի Մայր տաճար, 620-ական թթ.

Նկ. 12. Մարմաշենի Կաթողիկե, 10-րդ դ.

Նկ. 13. Օշկվանք, 963-973 թթ.

Նկ. 14. Կարսի Մայր տաճար, 930-943 թթ.

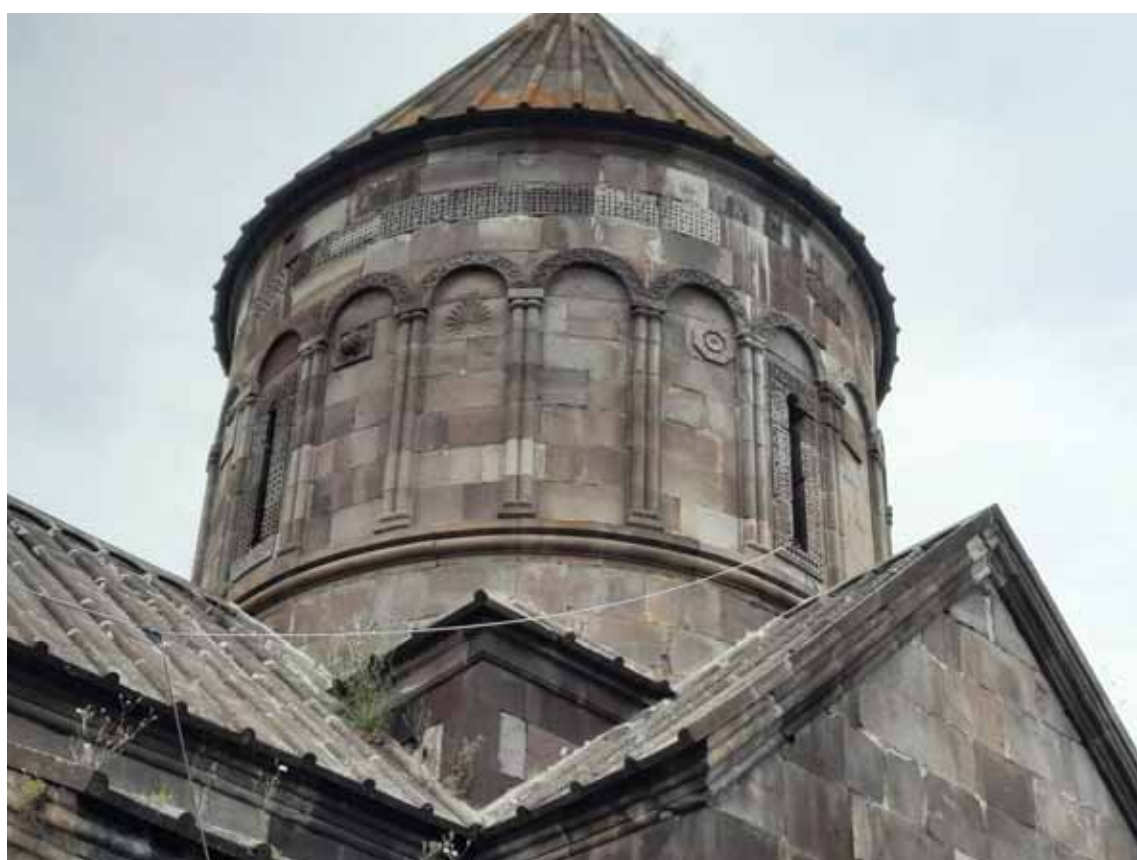
Նկ. 15. Նորվանքի Բուրթելաշեն, 1339 թ.

Նկ. 16. Արենիի Ս. Աստվածածին, 1321 թ.

Նկ. 17. Գեղարդի Կաթողիկե, 1215 թ.

Նկ. 18. Մակարավանքի գլխավոր եկեղեցի, 1205 թ.

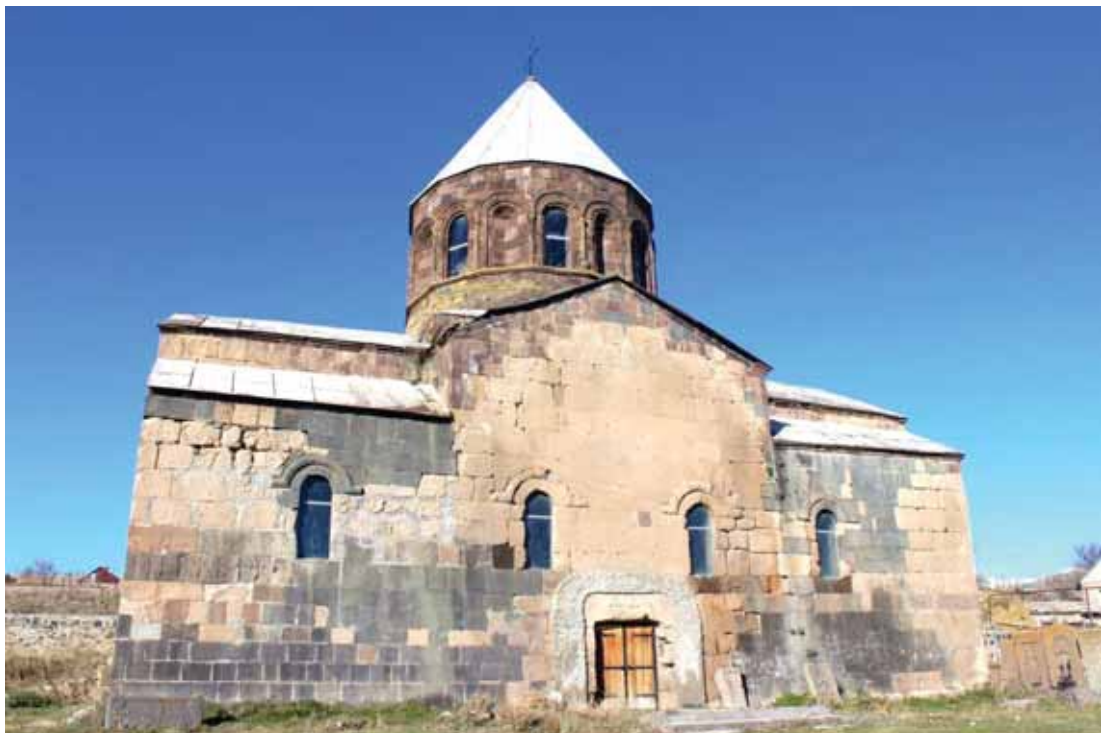
Նկ. 19. Իսճկոնքի Ս. Սարգիս, 1025 թ.

Նկ. 20. Անիի Տիգրան Հոնենց (Ս. Գրիգոր), 1215 թ.

Նկ. 21. Թանահատի Ս. Ստեփանոս, 1273-1279 թթ.

Նկ. 22. Դղմաշենի Ս. Թադևոս, 7-րդ դ. վերջ կամ 9-րդ դ.

Նկ. 23. Ստորին Հռոմայրի զանգակատուն, 1290 թ.

Նկ. 24. Խորակերտի Ս. Աստվածածին, 1252 թ.
(© ՀՃՈՒՀ)

ԳԼՈՒԽ II

ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ՎԱՆՔԻ Ս. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԿՐՏԻՉ

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԹՄԲՈՒԿԻ ՔԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ¹

Թագուհի Ավետիսյան

Չարուհի Հակոբյան

Գանձասարի վանական համալիրը կառուցվել է պատմական Արցախ նահանգի Խաչեն գավառում, այսօր՝ Արցախի Մարտակերտի շրջանի Վանք գյուղի մոտակայքում² (նկ. 1): Համալիրը բաղկացած է խաչաձև գմբեթավոր հորինվածք ունեցող սրահատիպ եկեղեցուց և հիմքում երկու զույգ խաչվող կամարներով ուղղանկյուն գավթից (նկ. 2): Եկեղեցու՝ Ս. Հովհաննես Մկրտիչ անվանակոչության, ինչպես նաև գավթի կառուցման վերաբերյալ կան վկայություններ պատմական աղբյուրներում և վիմագրերում (եկեղեցու ներսում՝ հյուսիսային պատին)³: Համաձայն դրանց՝ այն կառուցվել է 1216-1238 թվականների ընթացքում՝ Խաչենում (Արցախ) իշխող Հասան-Ջալալյան իշխանական տոհմի ներկայացուցիչների կողմից՝ նրանց տոհմական հանգստարանի (տոհմական տապանատան) և ըստ երևույթին նաև հին եկեղեցու տեղում⁴: Վանքի «Գանձասար» անվան հիշատակումների հանդիպում ենք Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու մոտ⁵: Իսկ Մովսես Կաղանկատվացու վկայությամբ՝ մինչև Կաթողիկեի կառուցումը Հասան-Ջալալ Դոլա իշխանի ջանքերով Արցախ (Գանձակի շրջան) է բերվել և տոհմական տապանատանն է ամփոփվել Հովհաննես Մկրտչի գլուխը⁶: Գանձասարի վանքի կա-

¹ Գիտական նախագծի շրջանակներում տպագրված է սույն ուսումնասիրության ռուսերեն հոդվածը, տե՛ս **Аветисян Т.,** Церковь Ованеса Мкртича Гандзасарского монастыря и ее скульптурная программа, *Армянский гуманитарный вестник (Арцах)*, 1 (10), 2023, с. 224-248:

² *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հտ. 1 (հեղ. Թ. Հակոբյան և այլք), Երևան, 1986, էջ 787:

³ **Կիրակոս Գանձակեցի,** *Պատմություն հայոց* (աշխատ.՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, 1961, էջ 269-270, *Դիվան հայ վիմագրության* (Արցախ), (կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան), պր. 5, Երևան, 1982, էջ 36-40, **Մովսես Կաղանկատուսացի,** *Պատմություն Աղուանից աշխարհի* (քնն. բնագ. և ներած.՝ Վ. Առաքելյանի), Երևան, 1983, էջ 348-350:

⁴ Տե՛ս 2-րդ և 3-րդ հղումները:

⁵ **Վարդան Արևելցի,** *Տիեզերական պատմություն* (աշխարհաբար թարգ., ներած. և ծանոթ.՝ Գ. Բ. Թոսունյանի), Երևան, 2001, էջ 154, **Կիրակոս Գանձակեցի,** *Պատմություն հայոց ...*, էջ 269-270:

⁶ Թվում է, թե «Գանձասար» (գանձերի կամ գոհարների լեռ) անունը ծագում է վանքում պահվող բազմաթիվ մասունքներից (Գրիգոր Լուսավորչի ծնոտ, Հովհաննես Մկրտչի հոր՝ Չաքարիայի աջ, Ս. Պանդա-

ռուցման և հետագա գործունեության համար կարևոր նշանակություն են ունեցել սելջուկների նկատմամբ հայկական բանակի տարած հաղթանակը և 12-րդ դարի վերջերին ու 13-րդ դարի առաջին քառորդին երկրում՝ Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյան եղբայրների իշխանապետությամբ ստեղծված բարենպաստ ռազմաքաղաքական և տնտեսական պայմանները: Չնայած 13-րդ դարի կեսերի մոնղոլական արշավանքներին՝ Արցախը հարաբերականորեն պահպանում է քաղաքական ինքնավարությունը, որի պայմաններում վանքը շարունակում է կարևոր դեր ունենալ Խաչենի հոգևոր-մշակութային կյանքում:

Գանձասարի վանական համալիրի ուսումնասիրության պատմությունը

Գանձասարի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու ճարտարապետությանը և քանդակներին տարբեր ժամանակներում անդրադարձել են ինչպես հայ, այնպես էլ օտարերկրյա ուսումնասիրողներ (Հովսեփ Օրբելի, Ժան-Միշել Թիերի, Անատոլի Յակոբսոն, Պաոլո Կունեո, Ստեփան Մնացականյան, Բագրատ Ուլուբաբյան, Մուրադ Հասրաթյան, Շահեն Մկրտչյան, Պատրիկ Տոնապետյան և այլք)⁷: Բոլոր ժամանակներում այդքան մեծ հետաքրքրությունը հուշարձանի նկատմամբ ևս փաստում է վերջինիս յուրօրինակության, պատմական կարևոր նշանակության ու բացառիկության մասին: Սակայն ճարտարապետության մասնագետներն այս հուշարձանին անդրադառնալիս սահմանափակվել են քանդակների և դեկորատիվ տարրերի նկարագրությամբ՝ մի կողմ թողնելով դրանց գեղարվեստական, պատկերագրական և խորհրդանշական քննությունը: Միայն համեմատաբար վերջերս հուշարձանի պատկերաքանդակները արվեստաբանական քննության են արժանացել Գայանե Ղազարյանի թեկնածուական ատենախոսության մեջ⁸: Ընդհանուր առմամբ համաձայնելով հեղինակի կողմից արված գիտական հարցադրումներին՝ այնուամենայնիվ կարևոր ենք համարում մեկ անգամ ևս անդրադառնալ հուշարձանին՝ առաջարկելով Գանձասարի եկեղեցու թմբուկի քանդակների մեկնաբանությունների որոշ խմբագրումներ, ինչպես նաև նոր դիտարկումներ: Հարկ է նշել, որ Գանձա-

լիոնի և այլ սրբերի մասունքներ), որոնց մասին հիշատակում է Մովսես Կաղանկատվացին: Նա իր շարադրած պատմության մեջ մանրամասն նկարագրում է, թե ինչպես է Հովհաննես Մկրտչի գլուխը Երուսաղեմից հայտնվում Գանձակում: Տե՛ս **Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն...**, էջ 348-350: Այս փաստն ինքնին շատ հետաքրքիր է թվում, քանի որ հայտնի է, որ քրիստոնեական գլխավոր սրբերից Հովհաննես Մկրտչի մասունքներն են, որ Երուսաղեմից տարվել են աշխարհի տարբեր ծայրեր:

⁷ **Якобсон А.**, Из истории армянского средневекового зодчества (Гандзасарский монастырь XIII в.), *К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении*, Ереван, 1991, с. 433-456, **Hasratian M., Thierry J.-M.**, Le couvent de Ganjasar, *REArm*, vol. 15, 1981, p. 289-316, **Donabédian P., Thierry J.-M.**, *Les arts arméniens*, Paris, 1987, p. 326, **Մկրտչյան Ս.**, *Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха*, Ереван, 1988, с. 14-19, **Մնացականյան Ստ.**, *Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը IX-XIV-րդ դարերում*, Երևան, 1976, էջ 116-122 և այլն:

⁸ **Казарян Г.**, *Храм в Гандзасаре. Архитектура и рельефы*, Автореферат канд. диссертации, Москва, 2010.

սարի եկեղեցու թմբուկի քանդակային հարդարման համակարգը տեսակով միակն է հայ (ինչու ոչ՝ նաև արևելաքրիստոնեական) արվեստում, քանի որ իր մեջ է խտացնում հայկական միջնադարյան եկեղեցիների թմբուկների գեղարվեստական ձևավորման լավագույն ավանդույթները [*տե՛ս Գլուխ I*]:

Եկեղեցու թմբուկի քանդակները և դրանց թվագրությունը

Գանձասարի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու ճարտարապետական հորինվածքում առանձնանում են բազմանիստ թմբուկն ու հովհարաձև ծածկը (նկ. 4): Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում ծածկի ձևը, ինչը պատկերագրորեն սերում է Քրիստոսի գերեզմանի վրա կառուցված Ս. Հարության տաճարի գմբեթից՝ միջնադարյան մի ավանդույթ, որի մասին կա մասնագիտական ծավալուն գրականություն⁹: Գմբեթի ներքին մակերեսի ձևավորման մեջ ևս նկատելի է այդ ավանդույթի արտացոլումը՝ սյունակամարաշարով հարդարումը, որի ամենամոտ զուգահեռը հայկական հուշարձաններում Գեղարդի Կաթողիկեի (1215 թ.) օրինակն է:

Վիմագրերից և պատմական աղբյուրներից հայտնի է, որ եկեղեցին և վերջինիս ծածկը 16-րդ դարից մինչև 20-րդ դարի սկզբները ենթարկվել են բազմաթիվ վերանորոգումների: Այնուամենայնիվ, կա որոշակի վստահություն, որ կառույցն ի սկզբանե ունեցել է հովհարաձև ծածկ, քանի որ հիմնական ծավալի բոլոր չորս կողմի ճակտոններին դրված են եկեղեցու փոքր մանրակերտ-ակրոտերները, որոնցում հստակ երևում է հովհարաձև վերջավորությունը (նկ. 3):

Եկեղեցու թմբուկի ստորին մասը պարագծում է կիսագլանից, արմավափնջերից և հարթ կիսաշրջաններից կազմված ծավալուն գոտին: Թմբուկն ունի տասնվեց նիստ, որոնք միմյանցից բաժանվում են եռափունջ որմնասյուներով և պսակվում քանդակազարդ ճակտոններով (նկ. 5): Նիստերից յուրաքանչյուր երկրորդում կա խորշ, ինչը հիշեցնում է հայկական եկեղեցիների ճակատների ճարտարապետական խորշերը: Չի բացառվում, որ ինչպես ֆասադների, այնպես էլ թմբուկների խորշերը կիրառվել են թե՛ գեղագիտական և թե՛ կոնստրուկտիվ նշանակությամբ՝ պատի զանգվածեղությունը թեթևացնելու համար: Սակայն տպավորություն կա, որ Գանձասարում առավել առաջնային է դրանց դեկորատիվ դերը՝ որպես հարթակ քանդակների տեղադրման համար: Թմբուկի մյուս ութ նիստերը հարթ են՝ առանց խորշերի: Դրանցից չորսում պատուհանների բացվածքներն են՝ քանդակազարդ շրջանակներով, իսկ մյուս չորսում տեղ են

⁹ Conant K. J., The Original Building at the Holy Sepulchre in Jerusalem, *Speculum*, vol. 31/1, 1956, p. 1-48; Wilkinson J., The Tomb of Christ. An Outline of its Structural History, *Levant*, vol. IV, London, 1972, p. 83-97; Казарян А., Кафедральный собор Сурб Эчмиадзин и восточнохристианское зодчество IV-VII вв., Москва, 2007, с. 89-99.

գտել քռոց-խաչվառների¹⁰ քանդակները, որոնց միջնամասերում նույնպես (բացառությամբ հյուսիսային նիստի) կան կլոր կամ քառաթերթ փոքր պատուհաններ: Գրեթե բոլոր նիստերի վերևում տեղադրված են քանդակազարդ վարդյակներ (նկ. 6):

Թմբուկի արևմտյան կողմում նիստերից կենտրոնականը քանդակազարդ լայն շրջանակով պատուհան է, իսկ կողայինները ունեն խորշեր: Դրանց կենտրոնում գտնվող կիսաայուները, քռոց-խաչվառների հիմքերը, ինչպես նաև պատուհանների շրջանակները աչքի են ընկնում բուսազարդ մակերեսներով՝ ճոխ տեսք հաղորդելով թմբուկին: Արևմտյան խորշերի կիսաայուների վրա տեղադրված են ծալապատիկ նստած և ձեռքերով գլխավերևում եկեղեցու մանրակերտները պահող երկու տղամարդու՝ կտիտորների կերպարներ (նկ. 7, 8):

Վերջիններս կատարողական ոճով անկասկած համաժամանակյա են եկեղեցուն: Կերպարները նմանատիպ են, մորուքավոր, ունեն լուսապսակ, դեմքերը մշակված են պայմանական, մինչդեռ ձեռքերի մանրակերտներն աչքի են ընկնում հորինվածքային հստակ տարբերությամբ: Ի տարբերություն ճակտոնների մոդելների, որոնք ավելի խոշոր են և մանրակրկիտ քանդակված, այս մանրակերտների քննությունը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ ձախ կողմի ֆիգուրը պահում է կլոր հատակագծով և հովհարաձև ծածկով, ինչպես նաև խուլ կամարաշարով հարդարված կառույցի մոդել՝ նման Ս. Գերեզմանի բոլորակին (ռոտոնդային) (նկ. 8)¹¹, իսկ աջակողմյանը՝ Ս. Հարության մարտիրոսին՝ բազիլիկի մանրակերտը՝ կոնաձև ծածկով (նկ. 7) (Ա. Յակոբսոնը համարում է այն խաչաձև-գմբեթավոր հորինվածք¹²):

Թմբուկի **հարավային կողմում**՝ նիստերից մեկի վրա, մեծ ուղղանկյուն պատուհան է, որն ունի բարդ հյուսածո շրջանակ և վերևում՝ վարդյակ: Խորշերում՝ պուրների վրա, տեղադրված են գլխով դիմահայաց, մարմնով կիսադեմ, ծնրադիր և աղոթող կանանց կերպարներ, որոնք, ինչպես տղամարդկանց ֆիգուրները, լուսապսակով են (նկ. 9): Կանանց հագուստները տրված են ընդհանրական՝ ծալքերի սխեմատիկ և պայմանական

¹⁰ Նշված տարրերն անվանում ենք խաչվառ-քռոց, քանի որ դրանցում միաձուլված են խաչվառի քառանկյուն և քռոցի կլոր կամ քառաթերթ ձևերը: Այս առարկաները կիրառվում են եկեղեցական ծեսի ժամանակ՝ խորհրդանշելով նաև Երկնային պատարագը: Տե՛ս **Ավետիսյան Թ.**, Քռոցն ու խաչվառը XIII դարի սկզբի հայկական եկեղեցիների թմբուկների հարդարանքում (Հաղթաձևանք, Հովհաննավանք, Գանձասար), *ԳԱԱ ՇՀՀԿ գիտական աշխատություններ*, 3 (24), 2021, էջ 277–287):

¹¹ **Казарян А.**, Ротонда Воскресения и иконография раннесредневековых храмов Армении, *Восточнохристианский храм. Литургия и искусство*, Санкт-Петербург, 1994, с. 107–120.

¹² **Якобсон А.**, Из истории армянского средневекового зодчества (Гандзасарский монастырь XIII в.), *ВОН*, 12, 1977, с. 66.

¹³ Այս իմաստով հատկանշական է, որ Երուսաղեմի երկու սրբավայրերի պատկերները՝ կլոր և ուղղանկյուն (բազիլիկ) հորինվածքներով, ներկայացված են Արցախի Արջաձոր (Առաջաձոր) գյուղի՝ 1249 թ. թվագրվող ժայռափոր եկեղեցու խորանի որմնանկարում: Տե՛ս **Дурново Л.**, *Очерки изобразительного искусства средневековой Армении*, Москва, 1979, с. 153:

մշակմամբ: Մանրագնին քննության դեպքում կարելի է նկատել քանդակների միջև գունային, ինչպես նաև դեմքերի (հատկապես աչքերի) մշակման տարբերություն: Այսպես, ձախ կողմի ֆիգուրի դիմագծերը, հատկապես աչքերը, ավելի մանրամասն են արված, այն դեպքում, երբ աջակողմյան կերպարի քիթն ու հոնքերը տրված են պայմանական՝ մեկ ընդհանուր գծով, ինչը հատուկ է նաև արևմտյան կողմի տղամարդկանց (նկ. 8, 10, 11), ինչպես նաև եկեղեցու արևմտյան ճակատի «Խաչելություն» հորինվածքի կերպարների դեմքերի մշակմանը: Նշված տարբերությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ձախակողմյան կնոջ քանդակն ուշ շրջանի կրկնօրինակ է (նկ. 10): Այն, հավանաբար, փոխարինել է նախնականին, որը կարող էր վնասվել վերանորոգումների ժամանակ: Հատկանշական է, որ կանանց կերպարների գեղարվեստական մշակման և ոճական առանձնահատկությունների տարբերությունների մասին նախորդ ուսումնասիրողները չեն նշել: Կանանց գլխավերևում տեղադրված են մարդադեմ և թևատարած երևակայական էակների՝ հուշկապարիկների քանդակներ (նկ. 10, 11): Հարավային կողմի վերջին նիստին կրկին տեսնում ենք քռոց-խաչվառ, որը գուրկ է նախորդներին հատուկ զարդաքանդակներից: Սա ենթադրել է տալիս, որ թերևս վերջինս նույնպես ուշ հավելում է (նկ. 12):

Թմբուկի **արևելյան կողմում**՝ կենտրոնական նիստին, պատուհանի բացվածքն է՝ ուղղանկյուն քանդակազարդ շրջանակով: Ձախակողմյան նիստի խորշում՝ կիսաայան վրա, տեսնում ենք գոմեշի¹⁴ (նկ. 13) (ուսումնասիրողներից ոմանք կարծում են, որ դա խոյ է), իսկ աջ կողմի նիստում՝ ցլի գլուխ (նկ. 14): Այս քանդակները մշակման ձևով՝ ծավալայնությամբ և պայմանականությամբ, ևս մոտ են արևմտյան և հարավային կողմում արված մարդկային կերպարներին: Այստեղ, ինչպես նախորդ կողմերի դեպքում, վերջին նիստին քանդակված է հերթական խաչվառ-քռոցը, որը բազմանիստ է, բուսազարդ ծայրերով, իսկ նրա կենտրոնում պատուհանի քառաթերթ խաչանման բացվածք է: Դրանից վերև քանդակված է աստղ հիշեցնող բազմաթերթ խոշոր վարդյակ:

Թմբուկի **հյուսիսային կողմի** կենտրոնական նիստին ուղղանկյուն պատուհանն է՝ ելուստավոր բարդ հյուսածո շրջանակով երիզված: Հարակից նիստերի խորշերում տեղադրված են թևատարած արծիվների քանդակները: Ձախ կողմի արծիվը՝ մանրամասն մշակմամբ, նման է հարավային կողմում պատկերված հուշկապարիկներին: Իսկ աջ կողմի արծվի քանդակը շատ պարզեցված է ու ընդհանրական (նկ. 14): Հյուսիսային կողմի վերջին նիստը, որով կարծես իրար են միանում թմբուկի տասնվեց նիստերը, հարդարված է ամբողջությամբ բուսազարդ քառաթերթ քռոցով (այս անգամ՝ քռոցի տես-

¹⁴ Mikayelyan L., The Archetype of Sacrificial Animal and Hunting Trophy. Sculptural Heads and Protomes of Animals in the Medieval Art of Anatolia and the Caucasus, *The Second International Conference "Anatolia-the Caucasus-Iran: dedicated to the 25th anniversary of "Iran and the Caucasus"*, 2022, Abstracts, Yerevan, 2022, p. 38-39.

քով)՝ առանց կենտրոնական պատուհանի: Քշոցի վերևում քանդակված է բուսազարդ բազմաթերթ վարդյակ:

Այս քանդակներից բացի, թմբուկի նիստերին, ճակտոնների վրա կարելի է տեսնել նաև սյուժետային պատկերներ: Արևմտյան կողմի կենտրոնական նիստին՝ պատուհանից վերև, ներկայացված է Իմացության ծառը՝ ծաղկած բողբոջով (նկ. 15): Ներքևում քանդակված է ծառի ուղղությամբ վեր սողացող օձը, իսկ երկու կողմում ներկայացված են Ադամի և Եվայի կերպարները՝ ուղեկցվող գրություններով՝ *ԱՂԱՄ ՕՁՆ Է*, ԵՎԱ և ԱԴԱՄ: Այս տեսարանն ընդունված է անվանել Մեղսագործություն¹⁵: Հորինվածքն իր ոճով տարբերվում է թմբուկին գտնվող մյուս քանդակներից, և ենթադրելի է, որ ավելի ուշ է տեղադրվել: Ուշադիր դիտելիս նկատելի է, որ քանդակի տեղադրման համար պատի մեջ փորվածք է արված, որի մասին ևս չեն նշում նախորդ ուսումնասիրողները:

Այս սալաքարից վերև՝ ճակտոնին՝ բուսազարդ խորքի վրա, քանդակված է Օրհնող Քրիստոսի (Պանտոկրատորի) պատկերը (նկ. 16): Բուսազարդը և վերջինիս խորքին արված Քրիստոսի կերպարը ներդաշնակ են և վկայում են եկեղեցուն համաժամանակյա լինելու մասին:

Թմբուկի հարավարևմտյան կողմի մյուս երեք ճակտոնները հարդարված են բուսական զարդատարրերով, որոնք հորինվածքային առումով շատ մոտ են, բայց բացարձակ նույնական չեն:

Հաջորդ՝ հարավային կողմի ճակտոններից մեկին ներկայացված քանդակախմբի վերաբերյալ տարբեր մեկնաբանումներ կան՝ Տիրամայրը բարուրված մանկան հետ¹⁶ կամ Գերեզման դնելու տեսարան¹⁷ (նկ. 17): Գայանե Ղազարյանն այն մեկնաբանում է Ողբի տեսարան¹⁸: Սակայն կա տպավորություն, որ բարուրված մանկան մարմինը տղամարդու ձեռքերում է, և նրանք երկուսն էլ լուսապսակով են: Քրիստոնեական ավանդական պատկերագրության մեջ հայտնի չէ Աստվածամայրը՝ բարուրված Մանուկը գրկին տեսարան, բայց հանդիպում է Քրիստոսը՝ բարուրված մանուկը ձեռքին տարբերակը, որը սովորաբար պատկերվում է Աստվածամոր Ննջի տեսարանում և խորհրդանշում է վերջինիս անաղարտ հոգին: Այս հանգամանքից ելնելով՝ Գանձասարի եկեղեցու հորինվածքում նույնպես կարելի է տեսնել Քրիստոսին՝ ձեռքին անաղարտ հոգու խորհրդանիշը: Այս ճակտոնի բուսազարդ խորքի վրա կերպարները տրված են է՛լ ավելի ընդհանրական, իսկ դեմքերի մշակման սկզբունքը (քիթ, հոնքեր) մոտ է եկեղեցու կառուցմանը ժամանակակից մյուս քանդակներին (տղամարդկանց և կնոջ ֆիգուրներին):

¹⁵ Hasratian M., Thierry M., Le couvent de Ganjasar ..., p. 309; Donabédian P., Thierry J.-M., Les arts ..., p. 526.

¹⁶ Якобсон А., Из истории армянского средневекового ... (1991), с. 440.

¹⁷ Hasratian M., Thierry M., Le couvent de Ganjasar ..., p. 310–311.

¹⁸ Казарян Г., Храм в Гандзасаре..., с. 21–22.

Եկեղեցու թմբուկի հաջորդ ճակտոնի հորինվածքում պատկերված Աստվածամայրը ձախ ձեռքով գրկել է մանկանը (նկ. 18): Տիրամոր դեմքը լավ չի պահպանվել, սակայն նրա հագուստը, մանկան կերպարը ներկայացված են մանրամասնորեն: Աստվածամոր երկու կողմում մեկական սերովբե, իսկ մանկան աջ ձեռքին, ըստ Գայանե Ղազարյանի, օձ¹⁹ է պատկերված, որը քիչ հավանական է թվում²⁰: Այս և քննված նախորդ հորինվածքի գեղարվեստական մշակումը տարբեր է, որը նկատել է նաև Գ. Ղազարյանը:

Վերոնշյալ նիստին հարող ճակտոնի ծաղկազարդ հորինվածքը, որի անկյուններում մեկական հրեշտակ է քանդակված, նմանվում է թմբուկի արևմտյան կողմում պատկերված Իմացության ծառի ծաղկային մոտիվին կամ ուշ միջնադարյան քանդակներում և մանրանկարներում հանդիպող փարթամ ծաղկաթփերին (18-19-րդ դդ.), որից ենթադրելի է, որ այն ևս ուշ հավելում է: Հետագայում արված և ոճով տարբերվող քանդակների շարքին կարող ենք դասել նաև այս ճակտոնին կից եռափունջ որմնասյան խոյակը, որը միակն է, որ անկյուններում ունի շթաքարային ձևավորում և դիմահայաց նիստին՝ թևավոր դեմքի՝ հրեշտակի պատկեր (նկ. 18):

Եվ վերջին քանդակը, որը հարկ ենք համարում նշել, գտնվում է թմբուկի արևելյան կողմի կենտրոնական նիստին՝ պատուհանից վերև (նկ. 19): Այն հավանաբար փոխարինել է այստեղ ի սկզբանե եղած քանդակազարդ վարդյակը: Հորինվածքում ներկայացված է Խաչելության տեսարանը, որի երկու կողմում մեկական ֆիգուր է պատկերված: Հատկանշական է, որ այս և արևմտյան կողմում պատկերված Մեղսագործության հորինվածքները մշակմամբ նույնն են և հավանաբար վանքի ուշ վերանորոգման ժամանակ են տեղ գտել եկեղեցու թմբուկի հարդարանքում: Այս քանդակներն ունեն ընդհանուր բովանդակություն՝ խորհրդանշելով ադամական մեղքը և ապա Քրիստոսի խաչելությունն ու մարդկության փրկությունը: Ամենայն հավանականությամբ, խաչված Քրիստոսի երկու կողմում յուզաբեր կանայք են, քանի որ վերջիններս գլխաշորերով են, ինչը հատուկ էր հենց կանանց պատկերագրությանը, իսկ նրանց ձեռքերը խաչված են կրծքավանդակին: Խաչված Քրիստոսի գլխավերևում կա հայերեն միացագիր՝ ՅՆ (Հիսուս Նազովրեցի):

Պատկերաքանդակների և այլ մոտիվների իմաստաբանական վերլուծությունը

Գանձասարի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու թմբուկի քանդակային հարդարանքի նկարագրությունը ցույց է տալիս, որ այն մեկ ամբողջական պատկերագրական համակարգ է՝ ընդհանուր գաղափարի արտահայտմամբ: Եկեղեցու թմբուկի գեղարվեստ-

¹⁹ Там же, с. 23.

²⁰ Պետք է հաշվի առնել, որ քանդակն ունի վնասված հատվածներ: Առավել հավանական է թվում մանկան ձեռքին կամ գալարակի, կամ Աստվածամոր հագուստի ծալքի առկայությունը:

տական համակարգի մեկնաբանումը սկսենք նրա արևմտյան և հարավային կողմերում պատկերված կերպարներից, որոնք, ինչպես վերը նշեցինք, եկեղեցու հովանավորներն են: Անատոլի Յակոբսոնն ու Շահեն Մկրտչյանը կարծում են, որ տղամարդկանց կերպարները ներկայացնում են Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալ Դոլային և իր որդի Աթաբեկին²¹, իսկ Ստեփան Մնացականյանն ու Համլետ Պետրոսյանը, ելնելով կտիտորական արձանագրությունից²², գտնում են, որ պատկերված են Հասան-Ջալալ Դոլան և նրա հայրը՝ իշխան Վախթանգ Տանգիկը²³: Ժան-Միշել Թիերին և Մուրադ Հասրաթյանը, ելնելով կերպարների միօրինակությունից, եզրահանգում են, որ եկեղեցու գլխավոր հովանավոր Հասան-Ջալալը երկու անգամ է ներկայացված իր իսկ հովանավորությամբ կառուցված տաբեր եկեղեցիների մանրակերտներով²⁴: Միննույն ժամանակ, Գայանե Ղազարյանը բոլորովին այլ տեսակետ է հայտնում. նա կարծում է, որ այս կերպարները չեն առնչվում եկեղեցու հովանավորների հետ և ունեն ավելի ընդհանրական, խորհրդանշական բնույթ: Ըստ հեղինակի՝ նրանք ներկայացնում են Հայ եկեղեցու հիմնադիր Գրիգոր Լուսավորչին և Հայաստանում քրիստոնեություն քարոզած Թադեոս առաքյալի աշակերտ՝ Աղվանից եկեղեցու հիմնադիր Դադիին²⁵:

Ելնելով մի շարք, այդ թվում՝ պատկերագրական առանձնահատկություններից՝ վերջին մեկնաբանման հետ դժվար է համաձայնել²⁶: Նախ՝ անդրադառնանք եկեղեցիների մանրակերտներին, որոնք պատկերված են տղամարդկանց ձեռքերում՝ վեր պարզած: Ինչպես արդեն նշվեց, դրանք կրկնում են Երուսաղեմի Ս. Հարության տաճարի բոլորակն ու բազիլիկը, որոնք չէին կարող լինել ո՛չ Գրիգոր Լուսավորչի, ո՛չ էլ Դադիի ձեռքում: Բացի այդ, ի նկատի ունենալով Հասան-Ջալալյան իշխանական տան պատմության որոշ մանրամասներ՝ և Հովհաննես Մկրտչի մասունքների ձեռքքերումը և դրանք Արցախի հող տեղափոխումը²⁷, ինչպես նաև Հասան-Ջալալի մոր՝ Երուսաղեմ

²¹ Якобсон А., Из истории армянского ... (1991), с. 440; Мкртчян Ш., Историко-архитектурные памятники ..., с. 17.

²² Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., *Գանձասարի Սբ. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու զմբեթն ու քանդակային հորինվածքները*, Monument Watch 2023, <https://monumentwatch.org/en/monument/the-dome-and-sculptural-compositions-of-the-surb-hovhannes-mkrtich-church-of-gandzasar/> (մուտք՝ 02.09.2023):

²³ Մնացականյան Ստ., *Հայկական աշխարհիկ ...*, էջ 119:

²⁴ Կարապետյան Բ., Գանձասարի բարձրաքանդակները, ՊԲՀ, 3, 1974, էջ 261, Hasratian M., Thierry M., Le couvent de Ganjasar ..., p. 312:

²⁵ Казарян Г., Храм в Гандзасаре ..., с. 20–21.

²⁶ Կիրակոս Գանձակեցին Հասան-Ջալալի մասին գրում է. «Շինեաց եկեղեցի մի գեղեցկազարդ յօրինուածով զմբեթարդ երկնաման տաճար փառացն աստուծոյ, ուր հանապազ պատարագի գառն աստուծոյ, որ բառնայ զմեղս աշխարհի, ի վանքն, որ կոչի Գանձասար, հանդէպ Խօխանաբերդոյ, ի տեղի շիրմի իւրեանց. և յովով ամս աշխատ եղեն ի նմա» (Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց ..., էջ 269-270):

²⁷ Տե՛ս 6-րդ հոլումը:

կատարած ուխտագնացությունները²⁸, Գանձասարի քանդակներում պետք է տեսնել այս իշխանական տան ավագ ներկայացուցիչներին՝ Հասան-Ջալալին²⁹ և նրա հորը՝ Վախթանգին, ովքեր իրենց գլխավերևում պահում են Ավետյաց երկրի գլխավոր սրբավայրերի մանրակերտները: Իսկ նրանցից վերև՝ ճակտոնին, քանդակված է Քրիստոս Ամենակալը՝ օրհնողի դիրքում (նկ. 7, 8, 16):

Պատվիրատուների հաջորդ խումբը ներկայացված է թմբուկի հարավային նիստերին: Այս կերպարների ով լինելու վերաբերյալ ուսումնասիրողները միակարծիք են. ըստ նրանց, այստեղ պատկերված են Հասան-Ջալալի կինը՝ Մամքանը, և իշխանի բարեպաշտ մայրը՝ Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանների քույրը՝ Խորիշահը³⁰: Վերջինս, համաձայն եկեղեցու ներսի հյուսիսային պատին արված արձանագրության, Երուսաղեմ կատարած երրորդ ուխտագնացության ժամանակ ճգնակյաց վարքով երկար տարիներ ապրել և այնտեղ էլ կնքել է իր մահկանացուն³¹: Նկատի ունենալով այս իրադարձությունը և բարուրված մանկանը պահող Քրիստոսի կերպարը, որ գտնվում է անմիջապես կանանց կերպարների վերևում, կարելի է նաև ենթադրել, որ այս հորինվածքը ակնար-

²⁸ **Орбели И.**, Асан Джалал, князь Хаченский, *Известия императорской Академии наук, серия 6, III, 61, СПб.*, 1909, с. 413, **Орбели И.**, Асан Джалал, князь Хаченский, *Избранные труды*, Ереван, 1963, с. 150, Դիվան..., պր. 5, էջ 38-40, Գանձասար: Գանձասարի բռնակցումն սկսված է, *Monument watch* <https://monumentwatch.org/hy/?s=%D4%B3%D5%A1%D5%B6%D5%B1%D5%A1%D5%BD%D5%A1%D6%80> (մուտք՝ 24.09.2023).

²⁹ Հետաքրքրական են նաև Հասան-Ջալալի նահատակության մասին հետազայում պատմիչների կատարած գրառումները (**Վարդան Արևելցի**, *Տիեզերական պատմություն...*, էջ 154, **Կիրակոս Գանձակեցի**, *Պատմություն հայոց ...*, էջ 389-392): Մեր ուշադրությունը գրավեց Վարդան Արևելցու պատմության մեջ մի կարևոր դրվագ. «Ի յեթն հարիւր (Թ. Մ.՝ 1254 թ.) թուին իշխանաց իշխանն արքայաշուքն Ջալալն դառն չարչարանօք կցորդեցաւ մահուն Քրիստոսի և վկայից նորա ՚ի գրախօս Տաճկաց, զուր պարտաւորեալ և մատնեալ Արդունին. տարեալ ՚ի Տաճկաստան ՚ի Խագուինն, և անդ գիշերի յօդակոտոր արարեալ սպանին, միայն զքրիստոսասիրութիւնն ունելով պատճառս, պահօք և աղօթիք և ողորմածութեամբ և զմիաշաբաթսն յօտնկացութեամբ անցուցեալ զժամանակս իւր մինչև ՚ի ծերութիւն. Վասն որոյ և լուսով ՚ի բարձանց պատուեաց զնա Աստուած՝ իջանելով ՚ի վերայ յօշեալ անդամոցն նորա, պսակելով և վկայելով զանպարտաւոր մահ նորա զմարտիրոսական: Զոր՝ տեսեալ սպանողացն սոսկացեալ ընկեցին ՚ի ջրհոր մի ցամաք, մինչև եկին իւրքն և տարեալ թաղեցին յիւր սեփիական վանքն Գանձասար կոչեցեալ, հայրենեօք տուն գերեզմանի իւրեանց. զնոյն ճառագայթս լուսոյ տեսանելով բերողացն» (**Վարդան Արևելցի**, *Տիեզերական պատմություն...*, էջ 154):

³⁰ **Մնացականյան Ստ.**, *Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը ...*, էջ 122, **Казарян Г.**, *Храм в Гандзасаре...*, с. 23.

³¹ Կիրակոս Գանձակեցին նշում է. «Այլ և բարեպաշտուհի մայր սորա, յետ մահուան առն իւրոյ Վախթանկայ, զոր Տանկիկն կոչէին, կարգաւորեաց գերեսին որդիսն իւր՝ զՋալալն և զՋաքարէ և զԻւանէ, չոգաւ նա ի սուրբ քաղաքն Երուսաղեմ և զամս բազումս անդ կացեալ մեծաւ ճգնութեամբ՝ զարմացուցանէր զամենայն տեսողսն և զլսողսն. քանզի ծախեալ զամենայն գոյս իւր՝ զոր ունէր, յաղքատս և ի կարօտեալս՝ նմա Հեղինէի, կնոջն Աբգարու, և ինքն ձեռագործաւ իւրով կերակրէր: Եւ անդէն մեռաւ, զոր աստուած փառաւորեաց զփառաւորիչն իւր՝ լոյս կամարաձև կացեալ ի վերայ գերեզմանին առ ի յորդորել զայլս ի նոյն բարեգործութիւնս» (**Կիրակոս Գանձակեցի**, *Պատմություն հայոց...*, էջ 268): Տե՛ս նաև 28-րդ հղումը:

կում է Խորիշահի արդար հոգին, որն արժանացել է Երկնային արքայության (նկ. 20): Այս համատեքստում օրինաչափ է պատվիրատու կանանց գլխավերևում տեսնել նաև հուշկապարիկներին (Ա. Յակոբսոնը կարծում է, որ դրանք հրեշտակներ են³²): Հատկանշական է, որ հատկապես 13-14-րդ դդ. մարդակերպ դեմքով այս էակները մեծ տարածում են ստանում՝ որպես Վերին աշխարհի բնակիչներ, երկնքի և երկրի միջև միջնորդներ, հոգիների հովանավորներ և ուղեկիցներ³³: Նույն ժամանակաշրջանում նմանատիպ արարածներ տեղ են գտնում մի շարք եկեղեցիների հարդարանքում, ինչպես նաև խաչքարերի վրա (Գեղարդ, Տիգրան Հոնենց, Մակարավանք, Նորավանք):

Այս քանդակների օրինակով պետք է նշել, որ եկեղեցու թմբուկին՝ Երկնային տիրույթում կամ Դրախտում, մարդկային կերպարների պատկերումն առաջին անգամ ի հայտ է գալիս Զվարթնոցի տաճարի (652 թ.) «Դրախտային» գոտում³⁴, որն իր ճարտարապետական կերպարով նույնպես կապվում է Ս. Հարության տաճարի բոլորակի և Երկնային Երուսաղեմի խորհրդանշական պատկերացումների հետ: Եկեղեցու թմբուկի վրա մարդկային կերպարների պատկերման մեկ այլ օրինակ է Կարսի Մայր տաճարը (930–943 թթ.)³⁵: Սա խոսում է այն մասին, որ թմբուկի այսպիսի հարդարման սկզբունքը արդեն հայտնի է եղել, որն էլ Գանձասարում հասել է իր ստեղծագործական գագաթնակետին:

Թմբուկի մյուս՝ արևելյան և հյուսիսային կողմերում քանդակված են գոմեշի և ցլի գլուխներ և երկու արծվի ֆիգուր (նկ. 14, 19): Հայկական եկեղեցիների հարդարանքում այս կենդանիների պատկերումը շատ տարածված էր: Յուրն ու գոմեշը համարվում էին մեղքերի քավության և հոգու փրկության խորհրդանիշեր³⁶, իսկ արծիվը՝ հարության և հավիտենական կյանքի, ինչպես նաև Քրիստոսի խորհրդանիշերից մեկը³⁷: Հետաքրքրա-

³² Якобсон А., Из истории армянского ... (1977), с. 68.

³³ Микаелян Л., Проводники душ и небесные стражи: образы сирен и сфинксов в армянской пластике XIII в. и в искусстве исламского Востока, *Между Востоком и Западом. Святой Александр Невский, его эпоха и образ в искусстве. Материалы международной конференции*, Москва, 2023, с. 516–533.

³⁴ Акопян З., Символический образ Небесного Иерусалима в рельефных изображениях Звартноца, *Искусство Христианского мира*, XI, Москва, 2009, с. 106–108.

³⁵ Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Կարսի եկեղեցու թմբուկին ոչ թե առաքյալների, այլ աշխարհիկ մարդկանց կամ հավատքի ջատագովների կերպարներ են, իսկ եկեղեցին «Առաքելոց» է կոչվել ավելի ուշ: Տե՛ս Մնացականյան Ստ., *Հայկական աշխարհիկ ...*, էջ 66–67, Գրիգորյան Դ., Կարսի Ս. Առաքելոց տաճարի թմբուկի քանդակները, *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական հինգերորդ նստաշրջան*, Երևան, 2011, էջ 238:

³⁶ Mikayelyan L., The Archetype of Sacrificial Animal ..., p. 38–39, Ավետիսյան Թ., Կենդանապատկերների պատկերագրությունն ու խորհրդաբանությունը հայկական միջնադարյան եկեղեցիների հարդարանքում, Գեղարվեստի ակադեմիայի «Տարեգիրք», 1, 2023, էջ 37–43:

³⁷ Ավետիսյան Թ., Հովհաննիսյան Ն., Թռչնաքանդակը հայկական միջնադարյան եկեղեցիների թմբուկների հարդարանքում, *Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը*, Երևան, 2018, էջ 11–15:

կան է, որ նմանատիպ քանդակները զարդարում են նաև Գեղարդի Կաթողիկեի թմբուկը, որտեղ այլ քանդակների կողքին տեղ են գտել նաև ցլի, առյուծի, ինչպես նաև ճանկող արծվի պատկերներ [տե՛ս Գլուխ I]: Նույն՝ երկնային տիրույթում, որին արժանացել են նաև պատվիրատուներն իրենց արդար գործերով, պատկերված են քռոց-խաչվառները, որոնք կապվում են Երկնային պատարագի, ինչպես նաև Երկնային Երուսաղեմի հետ³⁸: Ընդհանրապես, Երկնային Երուսաղեմի գաղափարն առանցքային նշանակություն է ձեռք բերում Գանձասարի եկեղեցու քանդակային հարդարանքի համատեքստում: Այդ մասին են վկայում պատվիրատուների ձեռքերի խորհրդանշական մանրակերտները, ինչպես նաև եկեղեցու հովհարաձև ծածկը, որի ներքո էլ միավորված են թմբուկին ներկայացված բոլոր կերպարներն ու տեսարանները: Իսկ արդեն հետո հավելված Մեղսագործության, Խաչելության, այդ թվում նաև Աստվածամայրը մանկան հետ (ճակտոնին) տեսարանները, որոնք իմաստային առումով լրացնում են հիմնական գաղափարը, ևս մեկ անգամ հիշեցնում են աղամական մեղքի և զոհաբերության միջոցով ապագա փրկության մասին: Այս պատկերաշարի բարձրակետը կարելի է համարել եկեղեցու արևմտյան ճակատին քանդակված մոնումենտալ Խաչելության տեսարանը:

Եկեղեցու արևմտյան ճակատի Խաչելության տեսարանը

Գանձասարի թմբուկի հարդարանքից զատ՝ կարևոր է նաև անդրադառնալ եկեղեցու արևմտյան ճակատի Խաչելության տեսարանին, որն ամփոփված է մեծադիր քանդակագարդ խաչի մեջ (նկ. 21): Վերջինս հորինվածքային, բովանդակային և գեղարվեստական առումով վստահաբար կապված է թմբուկի պատկերագրական համակարգի հետ: Նույնիսկ կարելի է ասել, որ եկեղեցու թմբուկին ներկայացված պատկերաշարի գաղափարը սկսվում է այս տեսարանով: Պետք է ի նկատի ունենալ, որ մինչև գավթի կառուցումը եկեղեցու արևմտյան ճակատն ամբողջապես տեսանելի էր: Ավելին, այստեղ էր եկեղեցու գլխավոր մուտքը, և Խաչելության տեսարանով էլ սկսվում էր այցելուի ծանոթությունը եկեղեցու պատկերագրական համակարգին: Խաչային հորինվածքը գրավում է եկեղեցու արևմտյան կողմի գրեթե ողջ ճակատային հատվածը և խորք ծառայում ֆիգուրատիվ քանդակների համար: Այս մեծադիր խաչի գեղարվեստական մշակումը պատկերագրորեն մոտ է ժամանակաշրջանի խաչքարային հորինվածքներին: Այդ մասին են վկայում խաչի մակերեսի մանրամասն մշակված՝ գոտիներով տրված բուսագարդերը և ստորին թևի տակ գտնվող վարդյակը, որը խորհրդանշում է Գողգոթան: Խաչն ու վարդյակը ունեն պատվանդան, որը մասնակի վնասվել է եկեղեցու գավթի կառուցման ժամանակ: Խաչը եզերում է հարթ մակերեսով բազմաեկուստ շրջանակը: Նրա թևերն ունեն նույնալիսի քանդակագարդում, որպիսիք տեսնում ենք

³⁸ Ավետիսյան Թ., Քռոցն ու խաչվառը ..., էջ 279–280:

եկեղեցու թմբուկին՝ քռոց-խաչվառների կիսասյուների, վարդյակների, ճակտոնների վրա:

Խաչի լայնական թևերին՝ կենտրոն ուղղված, քանդակված են երկու թռչուն՝ ամենայն հավանականությամբ՝ արծիվներ³⁹, որոնց գլուխները չեն պահպանվել (նկ. 22): Հորինվածքի կենտրոնում Քրիստոսի կերպարն է, որի երկու կողմում դիմահայաց գլխով և կիսադեմ մարմնով պատկերված են ծնրադիր և աղոթող տղամարդկանց կերպարներ: Նրանք կրում են ժամանակի իշխանական բարձր դիրքը մատնանշող սրածայր գլխարկներ: Քրիստոսի լայնատարած թևերից վերև՝ ոչ ամբողջական հասակով, քանդակված է մեկական հրեշտակ⁴⁰: Այստեղ ներկայացված բոլոր կերպարների դեմքերն ունեն նույն՝ ընդհանրական, առանց ակնակապիճների ընդգծման մշակումը: Նույնպիսի պայմանականություն է նկատվում նաև Քրիստոսի և տղամարդկանց կերպարների հագուստների մշակման մեջ: Այս ամենին զուգահեռ՝ ընդգծված են հագուստի ծալքերը՝ շեշտելով ժամանակի աշխարհիկ հանդերձանքի ձևերը: Խաչելության այս տեսարանը բացառիկ է հայկական միջնադարյան արվեստում, բայց և ընդհանրություններ ունի 13-րդ դարի երկրորդ կեսի Ամենափրկիչ խաչքարերի հետ⁴¹: Հաշվի առնելով այդ խաչքարերի դարավերջին ստեղծված լինելը՝ Գանձասարի մեծադիր խաչը պետք է համարել դրանց նախօրինակը: Ուսումնասիրողները, անդրադառնալով Գանձասարի վանքի քանդակային հորինվածքներին, տարբեր մեկնաբանումներ են տվել այս ծնրադիր տղամարդկանց կերպարներին: Գայանե Ղազարյանը երկու վարկած է առաջարկում, որ այստեղ կա՛մ Հասան-Ջալալն ու նրա որդի Աթաբեկն են, կա՛մ Հասան-Ջալալն ու վերջինիս հայրը՝ Վախթանգ Տանգիկը⁴²: Մեկ այլ տեսակետ են արտահայտել Ժան-Միշել Թիերին և Մուրադ Հասրաթյանը՝ կարծելով, որ քանդակված են Ջալալյան ընտանիքի երիտասարդ ներկայացուցիչները՝ Հասան-Ջալալի երկու որդիները⁴³: Մինչդեռ հայտնի է, որ Հասան-Ջալալն ուներ մեկ որդի⁴⁴: Եվ բոլորովին տարբերվող կարծիք է ժամանակին հայտնել Անատոլի Յակոբսոնը, ով, ելնելով Խաչելության տեսարանի պատկերագրությունից, գտնում էր, որ հորինվածքում քանդակված են Տիրամայրն ու Հովհաննես առաքյալը⁴⁵:

³⁹ **Hasratian M., Thierry M.**, Le couvent de Ganjasar ..., p. 308.

⁴⁰ Ա. Յակոբսոնը գտնում է, որ այստեղ սերովբեներ են պատկերված, իսկ Ժ.-Մ. Թիերին, Մ. Հասրաթյանը՝ հրեշտակներ, որոնք հիշեցնում են հուշկապարիկներ: Տե՛ս **Якобсон А.**, Из истории армянского ... (1991), с. 441; **Hasratian M., Thierry M.**, Le couvent de Ganjasar ..., p. 308:

⁴¹ Այդ մասին նշում են նաև Մ. Հասրաթյանը և Ժ.-Մ. Թիերին: Տե՛ս **Hasratian M., Thierry M.**, Le couvent de Ganjasar ..., p. 308:

⁴² **Казарян Г.**, Храм в Гандзасаре..., с. 19.

⁴³ **Hasratian M., Thierry M.**, Le couvent de Ganjasar ..., p. 312.

⁴⁴ **Յակոբեան Ա.**, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ հայոց արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար, Երեւան, 2020, էջ 343-351:

⁴⁵ **Якобсон А.**, Из истории армянского средневекового ..., (1991), с. 442.

Խաչելության տեսարանում ներկայացված կերպարները անկասկած, անմիջական կապ ունեն թմբուկի ֆիգուրների հետ: Միաժամանակ, քանդակների պատկերագրությունը ու պատմական համատեքստը թույլ են տալիս այլ կերպ մեկնաբանել դրանք: Ֆիգուրները տրված են երկարավուն, դեպի վեր նեղացող գլխարկներով, որոնք հատուկ էին ժամանակի բարձր դասի ներկայացուցիչներին: Համապատասխան գլխարկներով կերպարների ամենամոտ օրինակներից է Հառիճավանքի (1201 թ.) արևելյան ճակատի կտիտորական հորինվածքը՝ Չաքարե և Իվանե Չաքարյանների ֆիգուրներով⁴⁶ (նկ. 23): Շատ հավանական է, որ Գանձասարում Քրիստոսի առջև աղոթելիս, որպես գլխավոր պատվիրատուներ և խնդրարկուներ, պատկերված են երկրի գերագույն կառավարիչներ Իվանեն ու Չաքարեն⁴⁷, ովքեր Հասան-Ջալալի մորեղբայրներն էին: Անկասկած, Չաքարյան եղբայրների ինչպես քաղաքական, այնպես էլ նյութական գերագույն հովանավորության շնորհիվ է, որ Խաչենում հնարավոր է դառնում այսպիսի բացառիկ քանդակներով եկեղեցու կառուցումը:

⁴⁶ Մնացականյան Ստ., *Հայկական աշխարհիկ ...*, էջ 105–106:

⁴⁷ Հատկանշական է, որ Վախթանգ Տանգիկի և Խորիշահի երկու կրտսեր որդիներն անվանակոչվել են Չաքարե և Իվանե: Տե՛ս **Կիրակոս Գանձակեցի**, *Պատմություն հայոց...*, էջ 268, **Յակոբեան Ա.**, *Խաչեն-Խոխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում*, *Հանդէս ամսօրեայ*, Վիեննա-Երևան, 2010, էջ 112–114:

Նկ. 1. Գանձասարի վանքի ընդհանուր տեսքը, 1216-1238 թթ., Արցախ

Նկ. 2. Գանձասարի վանքը հյուսիսից

Նկ. 3. Գանձասարի Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու մանրակերտը

Նկ. 4. Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու թմբուկը հարավից

Նկ. 5. Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու թմբուկի հարավարևելյան կողմը

Նկ. 6. Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու թմբուկի հարավարևմտյան կողմը

Նկ. 7. Պատվիրատու իշխանը (աջ ֆիգուր)

Նկ. 8. Պատվիրատու իշխանը (ձախ ֆիգուր)

Նկ. 9. Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու թմբուկի հարավային կողմի երկու պատվիրատուները

Նկ. 10. Պատվիրատու իշխանուհի
(ձախ ֆիգուր)

Նկ. 11. Պատվիրատու իշխանուհի
(աջ ֆիգուր)

Նկ. 12. Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու թմբուկի հարավարևելյան կողմը

Նկ. 13. Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու թմբուկի հարավարևելյան կողմը

Նկ. 14. Թմբուկի արևելյան կողմը, ցլի և արծվի պատկերները

Նկ. 15. Թմբուկի արևմտյան կողմը, Ադամ և Եվա

Նկ. 16. Թմբուկի արևմտյան կողմը

Նկ. 17. Թմբուկի հարավային կողմը, Քրիստոսը՝ բարություն մանուկը ձեռքին (?)

Նկ. 18. Թմբուկի հարավարևելյան ճակտոնները

Նկ. 19. Թմբուկի արևելյան ճակտոնները

Նկ. 20. Թմբուկի հարավային կողմը

Նկ. 21. Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու արևմտյան ճակատի Խաչելության տեսարանը

Նկ. 22. Խաչելության տեսարանի դրվագ

Նկ. 23. Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների պատկերները Հառիճավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան ճակատին, 1201 թ.

ԳԼՈՒԽ III

ՔԱՐԵ ՍԱԼԻԿՆԵՐԻ ԽՃԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՆՄԱՆԱԿՈՒՄՆԵՐԸ 12-14-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔՈՒՄ¹

Լիլիթ Միքայելյան

12-14-րդ դդ. ճարտարապետական հարդարանքի հատկանշական դրսևորումներից են քարե գունավոր սալիկներից կազմված խճանկարները, ինչպես նաև դրանց նմանակումները (իմիտացիաները) ամբողջական սալերի վրա: Հայաստանում քարի երփնադրվագման (ինկրուստացիայի) տեխնիկան կիրառվել է դեռ ուրարտական արվեստում, իսկ միջնադարում ձևավորվել է ինքնատիպ և մշակված մի համակարգ՝ իր ենթատիպերով և տեղային դրսևորումներով, ինչը վկայում է բավականին ինքնուրույն զարգացման ուղու մասին: Անշուշտ, քարե խճանկարների ի հայտ գալուն առաջին հերթին նպաստել են երկրում տարատեսակ քարերի առատությունը և նրա հետ աշխատելու կայուն ավանդույթները, ինչը առհասարակ հայ ճարտարապետության կառուցողական և գեղագիտական նկարագրի գլխավոր գործոններից է: Սրա հետ մեկտեղ, քարե խճանկարները հետաքրքիր զուգահեռներ ունեն իսլամական հախճասալերի շարվածքների հետ հատկապես 13-րդ դարում ինչպես սալիկների երկրաչափական ձևերի, այնպես էլ նրանց վրա արվող նախշերի և ֆիգուրատիվ պատկերների առումով: Վերջինս արդյունք էր մշակութային ակտիվ փոխառնչությունների Հայաստանի և Առաջավոր Ասիայի երկրների միջև, ինչն արտահայտվեց ճարտարապետական ձևերի և դեկորի այլ դրսևորումներում նույնպես²:

¹ Գիտական նախագծի շրջանակներում տպագրության է հանձնվել սույն ուսումնասիրության ռուսերեն հոդվածը: Տե՛ս **Микаелян Л.**, Возвращаясь к очерку Иосифа Орбели «Мусульманские изразцы». Художественные особенности каменных мозаик в декоре армянских памятников 13-14-ых веков и их исламские параллели, *Научное наследие академика И. Орбели, сборник статей, посвященный 135-летию юбилею ученого*, Труды Института археологии и этнографии ХАИА-6, 2024 (в печати):

² 12-14-րդ դդ. հայ-իսլամական փոխառնչությունների մասին, ինչպես նաև դրա շուրջ գրականությունը տե՛ս **Donabédian P.**, Armenia – Georgia – Islam. A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture, *L'arte armena. Storia critica e nuove prospettive. Studies in Armenian and Eastern Christian Art* (A cura di A. Ferrari, S. Riccioni, M. Ruffilli, B. Spampinato), Venezia, 2020, p. 91-102:

Քարե սալիկներով զարդարում էին ինչպես եկեղեցական, այնպես էլ աշխարհիկ կառույցները: Նմանատիպ տեխնիկայով քաղաքացիական շենքերի և պալատների ձևավորումը հիմնականում հանդիպում է Անիում ու նրա շրջակայքում, ինչը, իհարկե, պայմանավորված էր մայրաքաղաքի իշխող խավի հնարավորություններով և ժամանակի առաջադեմ գեղարվեստական հոսանքների հորձանուտում գտնվելու հանգամանքով: Ձևավոր քարե սալիկներով հիմնականում զարդարում էին շքամուտքերը, ինչպես նաև առաստաղները և բեմառեջքները: Դրանցում մեծամասամբ օգտագործում էին հենց տեղի քարհանքերի նյութը. այսպես՝ Անիին և Շիրակին բնորոշ էր կարմիր-շագանակագույն և գորշ-սև երանգների խոշորահատիկ տուֆը, իսկ մերօրյա Տավուշի մարզի հուշարձաններում հիմնականում հանդիպում է տեղի վարդագույն-մանուշակագույն, կաթնադեղնավուն և փիրուզագույն երանգների ֆելզիտային տուֆը: Սկզբում քարից կտրում-տաշում էին նախատեսված ձևերի սալիկները՝ եռանկյունի, քառակուսի, աստղաձև (4-8 թևանի), ռոմբաձև և բազմանկյուն Որոշ դեպքերում դրանց մակերեսը հարթ էր մշակվում, իսկ մի մասի վրա քանդակվում էին տարբեր՝ երկրաչափական կամ բուսական նախշեր, երբեմն էլ՝ ֆիգուրատիվ պատկերներ: Դրանից հետո, սալիկները իրար կիպ դնելով, հավաքում էին տարբեր նախշեր՝ կրաշաղախի լուծույթի միջոցով՝ նույն կերպ, ինչպես որ ամրացվում էին «հայկական միդիս» շարվածքի արտաքին քարերը: Գունավոր քարե սալիկների հաստությունը 12-15 սմ է, իսկ անկյունագծում դրանք միջինում 20-40 սմ են (նկ. 1-3):

13-14-րդ դդ. հուշարձաններում մեծ խումբ են կազմում նաև խճանկարների նմանակումները կամ կեղծ խճանկարները, երբ սալիկներով շարվածքի պատկերը ստացվում էր մեկ ամբողջական կամ մի քանի սալերի վրա ռելիեֆի կամ ռելիեֆի և քարի ներկման միջոցով: Այս մեթոդը՝ աշխատանքի և նյութի զգալի խնայողության պարագայում ապահովում էր նույն խճանկարի տպավորությունը և գեղարվեստական արժանիքները³ և բացի դրանից՝ թերևս ավելի ամուր էր և երկարակյաց (նկ. 39-42):

Հայկական քարե երփնադրվագների ուսումնասիրության պատմությունը

Հայկական ճարտարապետության մեջ քարե խճանկարներին անդրադարձել են մի շարք մասնագետներ հիմնականում դրանցով հարդարված հուշարձանները նկարագրելիս: Անցած դարասկզբին Ն. Մառի, Հ. Օրբելու, Թ. Թորամանյանի և այլոց՝ Անիում տարվող լայնածավալ պեղումների և ուսումնասիրությունների արդյունքում գիտական շրջանառության մեջ դրվեցին հայկական երփնադրվագները, որից հետո արդեն տարբեր աշխատանքներում դրանց անդրադարձան Ա. Յակոբսոնը, Ն. Տոկասկին, Ստ. Մնացա-

³ **Орбели И.**, Мусульманские изразцы. Очерк, *Орбели И., Избранные труды*, Ереван, 1963, с. 263, 266.

կանյանը, Շ. Ազատյանը և այլք: Քարե սալիկների և մահմեդական հախճաասալերի համեմատական քննություն է կատարել Հ. Օրբելին՝ իր 1923 թ. լույս տեսած «Մահմեդական սալիկներ» ակնարկում, որտեղ ներկայացրել է հայկական խճանկարների և իսլամական հախճաասալերի ուսումնասիրության հիմնական խնդիրները, նրանց ծագման և զարգացման առանձնահատկությունները, տեխնիկական տարատեսակները և այլն⁴:

Ա. Յակոբսոնն ու Ն. Տոկարսկին, ըստ էության, շարունակելով Հ. Օրբելուն, նույնպես անդրադարձել են հայկական և իսլամական այս տիպի դեկորի փոխազդեցություններին՝ առանձին հուշարձանների օրինակներով⁵: Ստ. Մնացականյանը քարե խճանկարներին անդրադառնում է գավիթներին նվիրված իր մենագրության մեջ՝ կարճ նկարագրելով առաստաղներին և շքամուտքերին հանդիպող օրինակները⁶: Երփնադրվագները ավելի մանրամասն է ներկայացրել Շ. Ազատյանը՝ հայկական շքամուտքերին նվիրված իր գրքում՝ տալով դրանց շարվածքների և առանձին մուտքերի գծանկարները⁷: Չնայած այս բոլոր անդրադարձներին՝ հայկական քարե խճանկարները դեռևս ամբողջովին հավաքագրված և դասակարգված չեն: Հ. Օրբելու կարևոր հարցադրումներից հետո դեռևս բավարար ուսումնասիրված չէ իսլամական հախճաասալերի հետ դրանց փոխազդեցությունների բնույթը, բացակայում է նրանց պատկերագրական և ոճական համեմատական քննությունը: Եվ վերջապես՝ անհրաժեշտություն կա երփնադրվագները և նրանց նմանակումները դիտարկել 12-14-րդ դդ. ողջ դեկորատիվ համակարգի համատեքստում՝ որպես դարաշրջանի գեղագիտությունն ու ճաշակը արտացոլող գեղարվեստական երևույթ:

Հայկական քարե խճանկարների զարգացման պատմությունը

Գունավոր քարերից երփնադրվագների օրինակներ հայտնի են դեռևս Ուրարտուի ճարտարապետական հարդարանքում: Այսպես՝ Ռուսախինիլիի ամրոցից (Թոփրախկալե, Թուրքիա) պեղումներով բացվել են սև, սպիտակ և կարմիր շրջանաձև քարերից կազմված հատակի և պատերի խճանկարներ⁸ (նկ. 4), (մ.թ.ա. 7-րդ դ., Էրմիտաժ): Քարե խճանկարի հաջորդ օրինակները պետք է համարել արդեն անտիկ շրջանի Գառնիի և Արտաշատի բաղնիքների գունավոր գետաքարով շարված հատակները: Վաղքրիստոնեական ժամանակաշրջանից հայտնի են Դվինի և Զվարթնոցի տաճարների պատերի՝

⁴ Орбели И., Мусульманские изразцы..., с. 252-268.

⁵ Якобсон А., *Очерк истории зодчества Армении V-XVIII вв.*, Москва-Ленинград, 1950, с. 99-103; Токарский Н., *Архитектура Армении IV-XIV вв.*, Ереван, 1961, с. 251-263, 338-339, рис. 99, табл. 55-58.

⁶ Мнацаканян Ст., *Архитектура армянских притворов*, Ереван, 1952, с. 59-61, рис. 60-62, 65, 99.

⁷ Азатян Ш., *Порталы в монументальной архитектуре Армении IV-XIV вв.*, Ереван, 1987, с. 24-25, 31-36, рис. 33-36.

⁸ Пиотровский Б., *История и культура Урарту*, Санкт-Петербург, 2011, с. 237-238.

սմալտայով արված, ինչպես նաև Երուսաղեմի հայկական հատակի խճանկարների փայլուն օրինակները⁹: Անշուշտ, վերջիններս այլ՝ հունա-հռոմեական և բյուզանդական ավանդույթի արգասիք են և մեր նյութի հետ կապվում են որոշ վերապահումով, այնուամենայնիվ դրանց առկայությունը Հայաստանում փաստում է այս ոլորտում մասնագիտացած վարպետների գործունեության և կայուն ավանդույթների մասին:

Մեզ հետաքրքրող գունավոր դեկորատիվ շարվածքի միջնադարյան առաջին օրինակները վերաբերում են Բագրատունիների շրջանին: Անիի 10-րդ դ. վերջի Սմբատյան պարիսպների աշտարակներին տեսնում ենք իրար հաջորդող կարմրավուն և մուգ մոխրագույն քարերի գծավոր շարվածքներ, գունավոր քարերով հավաքված խաչային հորինվածքներ, օր.՝ «Առյուծի դարպասների» վրա և այլն¹⁰: Անիի «Դվինի դարպասների» կամարի վերին պատը երեսապատված է շեղադիր կարմրավուն և կաթնագույն քառակուսի սալիկներով, որոնց կենտրոնում սև սալիկներով ձգված խաչ է շարված (նկ. 6): Բուն դարպասն ու նրա խճանկար մասը ամենայն հավանականությամբ 10-րդ դարում է կառուցվել, մինչդեռ նրա գույգ աշտարակները վերակառուցվել են 12-րդ դ. երկրորդ կեսին: Նման շարվածքի պատճառով Ն. Մառի և Հ. Օրբելու կողմից Դվինի դարպասը ստացել է «շախմատային» անվանումը¹¹: Այսպիսով, գունավոր քարերի դեկորատիվ կիրառման վաղագույն տարբերակները միջնադարում հանդիպում են արդեն Բագրատունիների Անիի ամրոցաշինության մեջ:

Երփնադրվագների զարգացման հաջորդ փուլը Զաքարյանների ժամանակաշրջանն է, երբ հարդարման այդ եղանակը հասնում է զարգացման գագաթնակետին: Դրա ամենապարզ օրինակներից կարելի է համարել Գոշավանքի գավթի (1197-1203) շքամուտքի ճակատակալի շարվածքը 3 կարմիր և 2 սև սեղանաձև սալերով (նկ. 7): Նույն տիպի է Թեղենյաց վանքի գավթի (13-րդ դ.) մուտքի ճակատակալը՝ կազմված իրար հաջորդող սև և կարմիր քարերից (նկ. 8), և այլն: Անիի շախմատաձև շեղադիր շարվածքների սկզբունքով են արված Հայրավանքի գավթի (13-րդ դ. սկիզբ) ամբողջ ծածկը (բացի շրաքարե տրոմպերից) (նկ. 9) և նույն Թեղենյաց վանքի գավթի ծածկի անցումային՝ ութանիստ հատվածի կենտրոնական սեգմենտները (նկ. 10)¹²:

Գունավոր դեկորատիվ շարվածքի փայլուն օրինակ է Հովհաննավանքի համալիրը: Այստեղ գլխավոր՝ Ս. Կարապետ եկեղեցու (1216-1221) գմբեթը ներսից զարդարված է կարմիր տուֆով շարված 12 աղեղներով, որոնք համապատասխանում են թմբուկի և

⁹ **Аракелян Б.**, Армянская мозаика IV–VII вв., *ВОН*, 3, 1971, с. 17–25.

¹⁰ **Շարապետյան Ս.**, *Անի ՈԾ*, Երևան, 2011, նկ. 29-30, 37, 39, 67:

¹¹ The Walls at the Chequerboard Gate, VirtualANI, <http://www.virtualani.org/walls/index3.htm> (մուտք՝ 11.04.2023).

¹² **Мнацаканян Ст.**, Архитектура армянских..., с. 37-42, рис. 15, 17.

վեղարի 12 նիստերին (նկ. 12)¹³: Արտաքինից կարմիր քարով են արված գմբեթի քիվը, պատուհանների շրջանակները և խաչվառ-քշոցների ռելիեֆները: 1250 թ. կառուցված վանքի գավթի գմբեթի բաց կամարաշարը նույնպես լուծված է սև և կարմիր տուֆի համադրությամբ: Հովհաննավանքում նույն գույների տուֆե սալիկներով է երեսապատված եղել նաև բեմառեջքը, որից պահպանվել են միայն մի քանի սալիկներ, իսկ մնացածները ավելացվել են մեր օրերի վերանորոգման ժամանակ (նկ. 13): Շարքը կազմված է հնգաթև սև աստղերից և կարմրավուն հնգանիստ ու ռոմբաձև սալիկներից: Այժմ բեմառեջքի աջ մասում պահպանված նախնական սալիկներից, ինչպես նաև եկեղեցու անկյունում դրված մի քանի հին կտորներից երևում է, որ բոլոր սալերը ծածկված են եղել մանր հյուսածո զարդաքանդակով (նկ. 3), իսկ ավելացված նոր սալիկները հարթ են: Կարմիր և սև քառակուսի ու եռանկյունի հարթ սալիկներով է երեսապատված Բջնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1031 թ.) 13-րդ դ. արված բեմառեջքը (նկ. 11) և այլն:

Անի-Շիրակի հուշարձանների երփնադրվագները

Հովհաննավանքի շարվածքների գունային համադրությունը և քարի տեսակը մոտ է Անիի և նրա շրջակայքի կառույցների խճանկարներին: Անիի հատկապես Զաքարյանների շրջանի կառույցներում ենք տեսնում նույն գույների քարերով շքամուտքերի և առաստաղների ձևավորման հիմնալի օրինակներ, ինչը իհարկե պայմանավորված էր նաև մայրաքաղաքում Բագրատունիներից եկող դեկորատիվ շարվածքի ավանդույթներով: Այսպես կոչված Պարոնի պալատի (13-րդ դ.) գլխավոր ճակատի կամարակապ մուտքի և արտաքին ուղղանկյուն շրջանակի միջև ընկած հատվածն ընդելուզված է եղել ութանիստ կարմրավուն և խաչաձև սև սալիկներով, որոնք բոլորը քանդակազարն են եղել (նկ. 5)¹⁴: 1999 թ.՝ Թուրքիայի մշակույթի նախարարության նախաձեռնած վերականգնումից հետո, Պարոնի պալատի պահպանված քչաթիվ նախնական սալիկները դրվել են շարվածքում, իսկ կորսվածների տեղում ավելացվել են հարթ մակերես ունեցող

¹³ Հարկ է նշել, որ Հովհաննավանքի գլխավոր եկեղեցու գմբեթն ու հարավային պատի մի մասը ամբողջությամբ փլուզվել են 1918 թ.: Մինչ այդ եկեղեցին ունեցել է 18-րդ դարում վերակառուցված՝ բավականին ցածր թմբուկ և կոնաձև գմբեթ, որի մասին պատկերացում են տալիս 19-րդ դ. վերջում արված լուսանկարները: Տե՛ս **Ղաֆադարյան Կ.**, *Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները*, Երևան, 1948, էջ, 22, նկ. 1, 2, 18: 1990-2010 թթ.-ին Հովհաննավանքի ամբողջ համալիրը չափագրվել և վերակառուցվել է ճարտարապետ Հ. Գասպարյանի ղեկավարությամբ: Այժմյան թմբուկն ու գմբեթը ամբողջությամբ վերաշարվել են ըստ ենթադրվող նախնական՝ 13-րդ դ. հավանական տեսքի, ինչը բնականաբար արվել է քչաթիվ ճարտարապետական դրվագների հիման վրա և ընդունելի է որոշակի վերապահումով:

¹⁴ **Якобсон А.**, *Очерк истории...*, с. 97-100, рис. 75-77.

քարեր¹⁵: Պալատի երկրորդ հարկաբաժինը ունի լայն պատուհան, որի ճակատակալը նույնպես զարդարված է գունավոր ձևավոր սալիկներով, իսկ լայն ուղղանկյուն շրջանակից ներս կիրառված է հարթ քառակուսի սալիկների շախմատաձև շարվածք: Անիի մյուս՝ Սարգիսի պալատի կամարակապ մուտքը նույնպես տեղադրված է լայն տրամատավոր ուղղանկյուն շրջանակի ներսում, և երկու շրջանակների միջև տարածությունը երեսապատված է եղել վեցաթև կարմիր և ռոմբաձև սև քանդակազարդ սալիկներով (վերակազմությունը՝ Թ. Թորամանյանի)¹⁶:

Անիի 13-րդ դ. երկու կից քաղաքային հյուրանոցների շքամուտքերը արված են նույն սկզբունքով, ինչպես որ պալատներինը՝ երկու հարկաբաժիններով, որոնց առանձին հատվածները նույնպես ունեն խճանկարներ (վերակազմությունը՝ Թ. Թորամանյանի) (նկ. 15)¹⁷: Ուշագրավ է Իգդիրի մոտ գնվող Ջորի քարավանատան մուտքի ճակատակալի հարդարանքը: Այստեղ նույն՝ վեցաթև աստղերի և ռոմբերի համադրությունն է կիրառվել, ինչպես և Սարգիսի պալատում, միայն թե հակառակ գույներով՝ սև աստղեր և կարմիր ռոմբեր: Դատելով 1913 թ. արխիվային լուսանկարներից՝ անցած դարասկզբին Ջորի խճանկարը բավականին լավ վիճակում է եղել (նկ. 16)¹⁸, որից այժմ միայն մի քանի սալիկներ են պահպանվել՝ նուրբ, հյուսկեն նախշաքանդակներով: Այս քարավանատունը նույնպես ամբողջովին վերակառուցվել է, որի արդյունքում հին սալիկները պահպանվել են ճակատակալի կողային մասերում, իսկ նրա գերակշիռ մասը շարվել է մեկ մեծադիր, կաթնագույն սալով: Վերջինիս վրա նախկին շարվածքը, ինչպես նաև սալիկների նախշերը վերարտադրված են ռելիեֆով (նկ. 17):

Անիում պահպանվել են նաև խճանկար առաստաղների օրինակներ, որոնցից ամենահարուստը Ս. Առաքելոց եկեղեցու 13-րդ դ. սկզբին կառուցված գավթի ձևավորումն է¹⁹ (նկ. 18): Վերջինիս ծածկի կամարադեղներով առաջացած կողային սեգմենտները երեսապատված են տարբեր, չկրկնվող նախշաշարերով: Նույնատիպ՝ կարմրավուն և մոխրագույն քարերով արված երփնադրվագներ կան նաև Մինուչեի մզկիթի առաստաղներին (13-14-րդ դդ.)²⁰: Անիի Առաքելոցի գավթի խճանկարին ընդհանուր հո-

¹⁵ **Акопян А.**, Археологические раскопки и реставрация армянских памятников в Западной Армении, *Վարձք*, 4, 2014, էջ 13-24, The destruction of the Merchant's Palace. VirtualANI, <http://www.virtualani.org/history/restorations.htm> (մուտք՝ 16.04.2023).

¹⁶ **Якобсон А.**, *Очерк истории...*, с. 99, рис. 78.

¹⁷ **Токарский Н.**, Архитектура Армении..., с. 257-263; **Վարապետյան Ս.**, Անի ՌԾ, նկ. 132-136:

¹⁸ The Cravanserai of Zor, VirtualANI, <http://www.virtualani.org/zor/index.htm> (մուտք՝ 20.04.2023).

¹⁹ **Վարապետյան Ս.**, *Անի ՌԾ*, նկ. 303-308:

²⁰ Մինուչեի մզկիթի նախնական գործառույթը հստակ չէ. ամենայն հավանականությամբ մինչև XIV դ. սկիզբը այն եղել է պալատական կամ հասարակական կառույց: **St' u Баева О., Казарян А.**, Дворцовые постройки Ани. Предварительные итоги изучения, *Актуальные проблемы теории и истории искусства, сб. науч. статей*, т. XIII, Санкт-Петербург, 2023, с. 190; The Mosque of Minuchihr, VirtualANI, <http://www.virtualani.org/minuchihrmosque/index.htm> (մուտք՝ 20.04.2023):

րինվածքով առավել մոտ է Հառիճավանքի գավթի առաստաղի հարդարանքը (13-րդ դ.): Այստեղ, բացի կենտրոնական՝ շթաքարե երդիկավոր քառակուսուց, մնացած ութ կողային հատվածներից հինգն ունեն կիպ դրված սալերով կազմված տարբեր նախշա-
 շարվածքներ²¹ (նկ. 19): Ի տարբերություն Առաքելոցի՝ Հառիճում շեշտը դրված է ոչ այն-
 քան գունային, որքան ծավալային շարվածքի վրա, որը կազմված է դուրս շեշտված և
 ներս ընկած սալերի համադրությունից, ինչը բավականին պլաստիկ տեսք է տալիս
 առաստաղին՝ ստեղծելով լուսաստվերային անցումներ: Գավթի այժմյան սալերը հարթ
 են, սակայն նրա արևելյան հատվածում՝ եկեղեցու շեմի վերևում, տեսանելի են 5 զար-
 դաքանդակ սալիկներ (նկ. 14): Դժվար է ասել՝ արդյոք քանիսն են հնում նախշագարդ
 եղել, բայց այնուամենայնիվ դրանց մեծ մասը հավանաբար ի սկզբանե հարթ էր: Բացի
 այդ, Հառիճի սալերի խոշոր չափերը նույնպես արդարացված են, քանի որ ներքևից
 բարձր առաստաղի հարթաքանդակները դժվար ընթեռնելի կլինեին: Հակառակ դրան՝
 գավթի մուտքի խճանկար ճակատակալը կազմված է ավելի մանր, գունավոր և քանդա-
 կազարդ տուֆե սալիկներից, որոնք հստակ ընկալելի են մոտ տարածությունից²² (նկ. 20):
 Շարվածքը կազմված է սև հնգանկյուններից ու ռոմբերից և կարմիր եռանկյուններից,
 որոնք բոլորը ծածկված են բուսական և երկրաչափական նախշերով²³: Այսպիսով՝
 Հառիճի գավթի առաստաղի և ճակատակալի խճանկար հարդարանքը բավականին մոտ
 է մայրաքաղաքի դպրոցի հուշարձաններին, ինչը իհարկե օրինաչափ էր, հաշվի առնե-
 լով այն, որ Հառիճի Ս. Աստվածածինը ու նրա գավիթը կառուցվել են անձամբ Զաքարե
 Ամիրսպասալարի (1191-1212) պատվերով:

Տավուշի հուշարձանների երփնադրվագները

Բացի Անի-Շիրակից, շքամուտքերի դասական խճանկարները հաճախ են հանդի-
 պում Տավուշի մարզի կամ նրան անմիջապես սահմանակից տարածքների հուշարձան-
 ներում: Դա անշուշտ պայմանավորված էր Հայաստանի հյուսիս-արևելքում բազմերանգ
 ֆելզիտային տուֆի առատությամբ: Այստեղ երփնադրվագները նույնպես հիմնականում
 զարդարում են ճակատակալները, ինչպես Խորանաշատում, Մակարավանքում,
 Բարձրաքաշում (հարևան Լոռու մարզում, բայց Տավուշին մոտ) կամ մուտքի կամարի և
 նրա արտաքին շրջանակի միջև տարածությունը, ինչպես Մշկավանքում, Նոր Վարազա-
 վանքում և Խամշի վանքում (Գեղարքունիքի մարզում, բայց Տավուշին մոտ): Դրանցից
 ամենապարզը Խամշի վանքի եկեղեցու մուտքը երիզող շարվածքն է (պահպանվել է

²¹ Мнацаканян Ст., *Архитектура армянских...*, с. 104, рис. 41-42, 93 (17), 94 (7-9).

²² Азатян III., *Порталы...*, с. 60, 84.

²³ Շարվածքի երկու կաթնագույն շեղանկյունները և մի շարք այլ սալիկներ ավելացվել են հուշարձանի վերջին վերակառուցման ժամանակ:

միայն դրան ձախ կողմի ներքևի հատվածը), որտեղ շախմատաձև տեղադրված են փիրուզագույն և դեղնավուն շեղադիր քառակուսի սալիկներ [*տե՛ս Կատալոգ № 8*, նկ. 7]: Նույն սկզբունքով են զարդարված Մշկավանքի երկու շքամուտքերը: Գավթի (13-րդ դ. առաջին կես) դրան երկու կողմից, արտաքին տրամատավոր շրջանակի և մուտքի որմնակամարների արանքում երեք ուղղահայաց շարքով ներդրված են մանուշակագույն ութանկյուն և բաց դեղնավուն խաչաձև սալիկներ (նկ. 22): Ամենայն հավանականությամբ, սալիկներով է ծածկված եղել նաև շքամուտքի վերին՝ աստիճանաձև մասը (նկ. 21)²⁴: Աստվածածին եկեղեցու (12-րդ դ. վերջ – 13-րդ դ. առաջին կես) շքամուտքը ավելի բարդ ու բազմագույն խճանկար ունի. դրան ներքևի կողային մասերում նույն ձևի մանուշակագույն և դեղնավուն սալիկներ են, իսկ քիչ վերևում տեսնում ենք դեղնավուն վեցաթև աստղեր, որոնց արանքներում փիրուզագույն շեղանկյուններ են (նկ. 25): Դրան կամարից վեր նորից նույն՝ ութաթևերի և խաչերի համադրությունն է, որի մի մասը ծածկված է հետագայում կցված գավթի լայն կամարով²⁵:

Խորանաշատ վանքում սալիկներով են զարդարված Աստվածածին եկեղեցու (1209-1221) երկու շքամուտքերը: Հյուսիսային դրան ճակատակալը երեսապատված է դեղնակաթնագույն քառաթև աստղերով և դարչնագույն ռոմբերով, որոնք հարթ մակերես ունեն²⁶ (նկ. 23), իսկ արևմտյան մուտքի ճակատակալը կազմված է կաթնագույն վեցաթև աստղերից և դարչնագույն ռոմբերից, որոնք բոլորը քանդակազարդ են (նկ. 24): Հարկ է նշել, որ այս ճակատակալի միայն կենտրոնական հատվածն է շարված առանձին սալիկներով, իսկ նրա եզրային մասերի շարվածքը կատարված է ռելիեֆով՝ ավելի խոշոր սալերի վրա. ուստի այստեղ մենք ունենք դասական երփնադրվագման և դրա նմանակման համադրություն: Եկեղեցու բեմառեջքը նույնպես երեսապատված է եղել աստղաձև, քառակուսի և ձգված վեցանիստ գունավոր սալիկներով, որոնք ցավոք հատվածաբար են պահպանվել և հետագայում էլ անփույթ սվաղվել են²⁷:

Բավականին յուրօրինակ է Տավուշի մեկ այլ հուշարձանի՝ Մակարավանքի գլխավոր եկեղեցու (1205) շքամուտքի երփնադրվագը, որը ծածկում է և՛ ճակատակալը, և՛ կամարի ու ուղղանկյուն շրջանակի միջնամասը²⁸ (նկ. 26): Այստեղ սալիկները չորս գույնի են՝ դարչնագույն, վարդագույն, փիրուզագույն և դեղնավուն. դրանք բավականին մեծաչափ են ու տարբեր ձևերի՝ վեցանիստ, եռանկյունի, քառակուսի և մուտքի անմիջապես վերևում՝ խոշոր սեղանաձև: Նախազարդ են միայն վերին շարքի փիրուզագույն

²⁴ **Азатян III.**, *Порталы ...*, илл. 51.

²⁵ Там же, илл. 64.

²⁶ Там же, илл. 35.

²⁷ **Քարտաշյան Հ.**, Խորանաշատի ճարտարապետական համալիրի վերականգնման խնդիրները, *Հուշարձան*, Ա, 1987, էջ 17:

²⁸ **Азатян III.**, *Порталы ...*, илл. 25, 87.

վեցանիստերը և վարդագույն եռանկյունիները, ինչպես նաև դռան վերնի մեծաչափ քարերի տակի հատվածը, մնացած սալիկները հարթ են: Ճակատակալի վերին հատվածը ընդելուզված է շախմատաձև շարվածքով:

Ի տարբերություն վերջին երեք հուշարձանների բավականին լավ պահպանված խճանկարների՝ Բարձրաքաշի գավթի (1246-1247) արևմտյան շքամուտքի նույնատիպ շարվածքը գրեթե ամբողջովին քանդված է [*տե՛ս Կատալոգ № 3*]: Անցած դարասկզբի լուսանկարներում երևում է, որ այն բավականին լավ վիճակում է եղել և միայն պատի հորիզոնական լայն ճաքի մասում էր խիստ վնասված (նկ. 27): Խճանկարը զբաղեցնում էր կամարակապ մուտքի և ուղղանկյուն շրջանակի միջին հատվածը և բաղկացած էր հնգաթև ու ռոմբաձև վարդագույն տուֆե և կաթնագույն բազմանիստ ֆելզիտե հարթ սալիկներից²⁹: Այժմ շարվածքից պահպանվել է միայն եզրային սալիկների մի մասը, և ևս մի քանի հնգաթև վարդագույն ընկած քարեր դրված են գավթի ներսում (նկ. 28):

Եվ վերջապես՝ Տավուշի հուշարձանների շարքում առավել հարուստը կարելի է համարել Նոր Վարազավանքի Աստվածածին եկեղեցու (1224-1237) շքամուտքի խճանկարը, որը նաև շատ լավ է պահպանվել [*տե՛ս Կատալոգ № 16*]: Այս շարվածքը նույնպես զբաղեցնում է կամարակապ մուտքի և նրա արտաքին տրամատավոր շրջանակի միջև ընկած տարածությունը (նկ. 29): Այստեղ տեսնում ենք դարչնագույն երկարավուն վեցանկյուններ, որոնք դրված են մեկումեջ ուղղահայաց և հորիզոնական, փիրուզագույն ու դեղնավուն քառաթև աստղեր և վարդագույն շեղանկյուններ: Շքամուտքի կամարը նույնպես շարված է երեք գույնի քանդակազարդ քարերի կտորներով: Բոլոր սալիկները քանդակազարդ են, բացի վերջին վերանորոգման ժամանակ ավելացված մի քանիսից: Նոր Վարազավանքի սալերից շատերն ունեն ֆիգուրատիվ պատկերներ, որոնք զետեղված են գերազանցապես վեցանկյունների վրա, քանի որ դրանք չափերով ամենամեծն են և ընդհանուր հորինվածքում գերիշխում են, իսկ արանքի սալիկները ավելի շուտ ընկալվում են որպես ետնախորք:

Խճանկար հորինվածքի վերին ձախ անկյունի վեցանկյան վրա քանդակված է հրեշտակի պատկեր, նրանից աջ՝ մուտքի վերնի երեք կից սալիկների վրա, պատկերված է Խաչելության տեսարանը՝ *ՏԸ* և *ՅՄՔՄ* զարդագիր մակագրությամբ³⁰ (նկ. 30): Հինգ սալիկների վրա փորագրված են զարդանախշ խաչեր, հրեշտակ, մեկում տրված է կենաց ծառի պատկեր՝ ճյուղերին թռչուններով, կան կատվազգի գիշատիչներ և թռչուններ, կտուցին դիմակ բռնած գրիֆոն, միահյուսված վիշապներ, հերալդիկ սֆինքսներ՝ մեկ գլխով, հոշոտման տեսարաններ և այլն (նկ. 30-33): Մնացած սալիկները ծածկված են չկրկնվող արաբեսկով: Գրեթե բոլոր ֆիգուրները տրված են մանր բուսական ետնախորքի վրա և կարծես ձուլվում են նրան: Նոր Վարազավանքի խճանկարի առանձնահատ-

²⁹ Там же, илл. 61.

³⁰ Քարտաշյան Հ., Նոր Վարազավանքի ճարտարապետական համալիրը, ԼՀԳ, 7, 1984, էջ 70:

կույրություններից պարզ է դառնում, որ բալոր սալիկները նախ և առաջ կտրվել են, ծածկվել փորագրություններով, ապա փազլի նման իրար կիպ դրվել կրաշաղախի վրա՝ հեռացնելով ավելորդ հատվածները շրջանակների մոտ:

Սալիկների շարվածքի այս ձևը շատ մոտ է Մերձավոր Արևելքում, հատկապես Իրանում տարածված հախճասալերի տեխնիկային, որոնք պատրաստվում էին կաղապարների մեջ մեծ քանակներով, ներկվում էին, ջնարակվում և ապա հավաքվում խճանկար հորինվածքներում: 12-14-րդ դդ. իրանական սալիկների վրա հաճախ հանդիպում են տարբեր կենդանիների պատկերներ՝ կատվազգիներ, թռչուններ, (արծիվներ, սիրամարգեր, կաքավներ), ձկներ, ինչպես նաև խառնածին էակներ՝ հուշկապարիկներ, սֆինքսներ և այլն (նկ. 46, 49), որոնց զուգահեռները տեսնում ենք հայկական քարե սալիկերի, ինչպես նաև դրանց նմանակումների վրա:

Խճանկարների ռելիեֆային և գունային նմանակումները

Խճանկարների ռելիեֆային նմանակումները ավելի հաճախ են հանդիպում հատկապես բեմառեջքների ձևավորման մեջ: Դրանցում քանդակվում էին դուրս շեջտված և ներս ընկած տարբեր երկրաչափական ֆիգուրներ, որոնք հաճախ ներկվում էին՝ ստեղծելով գունավոր շարվածքի տպավորություն: Երբեմն առաջին հայացքից անգամ դժվար է լինում տարբերակել՝ երփնադրվա՞ց է դա, թե՞ դրա նմանակում: Այսպես՝ Սաղմոսավանքի գավթի (13-րդ դ. երկրորդ քառորդ) ճակատակալը կազմված է մեկ մեծ և մի քանի փոքր սալերից, որոնց վրա քանդակված են հնգաթև՝ կարմիր գույնով ներկված բարձրադիր աստղեր, որոնց արանքներում՝ որպես ետնախորք, ձևավորվում են մոխրագույն՝ բուն քարի գույնի հնգանկյուններ և ռոմբեր (նկ. 34, 36): Բոլոր այս երկրաչափական ֆիգուրները ծածկված են առանձին մանրաքանդակ բուսանախշերով: Այդ իսկ պատճառով՝ ողջ հորինվածքն ընկալվում է որպես սալիկների շարվածք, և երբ համեմատում ենք, օրինակ, Սաղմոսավանքի կեղծ խճանկարը Հառիճի դասական սալիկաշարի հետ (նկ. 20), դրանց տեխնիկական տարբերությունը նկատելի է միայն ուշադիր դիտելու դեպքում:

Սաղմոսավանքի մուտքի հարդարման սկզբունքը մոտ է Աստվածընկալ վանքի Կաթողիկե եկեղեցու (1244 թ.) արևմտյան ճակատակալի ձևավորմանը³¹ [*տե՛ս Կատալոգ № 2*]: Վերջինիս վրա քանդակված են դուրս շեջտված խաչաձև ֆիգուրներ, որոնց վրա պահպանվել են սպիտակ ներկի հետքերը, և ներս ընկած՝ կարմիրով ներկված ութաթև աստղեր (նկ. 35): Կարմիր են ներկված նաև շքամուտքի տրամատները: Սալիկների շարվածքը նմանակող գոտի է նաև նույն եկեղեցու կլոր թմբուկին, որտեղ դուրս

³¹ **Азатын III., Порталы ..., илл. 43, 86.**

շեշտված ֆիգուրները նույնպես ներկված են եղել կարմիր (նկ. 38): Եղիպատրուշի վանքի գերեզմանատանը գտնվող 13-րդ դ. գույգ որմնափակ խաչքարերի ընդհանուր պատվանդանը ամբողջությամբ ծածկված է քաջածանոթ ութանկյուններից՝ կարմիր ներկված և սպիտակ ներկի հետքերով խաչերից կազմված նախշաքանդակով (նկ. 39): Հովհաննավանքի և Սաղմոսավանքի գավիթների շքամուտքերի լայն շրջանակների ներսի տարածությունները զարդարված են խաչաձև դասավորված շեղանկյուններով, որոնց վրա նույնպես դեռ տեսանելի են ներկի հետքերը (նկ. 34, 37): Նույնատիպ ռոմբերի շարվածքի նմանակում է հանդիպում նաև Աղջոց վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու (1270 թ.) մուտքի երկու կողմերում [*տե՛ս Կատալոգ № 1*] և այլն:

Ուշագրավ են նաև խճանկարի քչաթիվ գունային նմանակումները, երբ հարթ քարերի վրա ներկերով պատկերվել է սալիկների շարվածքը: Նեղուցի վանքի գավթի (1250-1260–ական թթ.) գմբեթատիպ ծածկի ներվյուր-կամարներին և նրանց միջև ընկած հատվածներում պատկերված են կարմիր ու սպիտակ քառաթև աստղերի և ռոմբերի տարբեր համադրություններ: Ծածկի մի այդպիսի ներկված քար այժմ ընկած է գավթի շքամուտքի մոտ [*տե՛ս Կատալոգ № 15*]: Վերջին հուշարձանների դիտարկումը ցույց է տալիս, որ գունավոր քարերի կիրառումը (Հովհաննավանք, Սաղմոսավանք³²), ինչպես նաև քարի ներկումը (թե՛ նմանակումներում և թե՛ ճարտարապետական առանձին մասերի) հատկապես հաճախ է կիրառվել Վաչուտյանների կառուցած հուշարձաններում (Հովհաննավանք, Սաղմոսավանք, Նեղուց³³, Աստվածընկալ, Եղիպատրուշ, Ուշի): Կարելի է ենթադրել, որ այսպիսի գեղարվեստական միջոցներով վերջիններս ձգտում էին նմանակել Զաքարյանների մայրաքաղաքային կառույցների, ինչպես նաև Հառիճավանքի գունագեղ հարուստ շարվածքները:

Առավել հաճախ երփնադրվագի նմանակումները հանդիպում են բեմառեջքների վրա, որոնց պարզ օրինակներից են Ամադու Նորավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու (1216-1223 թթ.), Գոշավանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ փոքր եկեղեցու (1237-1241 թթ.) բեմառեջքները, որտեղ ութաթև աստղերի և խաչաձև ֆիգուրների շարվածքներ են քանդակված: Նորավանքի մյուս՝ Ս. Գրիգոր մատուռ-տապանատան (1275 թ.) բեմին տեսնում ենք քառաթև աստղերի, քառակուսիների և ռոմբերի բարդ խճանկարի նմանակում (նկ. 40), իսկ Գեղարդավանքի Ժայռափոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու (13-րդ դ. վերջին քառորդ) բեմին ռոմբերի շարվածքի պատկեր է: Յուրահատուկ ձևավորում ունի Մշկա-

³² Սաղմոսավանքում սև, կարմիր և կաթնագույն քարերով են շարված 1255 թ. եկեղեցի-գրատան ինտերիերի առանձին ճարտարապետական մասերը:

³³ Ելնելով Նեղուցի գավթի գեղարվեստական առանձնահատկություններից՝ Ա. Ասրյանը կարծիք է հայտնել, որ վերջինս նույնպես կառուցվել է Վաչուտյանների կողմից 13-րդ դ կեսերին: Տե՛ս **Asryan A.**, *Revealing the 12th–14th Century Hidden Architectural Monuments of Armenia: The Case of Neghuts Monastery, Proceedings of the 4th International Conference on Architecture: Heritage, Traditions and Innovations, (AHTI) 2022*, p. 63-64:

վանքի մեծաչափ քարերով շարված բեմառեջքը, որոնցից ամեն մեկի երեսին քանդակված են վեց տարբեր նախշերով շարվածքների նմանակումներ (նկ. 41): Արցախի Գուշավանքի եկեղեցու (1241-1246 թթ.) բեմառեջքի չորս սալերի վրա քանդակված է ռումբերից և վեցանիստերից կազմված հորինվածք, իսկ բեմի տրամատալովոր քիվին արված են նոների բարձրաքանդակներ³⁴ (նկ. 42): Այսպիսով, սալիկների շարվածքի ռելիեֆային պատկերումը նույնքան տարածված էր, որքան դասական խճանկար շարվածքները, ավելին՝ դրանց առավել բարդ օրինակներում հանդիպում են նաև ֆիգուրատիվ պատկերներ:

Ֆիգուրատիվ պատկերներով խճանկարների նմանակումները

Հատկապես հետաքրքիր են ֆիգուրատիվ պատկերներով սալիկաշարերի նմանակումները, որոնք հայտնի են Աղջոցի, Մակարավանքի և Վանստանի եկեղեցիների բեմառեջքներին: Դրանցում հիմնական մոտիվը կրկնվող ութաթև աստղն է, որը քարե սալիկների, ինչպես նաև իրանական հախճաասալերի առավել տարածված ձևերից մեկն է³⁵: Առհասարակ ռելիեֆային նմանակումների ամենանուրբ և հարուստ օրինակը կարելի է համարել Մակարավանքի գլխավոր եկեղեցու (1205 թ.) բեմառեջքը, որի ճակատային մասը կազմված է 2 մեծ սալերից: Այստեղ աստղերն ունեն լայն կրկնակի շրջանակ, և դրանց մեծ մասը ծածկված է բավականին պլաստիկ բուսածաղկային հորինվածքներով, ինչպես նաև երկրաչափական նախշերով: Նույնատիպ զարդաքանդակներ ունեն նաև աստղերի միջև գտնվող ութանիստ հատվածները, իսկ փոքր շեղանկյունները հարթ են թողնված: Բեմառեջքի հիմքը և քիվը ծածկված են ավելի հարթային, բայց նույնպիսի ոլորուն բուսանախշերով (նկ. 43): Բեմի վեց ութաթև աստղերի ներսում քանդակված են՝ զույգ թռչուններ սկիհի մոտ, երկու սիրամարգ (?)՝ միահյուսված պարանոցներով, թռչնի հոշոտման տեսարան, զույգ ձկներ (նկ. 44), մարդու կերպար՝ *ԵՐԻՏՍՍԱՐԴ* մակագրությամբ (նկ. 47) և Հովնան մարգարեին կուլ տվող կետը³⁶: Եվս չորս ութաթև աստղերում պատկերված են ֆանտաստիկ կենդանիներ՝ չորս թագակիր սֆինքս (զույգով և երկուսը առանձին) և մեկ հուշկապարիկ (նկ. 45, 48): Գրեթե բոլոր թվարկված պատկերները տրված են բուսական ֆոնի վրա, և բացի այդ՝ հուշկապարիկների և սֆինքսների թևերն ու պոչերը չափազանց ոճավորված են և վերածված են բուսազարդերի՝ միաձուլվելով ետնախորքին³⁷:

³⁴ Գուշավանք, Monument Watch, <https://monumentwatch.org/hy/> (մուտք՝ 12.11.2023):

³⁵ Donabédian P., Armenia – Georgia – Islam ..., p. 100.

³⁶ Կարախանյան Գ., Մակարավանքի քանդակները և նրանց հեղինակը, *ՊԷՀ*, 4, 1974, էջ 101-102:

³⁷ Սֆինքսների ու հուշկապարիկների պատկերագրության և խորհրդաբանության մասին մանրամասն տե՛ս *Микаелян Л.*, Проводники душ и небесные стражи: образы сирен и сфинксов в армянской пластике

Մակարավանքում, ինչպես նաև Նոր Վարազավանքի ֆելզիտե սալիկների վրա փոքրաչափ ֆիգուրների ընդգծված ոճավորումը հանգեցրել է դրանց նախշայնացմանը: Պատկերագրական և ոճական այս առանձնահատկությունները հատուկ էին նաև համաժամանակյա իսլամական հախճաասալերին, որոնցում նույնպես մարդկանց և կենդանիների ֆիգուրները հաճախ տրվում էին բուսական ետնախորքի վրա: Այսպես օրինակ՝ Կուբադաբադի (հարավային Անատոլիա) սելջուկյան պալատական համալիրի (13-րդ դ. երկրորդ քառորդ) հախճաասալերի վրա կարելի է տեսնել Մակարավանքի օրինակներին պատկերագրորեն շատ մոտ թագակիր սֆինքսներ և հուշկապարիկներ՝ դրախտային այգին ակնարկող բուսական ետնախորքի վրա (նկ. 45-46, 48-49): Շինարարական խեցեղենի արտադրությունը տեխնիկական և գեղարվեստական բարձր զարգացման էր հասել հատկապես 12-14-րդ դդ., որի հիմնական կենտրոնները Իրանի Քաշան, Ռեյ քաղաքներն էին³⁸: Հախճաասալերն օգտագործվում էին ինչպես կրոնական, այնպես էլ աշխարհիկ պալատական կառույցներում և, լինելով յուրօրինակ շքեղության ցուցանիշ, արտահանվում էին տարբեր երկրներ, այդ թվում՝ նաև Հայաստան³⁹: Դրանց մեծ պահանջարկն ու մեծաքանակ արտադրությունը հանգեցրին սալիկների ձևերի, պատկերվող կերպարների և նախշերի հանրաճանաչմանը, որոնք արագ տարածվում էին Առաջավոր Ասիայի երկրներում առևտրի և քաղաքային կյանքի զգալի ակտիվացման շնորհիվ: Այդ մշակութային հոսանքների հորձանուտում էին նաև Անին ու Դվինը, իսկ հայ վարպետների լայն գործունեությունը սելջուկյան կայսրության տարածքներում նպաստում էր գեղարվեստական ակտիվ փախագղեցություններին⁴⁰:

Հայաստանում նույնպես հախճաասալեր են պատրաստվել, սակայն գտածոների մեծ մասը ներմուծված օրինակներ են, որոնք հիմնականում կիրառվել են 13-14-րդ դդ. աշխարհիկ կառույցներում (բացառությամբ Կիրանցի վանքի եկեղեցու հարդարանքի): Այսպես, Անիի գտածոները նկարագրելիս Հ. Օրբելին հիշատակում է միջնաբերդի պալատից, հյուրանոցներից և այլ տեղերից գտնված հախճաասալերի դրվագներ, որոնց մեծ մասը գունագարդ էր, իսկ մի մասն էլ ունեին պարսկերեն գրություններ⁴¹: Հայաստա-

XIII века и в искусстве исламского Востока, Между Востоком и Западом. *Святой Александр Невский, его эпоха и образ в искусстве, Сборник статей по материалам международной научной конференции*, Москва, 2023. с. 504-521:

³⁸ **Pope A.**, The Ceramic Art in Islamic Times. History, *A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present*, Pope A., Ackerman Ph. (eds), Vol. IV (Text), X (Plates), London-Tokyo, Oxford University Press, 1967, p. 1573-1588, pl. 721-723.

³⁹ **Բարաջանյան Ա.**, *Հայաստանի XIV-XVII դդ. խեցեղենը, Անտպագիր ատենախոսություն*, Է. 00.03. «Հնագիտություն» մասնագիտությամբ պ.գ.թ. գիտական աստիճանի համար, Երևան, ԳԱԱ ՀԱԻ, 2015, 130-131:

⁴⁰ **Donabédian P.**, Armenia – Georgia – Islam ..., p. 77, 105.

⁴¹ **Орбели И.**, *Каталогъ Анійскаго музея древностей*, Санкт-Петербургъ, 1910, с. 18-21.

նի այլ պեղավայրերից նույնպես գտնվել են ինչպես բերված, այնպես էլ տեղական արտադրության 13-14-րդ դդ. սալիկներ (Ամբերդ, Տիկնունի ամրոց, Գառնի, Մեծամոր, Էջմիածին և այլն)⁴²։ Իրանական սալիկների՝ Հայաստան ներմուծման վառ դոսևորումներից է Եղվարդի երկհարկանի եկեղեցու (1301-1328 թթ.) դեկորը, որի քիվի տակ 18-րդ դ. վերանորոգման աշխատանքների ժամանակ տեղադրվել են 13-րդ դ. իրանական սալիկներ՝ տարբեր բանաստեղծական գրություններով, այդ թվում՝ Շահնամեից։ Այս վերաօգտագործված սալիկները ուշ միջնադարում հավանաբար ընկալվում էին որպես չար աչքի դեմ պահպանակներ⁴³։

Յուրահատուկ ձևավորում ունեն Աղջոց վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու (1270 թ.) բեմառեջքի քառակուսի քարե սալերը, որոնցից յուրաքանչյուրի վրա քանդակված է լայն տրամատավոր շրջանակ ունեցող ութաթև աստղ, որոնց ներսում երկրաչափական և բուսական զարդատարրեր են (նկ. 50, 51)։ Եվ միայն երկու աստղերի մեջ քանդակված են ֆիգուրատիվ պատկերներ. մեկում խաչաձև դասավորված զույգ թռչուններ են, իսկ մյուսում՝ դեմքերով իրար ուղղված մարդկանց զույգներ՝ երկարավուն գլխարկներով (նկ. 52, 53)։ Աղջոցի բեմառեջքը, մի փոքր վերապահումով, նույնպես պետք է դասել խճանկարի նմանակումների շարքին, քանի որ ութաթև ֆիգուրները քանդակված են քառակուսի մեծ սալերի վրա և ոչ թե հավաքված են առանձին ձևավոր քարերից։

Եվ վերջապես, ինկրուստացիայի նմանակման ցայտուն օրինակ է Վանստանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմառեջքը (1212-1227 թթ.) [տե՛ս *Կատալոգ № 19*]։ Այստեղ միակտոր բազալտե սալի վրա քանդակված են դուրս շեշտված ութաթև աստղեր, որոնց ներսում արված են թագակիր սֆինքսի, երկգլխանի արծվի, միահյուսված վիշապների, երկու ջրային թռչունների և գրիֆոնի պատկերներ. մնացած աստղերի ներսում երկրաչափական նախշեր են (նկ. 54-55)։ Վերջիններիս միջև գոյացած խաչաձև ուրվագծով հատվածները հարթ են և ընկալվում են որպես ետնախորք։ Իսլամական հախճաասալերի շարվածքները շատ հաճախ կազմվում էին նույն սկզբունքով. աստղաձև սալիկները սովորաբար գունագեղ նկարազարդվում էին, իսկ նրանց միջև տեղադրված խաչաձևները պատվում էին միագույն՝ հաճախ երկնագույն ջնարակով՝ խաղալով ետնախորքի դեր։ Որոշ դեպքերում կապույտ միագույն սալիկները նկարազարդվում էին միագույն գծային կամ ռելիեֆային նախշերով⁴⁴։ Այսպես, Վանստանի սալաքարը կարելի է համեմատել Բեռլինի թանգարանի իրանական հախճաասալիկների, Էրմիտաժի հավաքածուից՝ Պիր-

⁴² Բարաջանյան Ա., *Հայաստանի ...*, 128-131, աղ. 23.3-9։

⁴³ Гюзальян Л., Иранские средневековые изразцы на купольном барабане храма Богородицы в Егварде, *ИФЖ*, 2, 1984, с. 155; Donabédian P., Porter Y., La Chapelle de L'Alliance". Éghvard (Arménie, début du XIVe siècle), La chapelle de l'alliance, *Hortus Artium Medievalium: Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages*, 23 (2), Brepols, 2017, p. 851-856, fig. 33-36, 42-53.

⁴⁴ Орбели И., Мусульманские изразцы..., с. 261-263.

Հուսելնի դամբարանի, Քուբադաբադի (Հարավային Անատոլիա) պալատի շարվածքների հետ (նկ. 56):

Առհասարակ 5-8 թևանի նախշագարդ աստղերի շարքերը բավականին հաճախ են կիրառվել մուտքերի շրջանակների դեկորում (Գոշավանք, Գանձասար, Ամադու-Նորավանք, Դեղձուտ և այլն), ինչպես նաև խաչքարերում, որտեղ այդ զարդաձևն ունի պատկերագրական և ոճական նույնատիպ առանձնահատկություններ, ինչպես և առանձին սալիկների վրա:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, Հայաստանում գունավոր քարե շարվածքը որպես ճարտարապետական հարդարանքի ձև լայնորեն կիրառվել է արդեն Բագրատունիների ժամանակ, իսկ 13-րդ դ. առանձնահատուկ ծաղկում է ապրել: Երբեմն մեկ կառույցում հանդիպում են և՛ դասական երփնադրվազը, և՛ դրա քանդակային նմանակումը, ինչպես օրինակ՝ Մակարավանքի գլխավոր եկեղեցում: Խճանկարների տեսակների և դրանց նմանակումների բազմազանությունը վկայում է տեղական ավանդույթների և այս տեխնիկայի ինքնուրույն զարգացման մասին: Միևնույն ժամանակ, հայկական օրինակները զուգահեռներ ունեն իսլամական հախճասալերի հետ: Դրանց համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ այդ ժամանակաշրջանում արդիական և վերնախավի ճաշակը ներկայացնող գեղարվեստական մոտիվները զուգահեռաբար զարգացել են տարբեր տեխնիկաներում՝ ելնելով տվյալ երկրամասի բնական ռեսուրսներից և ավանդույթներից: Առաջավոր Ասիայի քաղաքների բուռն զարգացման պայմաններում առանձնահատուկ դեր է խաղացել նաև աշխարհիկ արվեստի ազդեցությունը վանքայի կառույցների վրա: Դրա մասին է վկայում նաև գավիթների բուռն շինարարությունը, որոնք հաճախ շատ ավելի ճոխ հարդարանք ունեն՝ ի համեմատ եկեղեցիների: Հատկանշական է, որ Վրաստանի տարածքում քարե խճանկարների տեխնիկան ընդհանրապես չի կիրառվել, ինչպես և շթաքարերը: Վերջինս թերևս պայմանավորված էր երկրում տարատեսակ քարերի պաշարների սակավությամբ, ինչպես նաև վրացական արվեստի՝ իսլամական Առաջավոր Ասիայի մշակութային կյանքից ավելի մեկուսի զարգացման հանգամանքով: Ի հակառակ դրան՝ Հայաստանը, իր աշխարհագրական դիրքի և վարպետների ակտիվ տեղաշարժերի շնորհիվ, լայնորեն ներգրավված էր իրանա-սելջուկյան աշխարհի գեղարվեստական գործընթացների մեջ: Իսկ հայկական քարե շարվածքների ընդգծված յուրօրինակությունը ձևավորվել էր տեղական շինարվեստի առանձնահատկություններից, որտեղ հենց քարի տեկտոնիկ հատկությունները, տեսակը և գույնն էին հիմնականում որոշում ճարտարապետական կառույցի կերպը:

Նկ. 1. Նոր Վարագավանքի շքամուտքի խճանկարի դրվագ, 1224-1237 թթ.

Նկ. 2. Մշկավանքի շքամուտքի խճանկարի դրվագ, 13-րդ դ. առաջին կես

Նկ. 3. Հովհաննավանքի բեմատեղքի շարվածքի սալիկները, 13-րդ դ. սկիզբ

Նկ. 4. Ռուսախինիլի ամրոցի (Թոփրախկալե, Թուրքիա) քարե խճանկարը, մ.թ.ա. 7-րդ դ., Էրմիտաժ

Նկ. 5. Պարոնի պալատի շքամուտքի դրվագ, Անի, 13-րդ դ. (ըստ՝ Կարապետյան Ս., Անի ՌԾ)

Նկ. 6. Անիի «Դվինի դարպասները», 10-րդ դ. (ըստ՝ Կարապետյան Ս., Անի ՌԾ)

Նկ. 7. Գեշեմանքի գավթի շքամուտքի ճակատակալի շարվածքը, 1197-1203 թթ.

Նկ. 8. Թեղենյաց վանքի գավթի մուտքի ճակատակալի շարվածքը, 13-րդ դ.

Նկ. 9. Հայրավանքի գավթի ծածկը, 13-րդ դ. սկիզբ

Նկ. 10. Թեղենյաց վանքի գավթի ծածկը, 13-րդ դ.

Նկ. 11. Բջնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմառեջքը, 13-րդ դ.

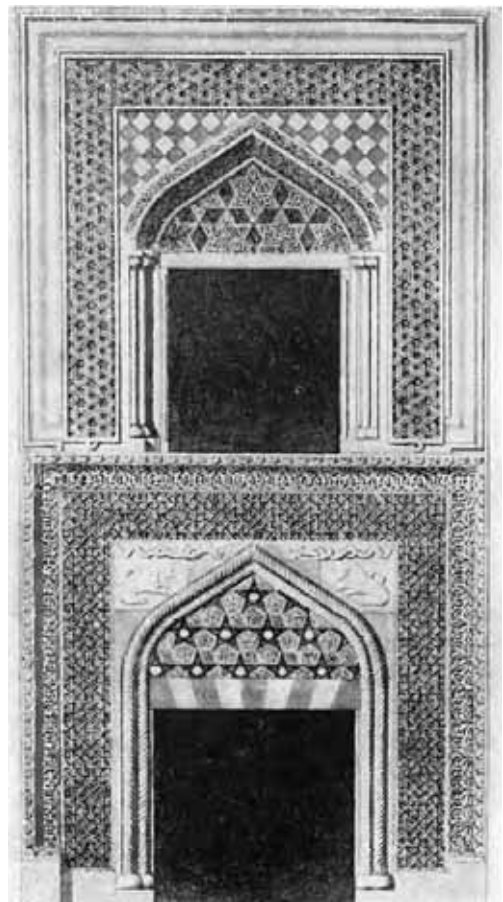
Նկ. 12. Հովհաննավանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու գմբեթը, 1216-1221 թթ.

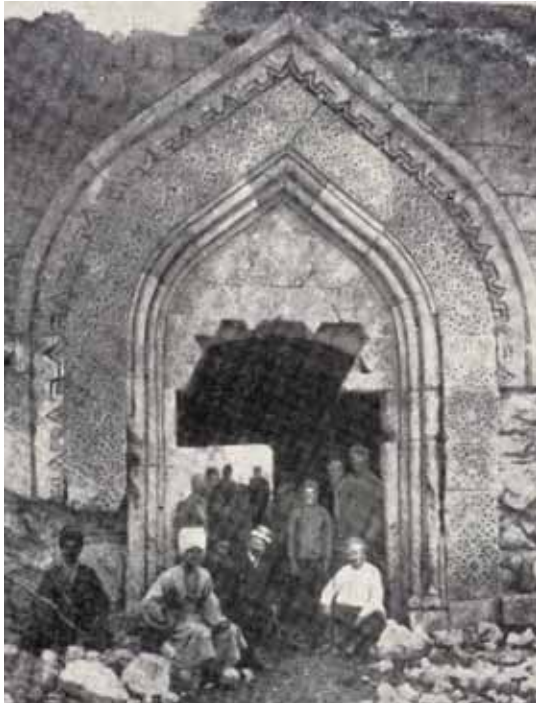
Նկ. 13. Հովհաննավանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու բեմատեղքի դրվագ

Նկ. 14. Հատիճավանքի գավթի առաստաղի դրվագ, 13-րդ դ.

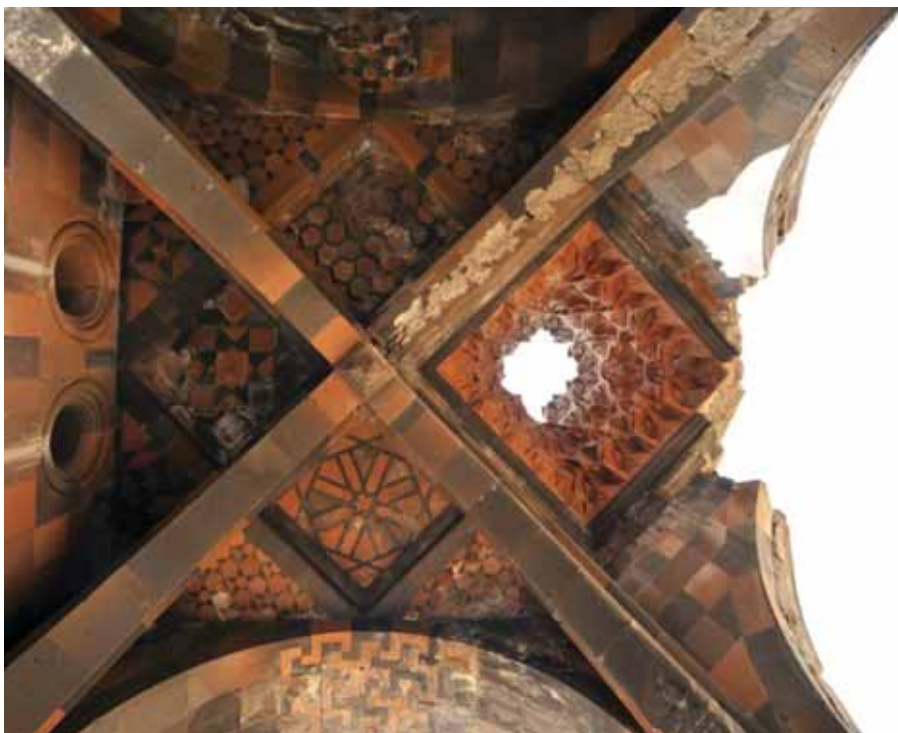
Նկ. 15. Անիի հյուրանոցի շքամուտքը, 13-րդ դ. (վերակազմությունը՝ Թ. Թորամանյանի)

Նկ. 16. Զորի քարավանատան շքամուտքը, Իզդիր, 13-րդ դ. (լուս.՝ Ա. Քալանթարի)

Նկ. 17. Զորի քարավանատունը վերակառուցումից հետո (ըստ՝ Alamy. Caravanserai in Turkey Stock Photos and Images)

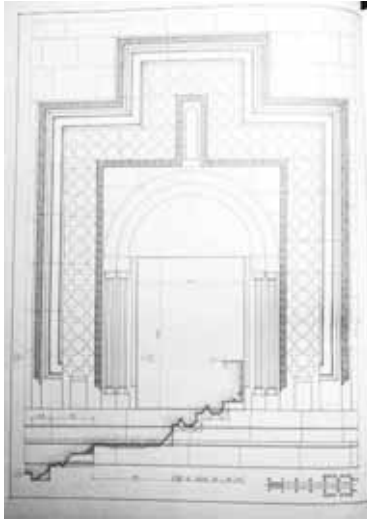
Նկ. 18. Ս. Առաքելոց եկեղեցու գավթի առաստաղը, Անի, 13-րդ դ. սկիզբ (ըստ՝ Կարապետյան Ս., Անի ՌԾ)

Նկ. 19. Հառիճավանքի գավթի առաստաղի հատված, 13-րդ դ.

Նկ. 20. Հառիճավանքի գավթի շքամուտքի ճակատակալը

Նկ. 21. Մշկավանքի գավթի շքամուտքը, 13-րդ դ. առաջին կես (По: Азатын III., Порталы...)

Նկ. 22. Մշկավանքի գավթի շքամուտքը

Նկ. 23. Խորանաշատ վանքի Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային մուտքի ճակատակալը, 1209-1221 թթ. (լուս. Գ. Գրիգորյանի)

Նկ. 24. Խորանաշատ վանքի Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատակալը (լուս. Գ. Գրիգորյանի)

Նկ. 25. Մշկավանքի Աստվածածին եկեղեցու շքամուտքի դրվագ, 12-րդ դ. վերջ – 13-րդ դ. առաջին կես

Նկ. 26. Մակարավանքի գլխավոր եկեղեցու շքամուտքը, 1205 թ.

Նկ. 27. Բարձրաքաջի գավթի արևմտյան շքամուտքը, 1246-1247 թթ. (Հ. Թումանյանի տուն-թանգարանի արխիվ)

Նկ. 28. Բարձրաքաջի գավթի արևմտյան շքամուտքի տուֆե սալիկը

Նկ. 29. Նոր Վարազդավանքի Աստվածածին եկեղեցու շքամուտքը, 1224-1237 թթ.

Նկ. 31. Նոր Վարազդավանքի Աստվածածին եկեղեցու շքամուտքի դրվագ

Նկ. 30. Նոր Վարազդավանքի Աստվածածին եկեղեցու շքամուտքի դրվագ

Նկ. 32. Նոր Վարազդավանքի Աստվածածին եկեղեցու շքամուտքի դրվագ

Նկ. 33. Նոր Վարազդավանքի Աստվածածին եկեղեցու շքամուտքի դրվագ

Նկ. 34. Սաղմոսավանքի գավթի շքամուտքը, 13-րդ դ. երկրորդ քառորդ

Նկ. 35. Աստվածընկալ վանքի Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան շքամուտքը, 1244 թ.

Նկ. 36. Սաղմոսավանքի գավթի մուտքի ճակատակալը, 13-րդ դ. երկրորդ քառորդ

Նկ. 37. Հովհաննավանքի գավթի շքամուտքը, 1250 թ.

Նկ. 38. Աստվածընկալ վանքի Կաթողիկե եկեղեցու թմբուկի զարդագոտին

Նկ. 39. Եղիպատրուշի վանքի գերեզմանատան որմնափակ խաչքարերը, 13-րդ դ.

Նկ. 40. Ամադու Նորավանքի Ս. Գրիգոր մատուռ-տապանատան բեմառեջքը, 1275 թ.

Նկ. 41. Մշկավանքի Աստվածածին եկեղեցու բեմառեջքը, 12-րդ դ. վերջ – 13-րդ դ. առաջին կես

Նկ. 42. Գտչավանքի եկեղեցու բեմառեջքը, 1241-1246 թթ., Արցախ (ըստ՝ Monument Watch-ի)

Նկ. 43. Մակարավանքի գլխավոր եկեղեցու բեմառեջքը, 1205 թ. (ՀՃՈԻՀ-ի արխիվ)

Նկ. 44. Զույգ ձկներ,
Մակարավանքի բեմառեջքի
դրվագ

Նկ. 45. Սֆինքս,
Մակարավանքի բեմառեջքի
դրվագ

Նկ. 46. Սֆինքս,
Քուրադաբադի սելջուկյան
պալատական համալիրի
հախճասալիկը, 13-րդ դ.
երկրորդ քառորդ, Քոնյայի
Կարատայ թանգարան

Նկ. 47. Մարդու ֆիգուր,
Մակարավանքի բեմառեջքի
դրվագ

Նկ. 48. Հուշկապարիկ,
Մակարավանքի բեմառեջքի
դրվագ

Նկ. 49. Հուշկապարիկ,
Քուրադաբադի
պալատական համալիրի
հախճասալիկ, Քոնյայի
Կարատայ թանգարան

Նկ. 50. Աղջոց վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու բեմատեղքը, 1270 թ.

Նկ. 51. Աղջոց վանքի բեմատեղքի դրվագ

Նկ. 52. Զույգ թռչուններ, Աղջոց վանքի բեմատեղքի դրվագ

Նկ. 53. Մարդկանց գլուխներ, Աղջոց վանքի բեմատեղքի դրվագ

Նկ. 54. Վանաստանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմատեղքի դրվագ, 1212-1227 թթ.
(ՀՃՈՒՀ-ի արխիվ)

Նկ. 55. Վանատանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմառեջքի միջնամասը
(ՀՃՈՒՀ-ի արխիվ)

Նկ. 56. Քուրադարադի պալատական համալիրի հախճաասալերը, Քոնյայի Կարատայ
թանգարան

ԳԼՈՒԽ IV

12-14-ՐԴ ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԲԵՄԱՌԷՋՔՆԵՐԻ ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ

Ձարուհի Հակոբյան

Լիլիթ Միքայելյան

Հայկական եկեղեցիների ներքին կառուցվածքի առանձնահատկություններից մեկը խորանի հատվածում բարձր բեմի առկայությունն է, որը հատուկ է միայն հայկական եկեղեցիներին և վերջիններիս կարևոր տարբերակող նշաններից է (նկ. 1): Միջնադարում բեմառեքները հաճախ քանդակագարդվել են, որով շեշտվել և կարևորվել է եկեղեցում ժամերգության ու պատարագի կատարման հատվածը: Բեմերի հորինվածքները և հարդարանքի տարրերը իրենց զուգահեռներն ունեն եկեղեցիների այլ հատվածների՝ մուտքերի, պատուհանների, թմբուկների, ճակատների ձևավորման հետ, ոճական և խորհրդանշական առումով համահունչ են վերջիններիս հետ, բայց նայնպես ունեն նաև որոշ տարբերություններ¹: Քանդակային հարդարանքի և առանձին տարրերի քննությունից բացի, բեմառեքների ուսումնասիրության համատեքստում կարևոր խնդիր է նաև բեմի հատվածի փոփոխության՝ բարձրացման ժամանակի պարզաբանումը և այդ ավանդույթի ու խորհրդաբանության ձևավորումը Հայաստանում:

Բեմառեքի ձևավորման պատմական ընթացքը

Հայկական միջնադարյան ճարտարապետությանը նվիրված ուսումնասիրություններում երբևէ չեն դիտարկվել եկեղեցական կառույցի կարևորագույն և սրբազան հատվածի՝ խորանի հորինվածքային առանձնահատկություններն ու ձևավորման նախադրյալները: Միննույն ժամանակ, այդ ոլորտի նորագույն ուսումնասիրություններն ի հայտ են բերում հետաքրքիր խնդիրներ, որոնք նախկինում վրիպել են մասնագետների ուշադրությունից: Դրանցից մեկը հայկական միջնադարյան եկեղեցիների բեմառեքների ձևավորման ժամանակն է:

¹ Թեմայի նախնական ուսումնասիրությունը արվել է 2019 թ. մագիստրոսական թեզի շրջանակներում, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի հայ արվեստի պատմության և տեսության ամբիոնի մագիստրանտ՝ Գոհար Վարդանյանի կողմից (ղեկավար՝ Լիլիթ Միքայելյան):

Այս տեսանկյունից նշանակալից են Արմեն Ղազարյանի՝ Զվարթնոցի ծիսական տարածքի քննությանը նվիրված ծավալուն հոդվածը², ինչպես նաև հարավկովկասյան տարածշրջանի 7-րդ դարի ճարտարապետական ավանդույթի ձևավորման խնդիրները լուսաբանող քառահատոր աշխատությունը³: Դրանցում հեղինակը մանրամասն նկարագրում ու վերլուծում է Հայաստանի և Վրաստանի տարածքում կառուցված ճարտարապետական վաղագույն տիպական օրինակները՝ վեր հանելով հորինվածքների կարևոր շերտերն ու խնդիրները: Այս հարցի լուսաբանմանն են նպաստել հայկական և հարավկովկասյան ճարտարապետության հարցերին նվիրված երկու այլ նորագույն ուսումնասիրություններ, որոնց հեղինակներն են Պատրիկ Տոնապետյանն⁴ ու Անագրետ Պլոնտկե-Լյունինգը⁵:

Եկեղեցու արևելյան հատվածի հիմնական բաղկացուցիչ մասերն են ավագ խորանն ու ավանդատները, որոնք հատուկ են քրիստոնեական բոլոր եկեղեցիներին: Այլ հարց է դրանց հորինվածքային առանձնահատկությունները՝ ձևն ու կառուցվածքը, կապը եկեղեցու այլ հատվածների հետ, լրացուցիչ տարրերի առկայությունը: Նորագույն ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվել է, որ եկեղեցու բեմը (հուն․՝ *Βημα*) հայկական միջնադարյան ճարտարապետության զարգացման առանձին փուլերում ունեցել է տարբեր լուծումներ: Մասնավորապես կարելի է հաստատել, որ 5-7-րդ դարերի շատ եկեղեցիներում եղել են ցածր բեմեր, որոնց մի մասի դեպքում խորանի հորինվածքում պահպանվել է նախնական կառուցվածքը (Զվարթնոցի փոքր եկեղեցին (7-րդ դ. կես), Թալինի Կաթողիկեն, Ոսկեպարի, Արթիկի փոքր և Պեմզաշենի եկեղեցիները (բոլորը՝ 7-րդ դ. երկրորդ կես) (նկ. 2), իսկ մյուսներում ակնհայտորեն երևում է միջամտությունը, երբ բեմը բարձրացվել է, ինչպես օրինակ՝ Արուճի, Կոշի Ս. Ստեփանոս, Հառիճավանքի՝ 7-րդ դ. երկրորդ կեսի եկեղեցիները (նկ. 3, 4): Այս փաստը հավանաբար վկայում է ժամանակի ընթացքում Հայոց եկեղեցու ծիսակարգի որոշակի փոփոխության մասին, ինչպես նաև հավաստում է այն, որ վաղքրիստոնեական ծիսական ավանդույթը և դրանով պայմանավորված՝ վաղ եկեղեցիների խորանի հատվածի կառուցվածքի սկզբունքները ի սկզբանե ընդհանուր են եղել արևելաքրիստոնեական բոլոր եկեղեցիների համար:

² **Казарян А.**, Алтарная преграда и литургическое пространство храма Звартноц, *Иконостас: Происхождение, развитие, символика* (ред. А. Лидов), Сборник статей, Москва, 2000, с. 85-104.

³ **Казарян А.**, Архитектура стран Закавказья VII в.: формирование и развитие традиции, в 4-х томах, Москва, 2012-2013.

⁴ **Donabedian P.**, L'âge d'or de l'architecture arménienne. VIIe siècle. Marseille, 2008.

⁵ **Plontke-Lüning A.**, *Frühchristliche Architektur in Kaukasien: Die Entwicklung Des Christlichen Sakralbaus in Lazika, Iberien, Armenien, Albanien Und Der Grenzregionen*, Vom 4. Bis Zum 7. Jh, Vienna, 2007.

Ցածր բեմից բացի՝ հայկական վաղ հուշարձանների քննությունը ի հայտ է բերել եկեղեցիներում սինթրոնի (հուն․ *Συνθρόνον*)⁶, սուլեայի (հին եբր․ *sollia*՝ բարձր տեղ) և պատվարի (հուն․ *τέμπλον* – խորանի պատ)⁷ առկայության փաստը (նկ. 5, 6), որոնց կիրառման անհրաժեշտությունը վերացել է բեմը բարձրացնելուց հետո: Հատկանշական է, որ այս փոփոխությունները չեն վերաբերում հայ քաղկեդոնական եկեղեցիներին, որտեղ թե՛ 10-11-րդ, թե՛ 13-րդ դարերի ընթացքում կարելի է տեսնել նույն ցածր բեմը (Օջքվանք, Իշխան, Պղնձահանք/Ախթալա, Կիրանց և այլն)⁸ (նկ. 6): Դա անշուշտ պայմանավորված էր ուղղափառ հայերի վաղբյուզանդական ծիսակարգին հավատարիմ մնալու իրողությամբ և որպես հետևանք՝ եկեղեցական կառույցի ներքին հորինվածքի ի սկզբանե որդեգրած ավանդույթի պահպանությամբ: Այդ իսկ պատճառով 10-13-րդ դարերի եկեղեցիներում դժվար չէ տարբերակել Հայաստանում գոյություն ունեցող երկու դավանաբանական համայնքներին պատկանող օրինակները:

Դեռևս առկա են մնում Հայ Առաքելական եկեղեցու՝ բարձր բեմի առաջացման նախադրյալներն ու ժամանակաշրջանը: Պետք է նշել, որ Հայոց եկեղեցու միջնադարյան ծիսակարգի և կառուցվածքի մասին տեղեկություններ մեզ չեն հասել: Իհարկե հայտնի են Ստեփանոս Սյունեցու (8-րդ դ.) «Մեկնութիւն ժամակարգութեան», Խոսրով Անձևացու (10-րդ դ.) «Մեկնութիւն պատարագին», «Մեկնութիւն ժամակարգութեան» երկերը, Ներսես Լամբրոնացու (12-րդ դ. 2-րդ կես) «Մեկնութիւն պատարագին» և Հովհաննես Ոսպնակերի (13-14-րդ դդ.) պատարագի և ժամակարգության մեկնությունները, ինչպես նաև Մաղաքիա Օրմանյանի «Ծիսագիտութիւն» և «Ծիսական բառարան» ուսումնասիրությունները: Սակայն նշված աշխատությունները հիմնականում

⁶ **Սինթրոն** նշանակում է նստարան կամ կցագահ: Այն քարե ելուստ է, որն անցնում է խորանի պատի երկայնքով (արված է պատի շարվածքի հետ, այդ իսկ պատճառով աուտենտիկ է) և ծառայում է որպես նստարան հոգևոր դասի համար: Սինթրոնը հատուկ է վաղքրիստոնեական և վաղբյուզանդական բոլոր եկեղեցիներին, ինչպես նաև պահպանվել է Հարավային Կովկասի 7-րդ դ. մի շարք եկեղեցիներում (Ոսկեպար, Մծխեթի Ջվարի, Ատենի, Պտղնավանք): Մանրամասն տե՛ս **Hakobyan Z.**, *The Chancel-Barrier Fragments and Certain Elements of the Sanctuary Design in Early Medieval Armenian. Liturgical Furnishing, Between East and West (5th – 15th Centuries). Fragments, Objects, and Contexts* (ed. Fabio Coden), University of Verona, 2022, p. 100-109:

⁷ **Սուլեան** և **պատվարը** ծառայել են որպես խորանը և աղոթասրահը բաժանող սահման: Սուլեան ընդամենը մեկ կամ երկու առիճանով էր բարձր աղոթասրահի մակարդակից, այստեղ կանգնում էին հոգևորականները, իսկ պատվարը որպես ոչ բարձր ցանկապատ (մոտ 1 մ բարձրությամբ) անցնում էր սուլեայի եզրով՝ բաժանելով եկեղեցու սրբազան տարածքը աղոթասրահից: Սուլեայի նմուշներ, ինչպես նաև պատվարի դրվագներ հայտնի են վաղ միջնադարյան հարավկովկասյան տարածաշրջանում: Տե՛ս **Чубинашвили Г.**, *Разыскания по армянской архитектуре*, Тбилиси, 1967, с. 45, 140, рис. 13, 24, таб. 185 (в); **Шмерлинг Р.**, *Малые формы в архитектуре средневековой Грузии*, Тбилиси, 1962, с. 16-25; **Iamanidzé N.**, *Les installations liturgiques sculptées des églises de Géorgie (VI – XIII siècles)*, Turnhout, 2010, p. 111-114; **Казарян А.** Архитектура стран Закавказья VII в., т. 2, с. 142, т. 3, с. 78:

⁸ **Hakobyan Z.**, *The Chancel-Barrier Fragments...*, p. 104.

բովանդակում են ժամերգության ժամանակ հնչեցվող ճառերը, աղոթքները և ավելի շուտ գործնական ուղեցույցներ են եղել հոգևորականների համար, այլ ոչ թե վերլուծել են ծեսի կառուցվածքն ու ձևավորման պատմությունը: Այս պարագայում տեղեկության միակ աղբյուրը հենց եկեղեցիների ներքին կառուցվածքի առանձնահատկություններն են:

Բեմառեջի զարգացման փուլերը

Միջնադարում հայկական եկեղեցիների բեմի կառուցվածքի փոփոխության փաստը վկայում է Առաքելական եկեղեցու պատմության որոշակի ժամանակահատվածում ծիսակարգի փոփոխության և ազգային ավանդույթի ձևավորման մասին:

Անկախ Հայոց և Բյուզանդական եկեղեցիների դավանական հարաբերություններից, բանավեճերից և պառակտումից՝ մինչև առնվազն 7-րդ դարի վերջը հայկական եկեղեցիներում, ինչպես վերը նշվեց, և ինչպես վկայում են հուշարձանները, եկեղեցու խորանի հատվածի ճարտարապետական ձևավորումն արտահայտում էր Ընդհանրական կամ Արևելյան եկեղեցուց եկող սկզբունքները⁹ (նկ. 5): Էական փոփոխությունները Հայոց ծիսական արարողակարգում և դրանից բխող խորանի ճարտարապետական հորինվածքում, ամենայն հավանականությամբ, տեղի ունեցան արդեն 8-րդ դարից հետո՝ պայմանավորված աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակով՝ արաբական գերիշխանության հաստատմամբ և ավանդական դարձած քաղաքական ու մշակութային շփման գոտիների փլուզմամբ: Այս ժամանակահատվածը Հայոց եկեղեցու համար նույնպես շրջադարձային եղավ¹⁰, քանի որ փորձ արվեց ամբողջացնելու և վերջնական տեսքի բերելու ազգային եկեղեցու դավանաբանական ընդհանուր սկզբունքները, երբ կաթողիկոս Հովհաննես Օձնեցու (717-728 թթ.) նախաձեռնությամբ գումարված Դվինի (720 թ.) և Մանազկերտի (726 թ.) եկեղեցական ժողովների շրջանակներում քննարկվում էին Հայոց եկեղեցու ծիսական խնդիրները¹¹: Ուստի կարելի է ասել, որ մոտավորապես 9-10-րդ դդ. սահմանագծին Հայ Առաքելական եկեղեցու՝ պայմանավորված ծիսակարգի և եկեղեցական քաղաքականության ուղղության փոփոխություններով, ինչպես նաև արաբական իշխանության թուլացմամբ և եկեղեցաշինության նոր ալիքով, եկեղեցիների

⁹ Mathews Th., *Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, London, 1971, p. 105-111; Taft R. F., *The Byzantine Rite. A Short History*, Collegeville, Minnesota, 1992, p. 22-34.

¹⁰ 7-րդ դարի վերջին զգալի փոփոխություններ է կրում երուսաղեմյան ծիսակարգը, մի փոքր ավելի ուշ՝ նաև կոստանդնուպոլսյանը, որոնց հետ սերտորեն առնչվում էր նաև Հայոց եկեղեցու ծիսական ավանդույթը:

¹¹ Տեր-Մինասյան Ե., *Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորւոց եկեղեցիների հետ*, Էջմիածին, 1908:

ներքին կառուցվածքում հաստատվում են բարձր բեմերը՝ որպես ազգային եկեղեցու առանձնահատուկ դրսևորում:

Բարձր բեմերի վաղագույն օրինակների մասին կարելի է խոսել արդեն Բագրատունիների շրջանում կառուցված եկեղեցիների առնչությամբ¹², բայց փաստացի մեզ շատ քիչ բան է հասել, և մենք չունենք ամփոփ պատկերացում 10-11-րդ դարերի բարձր բեմերի մասին: Մինչև անգամ Բագրատունյաց Անի մայրաքաղաքի կառույցների դեպքում էլ այդ պատկերն ամբողջական չէ, քանի որ քաղաքը հետագայում ունեցել է նոր մշակութային շերտեր, և վաղագույն հուշարձանները մեզ են հասել խիստ վերափոխված կամ վնասված վիճակում:

10-11-րդ դդ. ժամանակահատվածը Հայաստանում թագավորությունների և առանձին իշխանական տիրույթների հաստատման շրջան էր, որով էլ պայմանավորված էր եկեղեցաշինության մեծ գործընթացը: Ձևավորվում են Վասպուրականի, Սյունիքի, Տայքի ճարտարապետական դպրոցները, որոնց շրջանակում էլ կառուցվում են դարաշրջանի կարևորագույն եկեղեցիներն ու վանքերը: Ինչ վերաբերում է Տայքին, ապա հաշվի առնելով այնտեղ քաղկեդոնական համայնքի ավանդույթների շարունակականությունն ու Դավիթ կուրապաղատի կառավարման տարիներին կառուցված եկեղեցիներում ցածր բեմի առկայությունը՝ այդ հուշարձանները մեր քննությունից դուրս են մնում: Ժամանակաշրջանի առանցքային եկեղեցական կառույցներից անհնար է չնշել հատկապես Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին (915-921 թթ.), Անիի Մայր տաճարն (1001 թ.) ու Գազկաշենը (Ս. Գրիգոր, 1001-1005 թթ.):

Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցում այսօր տեսնում ենք անխնամ շարված բեմի հատվածը, որի աստիճանաշարը կենտրոնական հատվածում է: Դա չի համապատասխանում ընդունված ավանդույթին, քանի որ բոլոր մյուս դեպքերում դեպի բարձր բեմը տանող աստիճանները բեմի կողմնային հատվածներից են: Հաշվի առնելով Աղթամարի աննախադեպ քանդակային հարդարանը, որ ծածկում է թե՛ եկեղեցու ճակատները, թե՛ ներսույթը (չպահպանված քանդակազարդ թագավորական օթյակը)՝ կարելի է ենթադրել, որ բեմառեջքն էլ պետք է ունենար ընդգծված գեղարվեստական լուծում, որը, ցավոք, չի պահպանվել: Իսկ այն միտքը, որ Ս. Խաչն ունեցել է բարձր բեմ, հուշում են խորանի պատի երկու կողմերում առկա և ծիսական առարկաների համար նախատեսված խորշերի բարձրությունն ու որմնանկարների գոտիների մակարդակը, որոնք համահունչ են բեմի բարձրությանը:

¹² Մենք ստիպված ենք բացառել Բագրատունիների վաղ շրջանի կարևորագույն օրինակները, ինչպիսիք են Արգինայի և Երազգավորսի եկեղեցիները, որոնք անողաքաբար ոչնչացվեցին 20-րդ դ. թուրքական կառավարության կողմից, և որոնց ներքին կառուցվածքի առանձնահատկությունների մասին մենք տեղեկություններ չունենք:

Տաթևի վանքի ներքին բակում այսօր էլ կարելի է տեսնել բեմառեջքի քանդակագարդ սալաքարեր, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, պատկանել են գլխավոր՝ Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցուն (895-906 թթ.) (նկ. 7), որտեղ հիմա արված են նոր սալահատակ և բեմի ճակատի երեսապատում: Հին քարերը, որոնց յուրաքանչյուր սալի վրա մի կամար է, աչքի են ընկնում հորինվածքի մաս կազմող պարզ սյուներով և խոյակներով, որոնք արխիտեկտոնիկ են և ունեն գեղեցիկ համաչափություններ, նաև զուրկ են զարդատարրերից (միայն կարելի է նշել կամարի կենտրոնն ընդգծող եռամաս ելուստը): Այդ ամենը նրանց հարազատ է դարձնում 10-11-րդ դարի գեղարվեստական ոճին: Չնայած այս սալաքարերը իրենց նախնական տեղում չեն, բայց նայնպես այս բեմառեջքը կարող է դիտարկվել որպես մեզ հետաքրքրող դարաշրջանի տիպական օրինակ:

Նմանատիպ մեկ այլ նմուշ կարելի է համարել Անիի Գագկաշեն եկեղեցու բեմառեջքի ձախ կողմի հատվածը, որը մեզ ծանոթ է 20-րդ դարասկզբի արխիվային լուսանկարից (նկ. 8): Համաձայն լուսանկարի՝ բեմի ճակատը հիմնականում ունեցել է հարթ մշակում, և միայն եզրային սալաքարին (կամ սալաքարերին) ենք տեսնում կամարի պատկեր: Ինչպես Տաթևի դեպքում, կամարն աչքի է ընկնում պարզությամբ և ներդաշնակ համաչափությամբ: Վերջինս հենվում է զույգ կիսասյուների վրա, նրա ճակատային կողմը հարդարված է իրար կցված և շրջանակի մեջ առնված արմավափնջերով, իսկ կամարի խորքը հարթ է մշակված: Կամարաշարից վեր բեմառեջքի երկայնքով ձգվող լայն քիվը հարդարված է իրար միահյուսվող զույգված ժապավենների գոտիով, որն էլ սալաքարերից բաժանվում է կիսագլանով: Գագկաշենի բեմի առանձին մասերի համաչափությունները, հյուսածո և այլ զարդատարրերի աղերսները 10-րդ դարի հուշարձանների դեկորի հետ հաստատում են Գագկաշենի բեմառեջքի եկեղեցուն համաժամանակյա լինելը:

Ցավոք ոչինչ չի կարելի ասել Անիի Մայր տաճարի բեմառեջքի ձևավորման մասին, որը քանդված է, թեև ակնհայտ է, որ այն բարձր է կառուցվել: Կասկածից դուրս է նաև վերջինիս ինչ-որ չափով հարդարված լինելը: Քանի որ մենք 10-11-րդ դարերին պատկանող բեմառեջքների շատ քիչ պահպանված օրինակներ ունենք, մեր ընդհանուր պատկերացումները եկեղեցու այդ կարևոր հատվածի հարդարման մասին պետք է հիմնվեն նույն ժամանակաշրջանի եկեղեցիների այլ մասերի՝ մուտքերի, լուսամուտների և թմբուկների հարդարման սկզբունքների վրա: Այս իմատով մենք հատկապես կարևորում ենք թմբուկների հարդարման ձևերը և ընդհանրացնելով պետք է ասենք, որ այդ դարաշրջանում ունենք կա՛մ հարթ մշակմամբ գլանաձև, կա՛մ խուլ կամարաշարով թմբուկներ, որոնք, համեմատած ավելի ուշ՝ Ջաքարյանների կառավարման շրջանի հետ, զուսպ են և ունեն քիչ զարդատարրեր [տե՛ս Գլուխ I]: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, ինչպես նաև վերը բերված 10-11-րդ դարերի բեմառեջքների օրինակները, կարելի է եզրակացնել, որ ժամանակաշրջանի համար, ըստ ամենայնի, հատուկ էին բեմի

ճակատային մասի կա՛մ հարթ, կա՛մ համեմատաբար գուսպ մշակումները, որոնց առանցքային թեման կարող էր լինել խուլ կամարաշարը:

Արխիվային նյութերից մեզ հայտնի են Հռոմոսի վանքային համալիրի Ս. Հովհաննես եկեղեցու բեմառեջքի երեսապատման սալերի գծանկարները՝ արված Թ. Թորամանյանի կողմից: Քանի որ հայտնի է եկեղեցու կառուցման ավարտի թվականը՝ 1038 թ., ապա վերջինիս բեմառեջքի սալաքարերը հիմնականում վերագրել են նույն դարաշրջանին: Բայց կան բոլոր հիմքերը թվագրելու դրանք 13-րդ դարով, որի մասին կխոսվի ստորև:

Մեկ այլ բեմի ճակատային մասի հետաքրքիր օրինակ ունենք Ցախաց քարի վանքից: Վանքային համալիրի գլխավոր Ս. Կարապետ եկեղեցին կառուցվել է 984-1029 թթ. ժամանակահատվածում: Վերջինիս բարձր բեմի ճակատը հարդարված է կամարների շարքով, որոնց ներքո քանդակված են խոշոր և ընդգծված ծավալով սափորներ (նկ. 9): Բեմի ճակատային քարերի ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս կամարաշարի ընդհատված լինելը և բեմառեջքի ընդհանուր երկարության գերազանցումը խորանի լայնության համեմատ, և սա հիմք է տալիս պնդելու, որ այն նախնականը չէ: Ամենայն հավանականությամբ, ինչպես շատ ու շատ այլ եկեղեցիների դեպքում, այստեղ նույնպես տեղի է ունեցել միջամտություն: Ուստի, չնայած Ցախաց քարի վանքային համալիրը կառուցվել է Բագրատունիների օրոք, վերջինիս գլխավոր եկեղեցու բեմառեջքը պետք է դիտարկել որպես ավելի ուշ հավելում:

12-14-րդ դդ. բեմառեջքների ճարտարապետական կառուցվածքը և հարդարման ընդհանուր սկզբունքները

12-14-րդ դդ. եկեղեցիների բեմերի ընդհանուր բարձրությունը կազմում է մոտ 90-1,25 մ՝ կախված եկեղեցու չափերից: Բեմերի աստիճանները սովորաբար կառուցված են երկու կողմից, սակայն մի շարք փոքր եկեղեցիներում դրանք միակողմանի են (Գեղարդի ժայռափոր Ս. Աստվածածին, 13-րդ դ. երկրորդ կես, Նուռնուսի եկեղեցի, 13-րդ դ.): Որպես կանոն, բեմառեջքներն ունեն բավականին լայն ուղղանկյուն շրջանակ՝ կազմված տրամատներից, կիսագլաններից և/կամ հարթ գոտիներից, որոնք կարող են նաև քանդակազարդ լինել (նկ. 10): Այս առումով բեմերի շրջանակները իրենց ճարտարապետական ձևերով մոտենում են մուտքերի և լուսամուտների պարակալների ձևավորմանը: Բեմի վերնամասում տրամատավոր խորը ելուստները քիվի տեսք ունեն, իսկ ներքևում հիմնախարիսխի դեր են կատարում: Շրջանակի ներսի՝ ուղիղ մասը կարող է լինել ինչպես առանց որևէ հարդարանքի, այնպես էլ քանդակազարդ: Մի շարք բեմեր մեջտեղում ունեն մեկ կամ երկու ոչ մեծ բացվածքներ՝ խորշեր, ինչպես օրինակ՝ Մշկավանքի եկեղեցում, 13-րդ դ. առաջին կես (նկ. 11), որոնք, ամենայն հավանականությամբ,

մասունքապահարաններ են եղել: Որպես կանոն, բեմառեջքները երեսապատված են մի քանի քարե սալերով, սակայն փոքր չափի եկեղեցիներում հանդիպում են նաև միակտոր քարից բեմառեջքներ (Հաղարծինի Ս. Կաթողիկե, 1194 թ.):

Բեմերի շրջանակներին առավել հաճախ հանդիպող զարդամոտիվը թերևս երկարավուն բազմանիստերի շարանից կազմված մեծաչափ շղթաներն են (Խորանաշատի Ս. Աստվածածին, Հավուց Թառի «Բլրի» եկեղեցի, Նուռնուսի եկեղեցի), ինչպես նաև կիսակլոր կամ երկարավուն թերթիկների շարքը, որը նաև խիստ տարածված էր եկեղեցիների տարբեր եզրային մակերեսների հարդարանքում (Եղվարդի երկհարկանի, Մաշտոց Հայրապետ): Այս ընդհանուր կանոնից զատ՝ որոշ հուշարձանների բեմերի շրջանակներն ունեն խիստ տարբերվող հարդարանք, ինչպես օրինակ՝ Մակարավանքի գլխավոր եկեղեցունը, որի կիսագլանաձև շրջանակին նուրբ բուսածաղկային զարդաքանդակներ են: Իսկ Արցախի Գտչավանքի բեմառեջքը եզակի է իր՝ նոնների շարքից բաղկացած զարդաքիվով (նկ. 12):

Բեմերի աստիճանների կողային հատվածները սովորաբար հարթ են լինում. երբեմն շղթաներով կամ կիսակլորների շարքով հարդարված են միայն դրանց եզրերը: Սակայն Ուշիի եկեղեցու բեմի աստիճանների եռանկյունաձև հարթությունը երեսապատված է երկգույն՝ սև և նարնջագույն քարերով, իսկ ամեն աստիճանի տակի քարն ունի ոլորուն ցողուններից բաղկացած նախշեր (նկ. 13): Գեղարդի ժայռափոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու (13-րդ դ. վերջին քառորդ) բեմառեջքի աստիճանին այժմ է քանդակված, որն առհասարակ միակ ֆիգուրատիվ պատկերով բեմի աստիճանն է: Կենդանու մարմնի երեք կողմերից զույգ տերևներ են «աճում» (նկ. 14): Այժմ կերպարը հատուկ չէր միջնադարյան հայ արվեստին. ավելի ընդունված էր գառան և խոյի պատկերումը: Բացի Գեղարդից, այժմ քանդակ հայտնի է նաև Եղվարդի երկհարկանի եկեղեցու (1301-1328 թթ.) հյուսիսային ճակատին, որտեղ կենդանին թևավոր է: Գեղարդի եկեղեցու այժմ, ամենայն հավանականությամբ, քավության նոխագի, այսինքն՝ Քրիստոսի զոհաբերության այլաբանությունն էր, հաշվի առնելով նաև այն, որ կենդանին հենց բեմի վրա է պատկերված: Մարմնից աճող ճյուղերը կարող էին խորհրդանշել նոր՝ հավիտենական կյանքն ու վերածնունդը: Վերջին գաղափարը արտահայտված է նաև նույն եկեղեցու գմբեթի Կենաց ծառերի պարկերներում¹³:

¹³ **Микаелян Л.**, «Расцветшие» животные в искусстве Сасанидского Ирана и средневековой пластике Армении X–XIV веков, *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, Сборник статей (под ред. С. В. Мальцевой, Е. Ю. Станюкович-Денисовой, А. В. Захаровой), вып. 7, Санкт-Петербург, 2017, с. 262-263.

Կամարաշարերով կամ հարթ մշակում ունեցող բեմառեքները

Բեմառեքների ամենատարածված և պարզագույն հարդարումը իրականացվում է կա՛մ սալերի հարթ մշակմամբ, կա՛մ խուլ կամարներով: Հարդարման նման սկզբունքներ, ինչպես տեսանք, հայտնի էին արդեն 10-11-րդ դարերի հուշարձաններում, որն էլ շարունակվում է 13-րդ դարում: Նշված ժամանակահատվածում մի շարք համալիրների կառույցներում, ինչպիսիք են՝ Եղիպատրուշի, Դեղձուտի, Հաղարծնի, Հաղպատի Ս. Աստվածածին, Խորակերտի եկեղեցիները, կարելի է հանդիպել բեմի ճակատի հարթ մշակման՝ զուրկ զարդատարրերից (նկ. 15): Դրանցում միակ շեշտադրող տարրերը վերևից եզրավորող քիվն ու ներքևի հիմնախարիսխն են:

Մյուս խումբը՝ խուլ կամարաշարով հարդարված բեմառեքներն են, որտեղ թեև շարունակվում է նախորդ շրջանի ավանդույթը, սակայն կամարների ձևն ու կատարման ոճն արդեն ոչ այնքան պլաստիկ են, որքան զուտ դեկորատիվ և ավելի սերտ են կապված ճակատի հարթ մակերեսի հետ: Այս խմբի օրինակները իրարից տարբերվում են նաև հավելյալ պատկերների համադրությամբ կամ դեկորատիվ տարրերի կիրառմամբ: Օրինակ, Չորուտի վանքի կիսավեր եկեղեցու բեմառեքի որմնասյուների մակերեսը հարթ է, իսկ կամարները ձևավորված են կրկնակի ժապավեններից բաղկացած և իրար միահյուսված գոտիներով: Ի դեպ, նույն եկեղեցու հարավային մուտքին կից պահպանվել է խաչքարի պատվանդան՝ կամարաշարի նմանատիպ մշակմամբ: Իսկ Խամշի վանքի բեմառեքի դեպքում ունենք հարթ, փոքր-ինչ սլաքաձև կամարներ և իրար հյուսված զույգ կիսասյուներ (նկ. 20): Խուլ կամարաշարի հորինվածքը առհասարակ բնորոշ է ժամանակաշրջանին և խորհրդաբանորեն կապվում է Վերին Երուսաղեմի և հավիտենական կյանքի գաղափարի հետ [տե՛ս *Գլուխ I*], ինչով էլ պայմանավորված էր բեմառեքների ու խաչքարերի պատվանդանների վրա այս ճարտարապետական մոտիվի զարդատարրերի նույնությունը: Կամարաշար ենք տեսնում նաև Մշկավանքի գավթի խաչքարին (նկ. 16): Նման հարդարանքով բեմառեքներ ունեն հետևյալ վանական համալիրների եկեղեցիները. Խամշի վանքի, Չորուտի, Տեղերի, Ցախաց քարի, Գեղարդի, Նոր Վարագավանքի, Կեչառիսի երեք եկեղեցիները, ինչպես նաև Գոշավանքի գլխավոր և Ս. Լուսավորիչ եկեղեցիները (նկ. 17, 18, 19, 20):

Կամարաշարով բեմառեքների խմբին է դասվում արդեն հիշատակված Ցախաց քարի եկեղեցու բեմը: Կրկին վերադառնալով այդ հետաքրքիր օրինակին՝ անենք ևս մի քանի դիտարկում: Արդեն իսկ նշվեց, որ եկեղեցին կառուցվել է 11-րդ դարում, սակայն բեմի հարդարանքը, ըստ պատկերագրական և ոճական առանձնահատկությունների, հավանաբար պետք է թվագրել 13-րդ դարով (նկ. 9): Բացի այդ՝ առաջ է գալիս ևս մի խնդիր՝ կապված բեմառեքի՝ եկեղեցուն ի սկզբանե պատկանելուն: Սալաքարերի ուշադիր քննությունից պարզ է դառնում, որ օգտագործվել է տարբեր գույնի և որակի

քար, ինչը խոսում է ուշ վերանորոգման կամ մի հատվածի ուշ ընդօրինակման մասին: Մյուս կողմից, բեմառեջքի ընդհանուր երկարությունը, որը փոքր-ինչ գերազանցում է բուն խորանի չափերը, հիմք է տալիս մտածելու, որ բեմի սալերը ի սկզբանե չեն պատկանել այս եկեղեցուն: Այս հարցը ենթակա է հետագա քննության: Ցախաց քարի օրինակը եզակի է կամարների մեջ պատկերված սափորներով: Դրանք բավականին խոշոր են և արված են բարձր ռելիեֆով: Բեմառեջքի ձախ կողմի 2-ը՝ ըստ ամենայնի՝ հին են, օրիգինալ սալերի սափորների վրա պահպանվել են կարմիր ներկի հետքեր, որը խոսում է այն մասին, որ ի սկզբանե այդ ռելիեֆները գույնով շեշտված են եղել:

Սափորների քանդակներ հայտնի են 13-րդ դարի մի շարք եկեղեցիների ճակատներին (Կիչառիս, Հաղարծին, Նուռնուս, Ջուխտակ վանք, Գոշավանք), որը վկայում է այդ պատկերի կարևոր և խորհրդանշական դերի մասին և պետք է կապել հաղորդության կամ մկրտության գաղափարի հետ: Ցախաց քարի բեմառեջքի ժամանակը որոշելու հարցում կարևոր գուգահեռ է արդեն իսկ հիշատակված Մշկավանքի գավթում կանգնած խաչքարը (1291 թ.), որի պատվանդանն ունի նմանատիպ կամարներ, բայց, որ ավելի կարևոր է, կամարների մեջ առկա ողջ հասակով կանգնած մարդկանց՝ պատվիրատուների ֆիգուրներ (նկ. 16): Ընդհանուր մասշտաբը, ոճական առանձնահատկությունները վկայում են հոգուտ այս երկու քանդակների՝ Մշկավանքի բեմառեջքի և խաչքարի նույն դարաշրջանում ստեղծված լինելու մասին, ուստի և Ցախաց քարի բեմը պետք է թվագրել 13-րդ դարով:

Կամարաշարով բեմառեջքների մեջ հանդիպում են նաև տարբեր տարրերի համադրությամբ օրինակներ, ինչպիսին է Մշկավանքի բեմը: Այն հավաքված է մի քանի սալերից, որոնց քանդակագարդ կամարների մեջ ընկած հատվածը մշակված է երփնադրվազի նմանակումներով (նկ. 21):

Երփնադրվազ սալիկներով և դրանց ռելիեֆային նմանակումներով բեմառեջքները

Բեմերի հարդարման բավականին տարածված ձևերից էր սալիկների շարվածքը՝ քարե գունավոր խճանկարի կամ դրա ռելիեֆային նմանակման տեսքով (նկ. 22): Այս տեխնիկան գուգահեռաբար կիրառվել է նաև շքամուտքերի և առաստաղների հարդարանքում՝ 13-րդ դարում հասնելով մեծ բազմազանության և գեղարվեստական բարձր զարգացման: Առայժմ մեզ հայտնի է բեմառեջքի դասական երփնադրվազման 4 օրինակ, որոնցից առավել պարզը Բջնիի 1031 թ. Ս. Աստվածածին եկեղեցու 13-րդ դարում արված բեմառեջքն է՝ կազմված քառակուսի և եռանկյունի հարթ՝ սև և նարնջագույն սալիկներից (նկ. 23): Ավելի բարդ օրինակ է Հովհաննավանքի Ս. Կարապետ (Կաթողիկե) եկեղեցու (1216-1221 թթ.) բեմը, որը շարված է եղել քանդակագարդ՝ հնգաթև սև աստղերով և կարմրավուն հնգանիստ ու ռոմբաձև սալիկներով, ինչը երևում է տեղում պահպանված

քչաթիվ նախնական դրվագներից [*տե՛ս Գլուխ III, նկ. 11, 13*]: Հարթ գունավոր սալիկներով է շարված եղել նաև Խորանաշատի Աստվածածին եկեղեցու (1209-1221 թթ.) բեմառեջքը, որը մեզ է հասել խիստ վնասված և քանդված վիճակում¹⁴ (նկ. 24):

Ուշագրավ է Հոռոմոսի համալիրի 1038 թ. Ս. Հովհաննես եկեղեցու բեմառեջքի սալիկաշարը, որն այժմ կորսված է, սակայն պահպանվել են վերջինիս չափագրումներն ու գծանկարները՝ արված Թ. Թորամանյանի կողմից¹⁵: Բեմը երեսապատված է եղել շեղադիր քառակուսի սալիկներով, որոնցից ամեն մեկն ունեցել է երկրաչափական և բուսական իրարից տարբեր զարդաքանդակներ (նկ. 25): Ելնելով վերջիններիս մի շարք առանձնահատկություններից՝ խիստ հավանական է, որ բեմառեջքը շարվել է 13-րդ դարում, երբ Հոռոմոսն իր երկրորդ ծաղկման շրջանն է ապրել, և մասնավորապես Ս. Հովհաննես եկեղեցու մոտ կառուցվել են մի շարք նոր շինություններ¹⁶: Առհասարակ, քարե քանդակազարդ սալիկներով շարվածքները, հատկապես բեմերի հարդարանքում, կիրառվել են միայն 13-րդ դարից սկսած: Մինչ այդ քառակուսի գունավոր հարթ սալերով պարզ երփնադրվագների օրինակները հանդիպում են Անիի Բագրատունյաց շրջանի պարիսպների վրա [*տե՛ս Գլուխ III*]: Հոռոմոսում իհարկե որոշակի դեր են խաղացել մայրաքաղաքի շինարվեստի ավանդույթները, սակայն սալիկների նախաքանդակները համապատասխանում են Ջաքարյան շրջանի արվեստի պատկերագրությանն ու ոճին: Այսպես, բացի մի շարք հյուսածո նախշերից, որոնք կիրառելի էին 11-րդ դարից, Հոռոմոսի բեմառեջքին հանդիպում են նաև չորսից ութ թևանի աստղերի, խաչաձև և բազմանիստ ֆիգուրների համադրություններ, որոնք հատկապես բնորոշ էին 13-րդ դ. զարդաքանդակին և նաև բուն սալիկաշարերին: Նույնը պետք է ասել նաև մի քանի բուսածաղկային տարրերի մասին: Օրինակ՝ ոլորուն պլաստիկ ցողուններից և եռատերևներից բաղկացած մոտիվը, որում տերևափնջի միջին թերթիկը բավականին երկար է և վերջանում է գալարիկով, ինչպես նաև երկարավուն մատնեքավոր տերևները հանդիպում են նաև Բարձրաքաջի դեկորում, Մակարավանքի բեմառեջքի հարդարանքում, 13-րդ դ. խաչքարերի վրա և այլն:

Շատ ավելի բազմաթիվ են սալիկաշարերի ռելիեֆային նմանակումներով բեմառեջքները, երբ մեկ կամ մի քանի սալերի վրա քանդակված են դուրս շեշտված և ներս ընկած տարբեր ֆիգուրների համադրություններ: Այդպիսի բեմեր ունեն Ամաղու Նորավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցին (1216-1223 թթ.) և Ս. Գրիգոր մատուռ-տապա-

¹⁴ Քարտաշյան Հ., Խորանաշատի ճարտարապետական համալիրի վերականգնման խնդիրները, *Հուշարձան*, Ս, 1987, էջ 17:

¹⁵ Baladian A., Thierry J.-M., Mahé J.-P., *Le couvent de Hořomos d'après les archives de Toros Toramanian*, Paris, 2002, pl. 29-38; Kazaryan A., The Architecture of Horomos Monastery, *Hořomos Monastery: Art and History*, (ed. E. Vardanyan), Paris, 2015, p. 118, fig. II-64.

¹⁶ Matevosyan K., History of the Monastery of Hořomos, *Hořomos Monastery: Art and History*, (ed. E. Vardanyan), Paris, 2015, p. 46-47.

նատունը (1275 թ.), Գոշավանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ փոքր եկեղեցին (1237-1241 թթ.) (նկ. 26), Գեղարդավանքի ժայռափոր Ս. Աստվածածինը (13-րդ դ. վերջին քառորդ), Մշկավանքի եկեղեցին (12-րդ դ. վերջ – 13-րդ դ. առաջին կես), Արցախի Գտչավանքի եկեղեցին (1241-1246 թթ.) [*տե՛ս Գլուխ III, նկ. 40-41*]: Շարվածքների նմանակումներով բեմերի շարքում ունենք երեք օրինակ, որտեղ ութաթև աստղերի ներսում քանդակված են կենդանիների, ինչպես նաև մարդկանց պատկերներ: Դրանք են Մակարավանքի գլխավոր եկեղեցու (1205 թ.) բեմառեջքը՝ իր ճոխ և նուրբ հարդարանքով (նկ. 27), Աղջոց վանքի Ս. Պողոս-Պետրոս, 1270 թ. (նկ. 28) և Վանստանի Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմառեջքները (1212-1227 թթ.) [*տե՛ս Գլուխ III, նկ. 43-48, 50-56*]: Այստեղ հանդիպող իրական և ֆանտաստիկ կենդանիների պատկերները, ինչպես նաև զարդաքանդակները մի շարք գուգահեռներ ունեն հայկական միաժամանակյա այլ հուշարձանների ռելիեֆների հետ: Բացի դրանից, ութաթև աստղերի ձևերը և կենդանիների պատկերները հանդիպում են նաև 12-14-րդ դդ. իրանական բարձրարվեստ հախճաասալերի վրա, ինչը խոսում է այս երկու տեխնիկաների և դրանց պատկերագրության փոխազդեցությունների մասին [*տե՛ս Գլուխ III*]:

Հյուսածո կամ ցանցաձև հյուսածո զարդաքանդակով բեմառեջքները

12-14-րդ դդ. քանդակում հյուսածո կամ ցանցաձև հյուսածո զարդամոտիվը խիստ տարածված էր, այդ թվում՝ բեմերի հարդարանքում: Նուռնուսի 13-րդ դ. կիսավեր եկեղեցու բեմառեջքի բազալտե լայն շրջանակի վրա քանդակված է խոշոր շղթա, իսկ նրա միջին մասի տուֆե սալերին հարթ միահյուսվող ժապավեններից կազմված նախշ է (նկ. 29): Հյուսքերը կազմում են հավասար քառակուսիներ, որոնք դասավորված են երեք հորիզոնական շարքերով (գուգահեռը՝ Հաղպատի մեծ գավթի շքամուտքին): Հյուսածո նախշեր ունի նաև Եղվարդի երկհարկանի դամբարան-եկեղեցու (1301-1328 թթ.) առաջին հարկի բեմառեջքը (նկ. 30): Այստեղ քառալար ժապավենները միահյուսվելով կազմում են երեք հորիզոնական շարքերով դասավորված խաչաձև ֆիգուրներ, որոնց արանքի աստղաձև հատվածներում գնդեր են քանդակված (նկ. 31): Բեմի շրջանակի կիսագլանի վրա ավելի խիտ դասավորված հյուսածո զարդաքանդակ է, իսկ նրա արտաքին գոտին կազմված է կիսաշրջանների շարքից: Եղվարդի եկեղեցին առանձնանում է նաև չափազանց ճոխ արտաքին հարդարանքով, որտեղ առատորեն օգտագործված է նույն հյուսածո նախշը:

Հաջորդ երեք հուշարձանների բեմառեջքները հարդարված են նույնպես հյուսածո, սակայն ավելի բարդ հորինվածք ունեցող ցանցաձև նախշով, որն առաջին հայացքից թողնում է կարծես քառակ, ազատ հյուսքի տպավորություն, սակայն իրականում ունի երկրաչափական ֆիգուրների կրկնվող համադրություններից կազմված կանոնավոր

հորինվածք: Այդպիսին է Գառնիի Մաշտոց Հայրապետ եկեղեցու (13-րդ դ. սկիզբ) բեմառեջքը՝ կազմված ժապավենների՝ տարբեր անկյան տակ բեկվող ցանցից (նկ. 32): Այս ուղղանկյուն դաշտը իր հերթին ներառված է կիսաշրջանների գոտու, ապա նաև՝ բուն տրամատավոր շրջանակի մեջ: Նմանատիպ ժապավեններից կազմված ցանցանախշ ենք տեսնում Աստվածընկալ վանքի եկեղեցու (1244 թ.) բեմառեջքի մի առանձին սալի վրա (նկ. 33): Վերջինս այժմ դրված է հարթ սալերից և մանր քարաբեկորներից անփույթ հավաքված բեմի շարվածքում: Սալը, ամենայն հավանականությամբ, նախնական բեմից պահպանված կտորներից է, որի վերին մասում արձանագրության դրվագ կա:

Ուշագրավ քարասալեր են պահպանվել Կիրանց վանքի եկեղեցում, որոնք եղել են վերջինիս պատվարի մասերը: Նրանցից մեկի վրա (նկ. 34) տեսնում ենք ժամանակաշրջանին բնորոշ բարդ հյուսվածքով և մանր տարրերից կազմված հորինվածք, որի մեջ տեղ-տեղ նաև ծավալային գնդեր են քանդակված: Այս հորինվածքը ներառված է բավականին լայն շրջանակի մեջ, որի վրա ոչ խոր փորվածքով ութաթև աստղեր են պատկերված՝ ժամանակաշրջանի մեկ այլ ամենատարածված տարրերից: Ինչպես վերը ասվեց, քաղկեդոնական եկեղեցիներում, որպիսին էր Կիրանցը, բեմի կառուցվածքի փոփոխություններ չեն կատարվել՝ պայմանավորված դավանաբանական առանձնահատկություններով և ավանդույթներով: Այսինքն, ինչպես դարեր առաջ քաղկեդոնական եկեղեցում կառուցվել է քարե պատվար՝ բաղկացած սալերից և սյունակներից, որոնցից Կիրանցում պահպանվել են երկուսը: Բայցևայնպես, ստեղծված լինելով նույն դարաշրջանում, եկեղեցու պատվարի սալերի հարդարման տարրերը նույնանում են ժամանակաշրջանի բեմառեջքների հորինվածքների հետ:

Հաջորդ ցանցահյուս օրինակը Սաղմոսավանքի եկեղեցի-գրատան (1255 թ.) բեմառեջքն է, որը նախորդներից ավելի մանրաքանդակ է (նկ. 35): Նրա ներսի դաշտը հարդարված է երկլար, բեկվող ժապավեններից բաղկացած ցանցով, որն էլ ներառված է մի փոքր առաջացող լայն շրջանակի մեջ: Վերջինս ծածկված է ավելի խիտ, նույնպես հյուսածո զարդագոտիով: Նմանատիպ երկրաչափական ցանցաձև նախշերի տարբեր համադրություններ հանդիպում են նաև այս շրջանի եկեղեցիների արտաքին հարդարանքում (Նորավանքի Բուրթելաշեն, 1339 թ., Բարձրաքաշի եկեղեցին [*տե՛ս Կատալոգ, № 3, նկ. 26*], Եղիպատրուշի գավթի շքամուտքին [*տե՛ս Կատալոգ, № 5, նկ. 8-10*], Զորի քարավանատան շքամուտքին [*տե՛ս Գլուխ III, նկ. 17*], ինչպես նաև 11-13-րդ դդ. իսլամական դեկորում: Վերջինիս առաջին օրինակները կարելի է տեսնել Իրանի 11-րդ դ. գիպսե սալերի վրա, մասնավորապես Ռեյ քաղաքից (Թեհրանի արվարձան) գտնված նմուշներում (այժմ՝ Թեհրանի իսլամական թանգարան) (նկ. 36): Սաղմոսավանքի

օրինակին հատկապես մոտ են Ուզբեկստանի Թերմեզ քաղաքի 11-12-րդ դդ. պալատական համալիրի գիպսե սալերի ցանցաձև նախշերը¹⁷ (նկ. 37):

Մեծաչափ վարդյակներով, քառանկյուններով և բազմանիստերով բեմառեջքները

Բեմառեջքի ձևավորման մի տարբերակն էլ մանրաքանդակ վարդյակներով հարդարված օրինակներն են: Ինչպես և շատ դեպքերում, բեմառեջքը կազմված է խճանկարի պես իրար կցված սալերից, որոնք իրար շատ մոտ են դրված, և այսպես կոչված միացման կարերը գրեթե անտեսանելի են, հատկապես երբ դրանք քողարկված են դեկորատիվ շրջանակի տեսքով (նկ. 38), կամ հակառակը՝ ընդգծված և հմտորեն ներմուծված են հորինվածքի մեջ (նկ. 40, 41): Բեմի քանդակների մասշտաբն ու ռիթմը որոշում էին նրա ճակատի վարդյակները, որոնք հորինվածքի հիմքն էին կազմում և կարող էին ունենալ տարբեր ձևեր՝ կլոր կամ բազմանիստ և ռոմբաձև ֆիգուրների տեսքով: Մեծաչափ վարդյակներով հարդարված բեմառեջքների լավագույն օրինակներ են Հառիճավանքի, Ուշիի Ս. Սարգսի և Մարմաշենի բեմերը: Լավ կամ համեմատաբար լավ են պահպանվել Հառիճավանքի և Ուշիի օրինակները (նկ. 38, 40, 41): Տարբեր երկրաչափական ձև ունեցող սալերի մակերեսը, որոնցից կազմված է բեմառեջքը, պատված է նուրբ և մանր ոճավորված բուսական մոտիվներից «հյուսված» քանդակով, որտեղ հորինվածքը սկիզբ է առնում կենտրոնից և տարածվում դեպի ծայրերը: Սալերի վրա գտնվող հորինվածքները տարբեր են, բայց նրանց միավորում են զարդաքանդակի կրկնվող տարրերը, հորինվածքի կառուցվածքի օրինաչափությունները, ռիթմն ու «շարժումը»:

Մանրաքանդակ վարդյակներով հավաքված բեմառեջքներ կան Գանձասարում, Մակարավանքում, Կեչառիսում, Եղվարդում և Մարմաշենում: Մարմաշենի բեմառեջքը մասամբ է պահպանված, նրա որոշ, հավանաբար վնասված, հատվածներ լրացվել են քանդակագարդ խաչքարերի բեկորներով (նկ. 39): Հորինվածքը բաղկացած է իրար հաջորդող կլոր, խոշոր վարդյակներից, որոնց միջև ձևավորված մակերեսը լրացված է խոշոր բուսական մոտիվներով: Մարմաշենի վարդյակների հորինվածքում հիմնականում օգտագործված է հյուսվածքը, իսկ կենտրոնական հատվածի մեծ մասը զբաղեցնում է հավասարթև խաչային պատկերը՝ հյուսված տարբերակով: Չնայած շարվածքի «կարկատաններին»՝ հնարավոր է ամբողջական պատկերացում կազմել նախնական հորինվածքի գեղեցկության և հանդիսավորության մասին: Մարմաշենի կլոր վարդյակները անմիջապես զուգորդվում են 13-րդ դարի խաչքարային հորինվածքում լայն կիրառվող վարդյակների հետ, որոնք, հիմք լինելով խաչի համար, դառնում են և՛ Գողգոթայի, և՛ հավերժության գաղափարի մարմնավորումը: Մենք կրկին տեսնում ենք

¹⁷ Денике Б., *Архитектурный орнамент Средней Азии*, Москва-Ленинград, 1939, с. 62, рис. 60.

դարաշրջանի տարբեր հուշարձանների փոխկապակցվածությունը՝ պայմանավորված նույն խորհրդանիշերի, զարդատարրերի և դրանց գեղարվեստական մեկնաբանումների կիրառությամբ:

Թեղենյաց վանքի բեմառեջքը

Վերը քննարկված բոլոր բեմառեջքներից էապես տարբերվում է Թեղենյաց վանքի եկեղեցու օրինակը: Այն հարդարում է վանքի Կաթողիկեն, որը 11-րդ դարի կառույց է՝ վերակառուցված 13-14-րդ դարերում, որի ժամանակ էլ վերաշարվել է բեմառեջքը¹⁸ [*տե՛ս Կատալոգ № 7*]: Վերջինս բաղկացած է իրար կցված 5 քառակուսի և 1 նեղ ուղղանկյուն սալերից (նկ. 42): Քառակուսի սալերը մոտ են իրենց չափերով, բայց նայնպես լրիվ նույնը չեն, լայնության և բարձրության հարաբերությունները տատանվում են: Սալաքարերը ներկված են կարմիր, և միայն նեղ սալն է, որ տարբերվում է քարի գույնով: Ամենայն հավանականությամբ, այս սալը հետո է կցվել՝ լրացնելու համար ընդհանուր երկարությունը:

Երկու ծայրերից դրված սալաքարերը հորինվածքով միանման են (նկ. 43, 46): Հարդարանքի հիմքում բուսաերկրաչափական զարդաձևեր են, բազմաթերթ ծաղիկներ, շրջանակներ և հավասարաթև խաչեր: Սալերը բաղկացած են լայն շրջանակից՝ բաժանված քառակուսի հատույթների: Վերջիններիս յուրաքանչյուրի ներսում խաչաձև դասավորված 4 արմավափնջեր են քանդակված: Այս զարդաձևը զուգահեռներ ունի Անիի Մայր տաճարի և Առաքելոց եկեղեցու հարդարանքում (11-րդ դար)¹⁹, որը կարևոր գործոն կարող է լինել բեմառեջքի թվագրման համար: Այս երկու սալաքարերը իրենց հորինվածքով նաև շատ մոտ են միջին բյուզանդական շրջանի պատվարների քանդակազարդ սալերին, որտեղ նույնպես կիրառվել են լայն եզրագոտիներ, շրջանակներ ձևավորող ժապավեններ²⁰ (նկ. 47):

Չափից երկրորդ սալաքարի հորինվածքը պարփակված է վեց միահյուսվող ժապավեններից բաղկացած կլոր շրջանակի մեջ և զբաղեցնում է գրեթե ողջ մակերեսը: Կենտրոնական հատվածում գույգ բարակ ժապավենով ձևավորված են երկու հատվող եռանկյունիներ, որոնցից գոյացած կենտրոնական վեցանկյան մեջ պատկերված է կիսադեմ, ինքն իրեն կտցահարող թռչուն (նկ. 44): Հատվող եռանկյունիներից դուրս իրար հակառակ ուղղված կիսարմավներ են, իսկ ձևավորված փոքր եռանկյունիների ներսում՝ բացված ծաղիկներ: Այսպիսի հատվող եռանկյունիների հորինվածքը հայտնի է

¹⁸ Սարգսյան Գ., Թեղենյաց վանքի պեղումները (1979-1989 թթ. արդյունքներ), *ՊԲՀ*, հ. 2, 1990, էջ 174-190:

¹⁹ Токарский Н., *Архитектура Армении IV—XIV вв.*, Ереван, 1961, таб. VIII, 38.

²⁰ Niewöner P., *Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings*, Berlin–Boston, 2021.

հայկական միջնադարյան քանդակում և մասնավորապես՝ որոշ խաչքարերի վրա: Միևնույն ժամանակ հետաքրքրական է, որ տարածաշրջանի ոչ քրիստոնեական արվեստում այս մոտիվը նույնպես տարածված է եղել, ինչպես դա տեսնում ենք Աֆրասիաբից ծագող (Ժամ. Սամարղանդ քաղաքի մոտ) 10-րդ դարի գիպսե սալի վրա²¹ (նկ. 48): Թե՛ բյուզանդական, թե՛ իրանական պատկերագրական մոտ օրինակները խոսում են տարածաշրջանում ընդհանուր զարդաձևերի շրջանառության և մշակութային փոխազդեցության մշտական գործընթացի մասին:

Հաջորդ սալաքարի հիմնական պատկերը դիմահայաց ներկայացված սիրամարգն է՝ շքեղ, երեք շարք փետուրներով բացված պոչով (նկ. 45): Դրան հաջորդող հորինվածքը առաջին սալիկի նման ժապավեններով շրջանակում ամփոփված վարդյակ է՝ կենտրոնում՝ փոքր շրջանակի մեջ տրված խաչով (նկ. 46): Եվ վերջապես, վերջին՝ վեցերորդ նեղ սալը, որն ի սկզբանե այս շարքից չի եղել, բայց նմանատիպ զարդատարրերով է մշակվել, ակնհայտորեն տարբերվում է մյուսներից [*սալաքարերի ավելի մանրամասն նկարագրությունը տե՛ս Կատալոգ №7*]:

Թեղենյաց վանքի բեմառեջքը նաև հստակ թվագրության կարիք ունի: Ինչպես նշվեց սկզբում, եկեղեցին 11-րդ դարի է, իսկ բեմառեջքը վերակառուցվել է 13-րդ դարում՝ համաձայն հնագիտական տվյալների: Սակայն սալերի ոճական և պատկերագրական ընդհանուր քննությունը հուշում է, որ դրանք համապատասխանում են 11-րդ դարի գեղարվեստական ոճին: Սա էլ իր հերթին հիմք է տալիս պնդելու, որ դրանք բերվել են մեկ այլ եկեղեցական կառույցից և հարմարեցվել Թեղենյացի Կաթողիկեի բեմին: Հաշվի առնելով նաև սալերի ինքնատիպ, տարբերվող հորինվածքը՝ կարելի է ենթադրել, որ դրանք ոչ թե բեմառեջքի, այլ պատվարի սալեր են եղել՝ նման Կիրանցի օրինակին: Սրանք լոկ նախնական դիտարկումներ են, և այս բացառիկ հուշարձանը դեռ սպասում է մասնագիտական բազմակողմանի ուսումնասիրությանը:

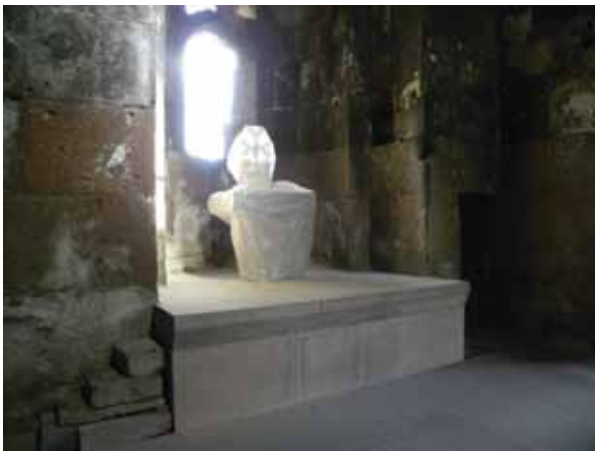
²¹ Денике Б., *Архитектурный орнамент...*, с. 40, рис. 23.

Նկ. 1. Բենատեջք, Նոր Վարդավանքի գլխավոր եկեղեցի, 1224-1237 թթ.

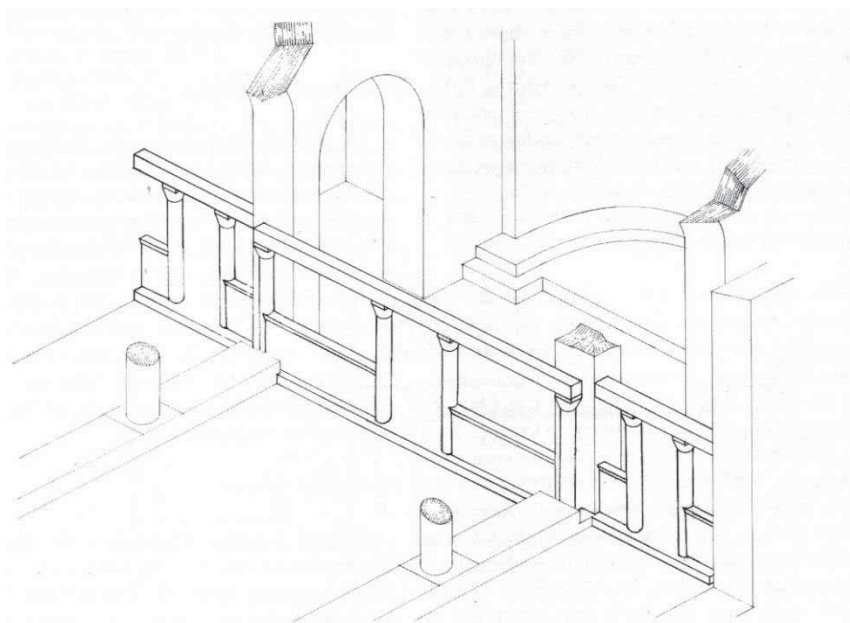
Նկ. 2. Ցածր բեմ և պատվարի սյունակներ, Զվարթնոցի փոքր եկեղեցի, 7-րդ դ. կես

Նկ. 3. Բարձրացված բեմ, Հատիճավանք, 7-րդ դ. երկրորդ կես

Նկ. 4. Բարձրացված բեմ, Կոշի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի, 7-րդ դ. երկրորդ կես

Նկ. 5. Վաղ բյուզանդական եկեղեցու խորանի կառուցվածքը (սինթրոն, սուլեա, պատվար)

Նկ. 6. Ցածր բեմ և սինթրոն,
Պղնձահանք/Ախթալա, Ս. Աստվածածին
եկեղեցի, 1206-1216 թթ.

Նկ. 7. Բեմատեղի սալաքարեր, Տաթևի վանք,
Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցի, 895-906 թթ.

Նկ. 8. Բեմատեղի հատված, Անիի Գագկաշեն
(Ս. Գրիգոր) եկեղեցի, 1001-1005 թթ.

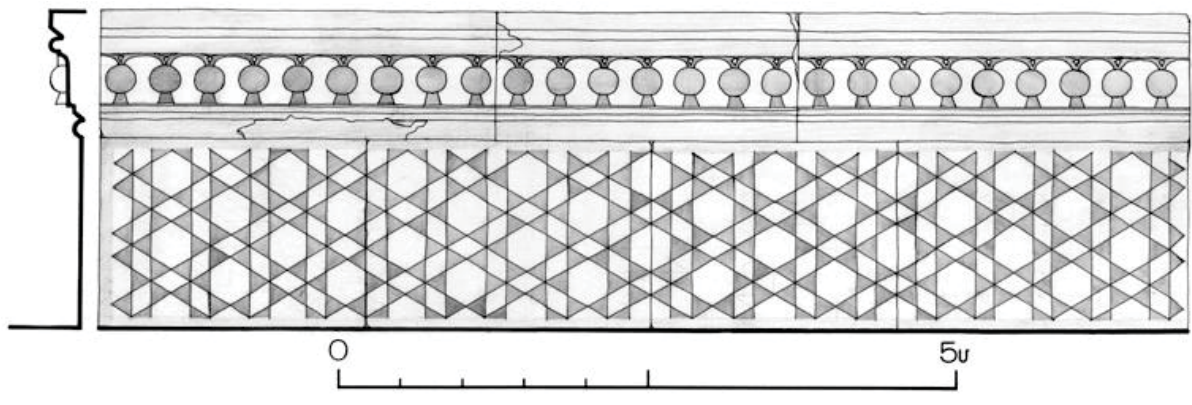
Նկ. 9. Բեմատեղ, 13-րդ դ., Ցախաց քարի Ս.
Կարապետ եկեղեցի, 984-1029 թթ.

Նկ. 10. Բեմատեղ, Ս. Մաշտոց Հայրապետ
եկեղեցի, 13-րդ դդ.

Նկ. 11. Խորշերով բեմատեղ, Մշկավանք,
13-րդ դ.

Նկ. 12. Բեմատեղքի գծանկար, Գտչավանք, 1241-1246 թթ., Արցախ

Նկ. 13. Բեմատեղքի աստիճան, Ուշիի Ս. Սարգիս, 12-13-րդ դդ.

Նկ. 14. Այծի պատկեր բեմատեղքի աստիճանին, Գեղարդի ժայռափոր եկեղեցի, 13-րդ դ. վերջին քառորդ

Նկ. 15. Հարթ բեմատեղք, Խորանակերտ, 1252 թ.

Նկ. 16. Կամարաշարով խաչքարի պատվանդան, Սշկավանք, 1291 թ.

Նկ. 17. Կամարաշարով բեմառեջք, Կեչառիսի
Կաթողիկե, 1203-1214 թթ.

Նկ. 18. Կամարաշարով բեմառեջք, 13-րդ դ.,
Կեչառիսի Ս. Գրիգոր, 1033 թ.

Նկ. 19. Կամարաշարով բեմառեջք,
Գռշավանքի գլխավոր եկեղեցի, 13-րդ դ.

Նկ. 20. Կամարաշարով բեմառեջք, Խամշի
վանք, 13-րդ դ. սկիզբ

Նկ. 21. Կամարաշարով և երփնադրվազի
նմանակումով բեմառեջք, Մշկավանք, 13-րդ դ.

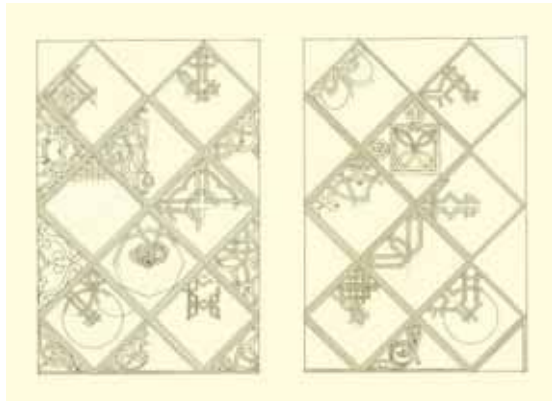
Նկ. 22. Մալիկաշարի նմանակումով բեմառեջք,
Տաթևի Ս. Գրիգոր եկեղեցի, 13-րդ դ.

Նկ. 23. Երփնադրվազ բեմառէջք, 13-րդ դ., Բջնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցի, 1031 թ.

Նկ. 24. Սալիկաշարով բեմառէջք, Խորանաշատի Աստվածածին եկեղեցի, 1209-1221 թթ. (լուս.՝ Գ. Գրիգորյանի)

Նկ. 25. Հռոմոսի Ս. Հովհաննես եկեղեցու (1038 թ.) բեմառէջքի սալիկաշարը, 13-րդ դ. (գծանկարները՝ Թ. Թորամանյանի)

Նկ. 26. Սալիկների նմանակումով բեմառէջք, Գոշավանքի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի, 1237-1241 թթ.

Նկ. 27. Շարվածքի նմանակումով բեմառէջք, Մակարավանքի գլխավոր եկեղեցի, 1205 թ.

Նկ. 28. Շարվածքի նմանակումով բեմառէջք, Աղջոց վանք, Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցի, 1270 թ.

Նկ. 29. Հյուսածո զարդատարրով բեմառէջք,
Նուռնուսի եկեղեցի, 13-րդ դ.

Նկ. 30. Հյուսածո զարդատարրով բեմառէջք,
Եղվարդի երկհարկանի եկեղեցի, 1301-1328 թթ.

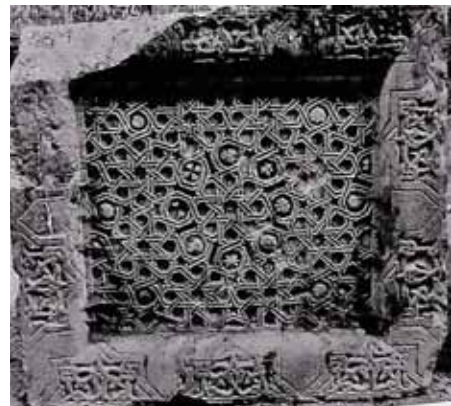
Նկ. 31. Հյուսածո զարդատարրով բեմառէջքի
դրվագ, Եղվարդի երկհարկանի եկեղեցի

Նկ. 32. Հյուսածո հորինվածքով բեմառէջք,
Մաշտոց Հայրապետ եկեղեցի, 13-րդ դ. սկիզբ

Նկ. 33. Հյուսածո բեմառէջքի դրվագ,
Աստվածընկալ վանք, 1244 թ.

Նկ. 34. Հյուսածո հորինվածքով պատվարի
սալ, Կիրանց վանք, 13-րդ դ. կես

Նկ. 35. Հյուսածո հորինվածքով
բեմառեք, Սաղմոսավանքի
եկեղեցի-գրատուն, 1255 թ.

Նկ. 36.
Քանդակազարդ
գիպսե սալ, 11-րդ դ.
Իրան, Ռեյ, Թեհրանի
իսլամական
թանգարան

Նկ. 37. Քանդակազարդ գիպսե սալ,
12-13-րդ դդ., Թերմեզ, Ուզբեկստան
(ըստ Денике Б., *Архитектурный
орнамент ...*)

Նկ. 38. Ռոմբաձև ֆիգուրներով բեմառեք, Հառիճավանք, 13-րդ դ. սկիզբ

Նկ. 39. Վարդյակներով բեմառեք, 13-ր դդ., Մարմաշենի գլխավոր եկեղեցի, 11-րդ դ.

Նկ. 40. Բազմանկյուններով բեմառեք, Ուշիի Ս. Սարգիս, 12-13-րդ դդ.

Նկ. 41. Բեմառեքի դրվագ, Ուշիի Ս. Սարգիս

Նկ. 42. Բեմառեք, Թեղենյաց վանք, 11-13-րդ դդ.

Նկ. 43. Բեմառեջքի ձախ կողմի դրվագը, Թեղենյաց վանք

Նկ. 44. Բեմառեջքի կենտրոնական սալերից մեկը, Թեղենյաց վանք

Նկ. 45. Միրամարգի պատկերով սալը, Թեղենյաց վանք

Նկ. 46. Բեմառեջքի աջ կողմի դրվագը, Թեղենյաց վանք

Նկ. 47. Բյուզանդական պատվարի սալ, Հոսիոս Լուկաս վանքի թանգարան, 10-11-րդ դդ.

Նկ. 48. Քանդակազարդ գիպսե սալ, Աֆրասիաբ, Ժամ. Սամարղանդ քաղաքի մոտ, 10-րդ դ. (ըստ՝ Денике Б., *Архитектурный орнамент* ...)

Գրականության ցանկ

1. Ազարյան Լ., *Վաղ միջնադարյան հայկական քանդակը*, Երևան, 1975:
2. Ավետիսյան Թ., Կենդանապատկերների պատկերագրությունն ու խորհրդաբանությունը հայկական միջնադարյան եկեղեցիների հարդարանքում, *Գեղարվեստի ակադեմիայի «Տարեգիրք»*, 1, 2023, էջ 37-43:
3. Ավետիսյան Թ., Հայկական միջնադարյան եկեղեցիների թմբուկների քանդակային հարդարման խորհրդանշական և պատկերագրական ավանդույթները, *Բանբեր Մատենադարանի*, 2018, հ. 25, էջ 353-366:
4. Ավետիսյան Թ., Հովհաննիսյան Ն., Թռչնաքանդակը հայկական միջնադարյան եկեղեցիների թմբուկների հարդարանքում, *Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը*, Ջեկուցումներ և զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2018, էջ 8-16:
5. Ավետիսյան Թ., Քշոցն ու խաչվառը XIII դարի սկզբի հայկական եկեղեցիների թմբուկների հարդարանքում (Հառիճավանք, Հովհաննավանք, Գանձասար), *ԳԱԱ ՇՀՀԿ գիտական աշխատություններ*, 3 (24), 2021, էջ 277-287:
6. Բաբաջանյան Ա. *Հայաստանի XIV – XVII դդ. խեցեղենը*, Անտպագիր ատենախոսություն, Է. 00.03. «Հնագիտություն» մասնագիտությամբ պ.գ.թ. գիտական աստիճանի համար, Երևան, 2015:
7. Գրիգորյան Դ., Կարսի Ս. Առաքելոց տաճարի թմբուկի քանդակները, *Երիտասարդ հայ արվեստաբանների գիտական հինգերորդ նստաշրջան*, Երևան, 2011, էջ 229-239:
8. *Դիվան հայ վիմագրության* (Արցախ) (կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան), պր. 5, Երևան, 1982:
9. Եսեբիոս Կեսարացի, Պատմութիւն եկեղեցւոյ (թարգմ. ի ձեռն Հ. Աբրահամ Վ. Ճաքեան), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1877:
10. Կարախանյան Գ., Մակարավանքի քանդակները և նրանց հեղինակը, *ՊԲՀ*, 4, 1974, էջ 100-108:
11. Կարապետյան Բ., Գանձասարի բարձրաքանդակները, *ՊԲՀ*, 3, 1974, էջ 258-262:
12. Կարապետյան Ս., *Անի ՌԾ*, Երևան, 2011:
13. Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն հայոց* (աշխ.՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, 1961:
14. *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան* (հեղ.՝ Թ. Խ. Հակոբյան և այլք), հտ. 1, Երևան, 1986:
15. Ղազարյան Ա., Զարնջայի եկեղեցին և հովհարաձև վեղարները, *Անի*, 3-4, 1992, էջ 46-90:

16. Ղաֆադարյան Կ., *Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները*, Երևան, 1948:
17. Մաթևոսյան Կ., Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017:
18. Մելքոնյան Հ., Կարախանյան Գ., Միրիջանյան Դ., *Խամշի վանքի պեղումները*, Երևան, 2024 (պատրաստվում է տպագրության):
19. Մնացականյան Ստ., *Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը IX-XIV-րդ դարերում*, Երևան, 1976:
20. Մովսես Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի* (քնն. բնագ. և ներած.՝ Վ. Առաքելյանի), Երևան, 1983:
21. Յակոբեան Ա., *Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար*, Երևան, 2020:
22. Յակոբեան Ա., Խաչէն-Խոխանաբերդ ամրոցը եւ նրա իշխանատոհմը Թ-ԺԳ դարերում, *Հանդէս ամսօրեայ*, Վիեննա-Երևան, 2010, էջ 71-170:
23. Սարգսյան Գ., Թեղեկաց վանքի պեղումները (1979-1989 թթ. արդյունքները), *ՊԲՀ*, հ. 2, 1990, էջ 174-190:
24. Վարդան Արեւելցի, *Տիեզերական պատմություն* (աշխարհ. թարգ., ներած. և ծանոթ.՝ Գ. Բ. Թոսունյանի), Երևան, 2001:
25. *Տեր-Մինասյան Ե., Հայոց եկեղեցու յարաբերությունները ասորւոց եկեղեցիների հետ, Էջմիածին, 1908:*
26. Քարտաշյան Հ., Խորանաշատի ճարտարապետական համալիրի վերականգնման խնդիրները, *Հուշարձան*, Ա, 1987, էջ 15-23:
27. Քարտաշյան Հ., Նոր Վարազավանքի ճարտարապետական համալիրը, *ԼՀԳ*, 7, 1984, էջ 60-73:
28. Аветисян Т., Церковь Ованеса Мкртича Гандзасарского монастыря и ее скульптурная программа, *Армянский гуманитарный вестник (Арцах)*, 1 (10), Москва-Ереван, 2023, с. 224-248.
29. Азатян Ш., *Порталы в монументальной архитектуре Армении IV-XIV вв.*, Ереван, 1987.
30. Акопян А., Археологические раскопки и реставрация армянских памятников в Западной Армении, *Վարձք*, 4, 2014, էջ 13-24:
31. Акопян З., Символический образ Небесного Иерусалима в рельефных изображениях Звартноца, *Искусство Христианского мира*, XI, Москва, 2009, с. 106–108.
32. Акопян З., Сюни-ванк, или церковь св. Григория (VII в.): Попытка нового прочтения скульптурных изображений, *Армянский гуманитарный вестник*, 9, Москва-Ереван, 2022, с. 220-239.
33. Аракелян Б., Армянская мозаика IV–VII вв., *ВОН*, 3, 1971, с. 17–25.

34. Баева О., Казарян А., Дворцовые постройки Ани. Предварительные итоги изучения, *Актуальные проблемы теории и истории искусства, Сборник научных статей*, т. XIII, Санкт-Петербург, 2023, с. 185-199.
35. Вагнер Г., Византийский храм как образ мира, *Византийский временник*, т. 47, 1986, с. 163-181.
36. Гюзальян Л., Иранские средневековые изразцы на купольном барабане храма Богородицы в Егварде, *ИФЖ*, 2, 1984, с. 153-174.
37. Демус О., *Мозаики византийских храмов, Принципы монументального искусства Византии*, Москва, 2001.
38. Денике Б., *Архитектурный орнамент Средней Азии*, Москва-Ленинград, 1939.
39. Дурново Л., *Очерки изобразительного искусства средневековой Армении*, Москва, 1979.
40. Казарян А., Ротонда Воскресения и иконография раннесредневековых храмов Армении, *Востоочнохристианский храм. Литургия и искусство*, Санкт-Петербург, 1994, с. 107-117.
41. Казарян А., Алтарная преграда и литургическое пространство храма Звартноц, *Иконостас: Происхождение, развитие, символика* (ред. А. Лидов), Сборник статей, Москва, 2000, с. 85-104.
42. Казарян А., Фасадная аркатура армянских и грузинских церквей VII-XI вв. Структурные отличия и взаимосвязь традиций, *Հայագիտությունը արդի լիզիկը և զարգացման հեռանկարները*, Երևան, 2004, էջ 453-463:
43. Казарян А., *Кафедральный собор Сурб Эчмиадзин и востоочнохристианское зодчество IV-VII веков*, Москва, 2007.
44. Казарян А., Тромпово-парусный подкупольный переход. Происхождение и эволюция в системе купольных глав, *Архитектурное наследство*, вып. 57, 2012, с. 8-24.
45. Казарян А., *Архитектура стран Закавказья VII в.: формирование и развитие традиции*, в 4-х томах, Москва, 2012-2013.
46. Казарян Г., *Храм в Гандзасаре. Архитектура и рельефы*, Автореферат канд. диссертации, Москва, 2010.
47. Лазарев В., Система живописной декорации византийского храма IX-X веков, **Лазарев В.**, *Византийская живопись*, Сборник статей, Москва, 1971, с. 96-109.
48. Лошкарева Е., Изображение орла, когтящего животное в рельефном убранстве храмов Тайка, *Պատմական Տայր. Պատմություն, Մշակույթ, Դավանանք, Հոգևորականական Ժողովուրդ* (խմբ.՝ Զ. Հակոբյան, Ն. Ղարիբյան, Ա. Ասրյան), Էջմիածին, 2019, էջ 317-334:
49. Микаелян Л., «Расцветшие» животные в искусстве Сасанидского Ирана и средневековой пластике Армении X-XIV веков. *Актуальные проблемы теории и истории*

искусства, Сборник статей (под ред. С. В. Мальцевой, Е. Ю. Станюкович-Денисовой, А. В. Захаровой), вып. 7, Санкт-Петербург, 2017, с. 256-268.

50. **Микаелян Л.**, Проводники душ и небесные стражи: образы сирен и сфинксов в армянской пластике XIII века и в искусстве исламского Востока, *Между Востоком и Западом. Святой Александр Невский, его эпоха и образ в искусстве*, Сборник статей по материалам международной научной конференции, Москва, 2023. с. 504-521.
51. **Микаелян Л.**, Возвращаясь к очерку Иосифа Орбели «Мусульманские изразцы». Художественные особенности каменных мозаик в декоре армянских памятников XIII-XIV веков и их исламские параллели, *Научное наследие академика И. Орбели, сборник статей, посвященный 135-летнему юбилею ученого*, Труды Института археологии и этнографии ХАИА-6, Ереван, 2024 (в печати).
52. **Мкртчян Ш.**, *Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха*, Ереван, 1988.
53. **Мнацаканян Ст.**, *Архитектура армянских притворов*, Ереван, 1952.
54. **Орбели И.**, Асан Джалал, князь Хаченский, *Известия императорской Академии наук*, серия 6, III, 61, Санкт-Петербург, 1909, с. 405-436.
55. **Орбели И.**, *Каталогъ Анійскаго музея древностей*, Санкт-Петербургъ, 1910.
56. **Орбели И.**, Мусульманские изразцы. Очерк., **Орбели И.**, *Избранные труды*, Ереван, 1963, с. 252-268.
57. **Орбели И.**, Асан Джалал, князь Хаченский, *Избранные труды*, Ереван, 1963, с. 146-174.
58. **Пиотровский Б.**, *История и культура Урарту*, Санкт-Петербург, 2011.
59. **Тер-Мартirosов Ф., Микаелян Л.**, Древние корни строительной техники «мидис», *ВОН*, 2, 2009, с. 131-144.
60. **Токарский Н.**, *Архитектура Армении IV—XIV вв.*, Ереван, 1961.
61. **Хачатурян В.**, Очерк истории полихроматизма в армянской архитектуре (IV-XIX вв.), *ИФЖ*, 3, 1979, с. 226-240.
62. **Чубинашвили Г.**, *Разыскания по армянской архитектуре*, Тбилиси, 1967.
63. **Шмерлинг Р.**, *Малые формы в архитектуре средневековой Грузии*, Тбилиси, 1962.
64. **Якобсон А.**, Из истории армянского средневекового зодчества (Гандзасарский монастырь XIII в.), *К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении*, Ереван, 1991. с. 433-456.
65. **Якобсон А.**, Из истории армянского средневекового зодчества (Гандзасарский монастырь XIII в.), *ВОН*, 12, 1977, с. 59-76.
66. **Якобсон А.**, *Очерк истории зодчества Армении V – XVIII вв.*, Москва-Ленинград, 1950.

67. **Asryan A.**, Revealing the 12th–14th Century Hidden Architectural Monuments of Armenia: The Case of Neghuts Monastery, *Proceedings of the 4th International Conference on Architecture: Heritage, Traditions and Innovations*, (AHTI) 2022, p. 59-64.
68. **Baladian A., Thierry J.-M., Mahé J.-P.**, *Le couvent de Hořomos d'après les archives de Toros Toramanian*, Paris, 2002.
69. **Conant K. J.**, The Original Building at the Holy Sepulchre in Jerusalem, *Speculum*, vol. 31/1, 1956, p. 1-48.
70. **Der Nersessian S.**, *L'art arménien*, Paris, 1977.
71. **Donabédian P., Thierry J.-M.**, *Les arts arméniens*, Paris, 1987.
72. **Donabedian P.**, *L'âge d'or de l'architecture arménienne. VIIe siècle*, Marseille, 2008.
73. **Donabédian P., Porter Y.**, La Chapelle de L 'Alliance. Éghvard (Arménie, début du XIVe siècle), La chapelle de l'alliance, *Hortus Artium Medievalium: Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages*, 23 (2), Brepols, 2017, p. 837-855.
74. **Donabédian P.**, Tayk' (Tao). Une nouvelle page dans l'histoire de l'architecture médiévale (eds. Z. Hakobyan., N. Garibian, A. Asryan), *Historical Tayk', History, Culture, Confession*, Etchmiadzin, 2019, p. 205-250.
75. **Donabédian P.**, Armenia – Georgia – Islam. A Need to Break Taboos in the Study of Medieval Architecture, *L'arte armena. Storia critica e nuove prospettive. Studies in Armenian and Eastern Christian Art* (A cura di A. Ferrari, S. Riccioni, M. Ruffilli, B. Spampinato), Venezia, 2020, p. 63–112.
76. **Hakobyan Z.**, The Chancel-Barrier Fragments and Certain Elements of the Sanctuary Design in Early Medieval Armenian. Liturgical Furnishing, *Between East and West (5th – 15th Centuries). Fragments, Objects, and Contexts* (ed. Fabio Coden), University of Verona, 2022, p. 100-109.
77. **Hasratian M., Thierry J.-M.**, Le couvent de Ganjasar, *REArm*, vol. 15, 1981, p. 289-316.
78. **Iamanidzé N.**, *Les installations liturgiques sculptées des églises de Géorgie (VI – XIII siècles)*, Turnhout, 2010.
79. **Kazaryan A.**, The Architecture of Horomos Monastery, *Hořomos Monastery: Art and History* (ed. E. Vardanyan), Paris, 2015, p. 55-205.
80. **Maranci Ch.**, The Humble Heraclius: Revisiting the North Portal at Mren, *REArm*, t. XXXI, 2008-2009, p. 167-180.
81. **Matevosyan K.**, History of the Monastery of Hořomos, *Hořomos Monastery: Art and History*, (ed. E. Vardanyan), Paris, 2015, p. 17-53.
82. **Mathews Th.**, *Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, London, 1971, p. 105-111.
83. **Taft R. F.**, *The Byzantine Rite. A Short History*, Collegeville, Minnesota, 1992.

84. **Mikayelyan L.**, The Archetype of Sacrificial Animal and Hunting Trophy. Sculptural Heads and Protomes of Animals in the Medieval Art of Anatolia and the Caucasus, *The Second International Conference "Anatolia-the Caucasus-Iran: dedicated to the 25th anniversary of "Iran and the Caucasus"*, 2022, Abstracts, Yerevan, 2022, p. 38-39.
85. **Niewöner P.**, *Byzantine Ornaments in Stone: Architectural Sculpture and Liturgical Furnishings*, Berlin–Boston, 2021.
86. **Plontke-Lüning A.**, *Fruhchristliche Architektur in Kaukasien: Die Entwicklung Des Christlichen Sakralbaus in Lazika, Iberien, Armenien, Albanien Und Der Grenzregionen*, Vom 4. Bis Zum 7. Jh, Vienna, 2007.
87. **Pope A.**, The Ceramic Art in Islamic Times. History, A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present (eds. A. Pope, Ph. Ackerman), vol. IV (Text), X (Plates), London-Tokyo, Oxford University Press, 1967.
88. **Wilkinson J.**, The Tomb of Christ. An Outline of its Structural History, Levant, vol. IV, London, 1972, p. 83-97.
89. Monument Watch: <https://monumentwatch.org/hy/>
90. VirtualANI: <http://www.virtualani.org>

ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ
ԿԱՏԱԼՈԳ

1. ԱՂՋՈՑ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Աղջոց վանք կամ Աղջոց Ս. Ստեփանոս, հայտնի է նաև Ախ(դ)չոյ, Աղջոտ, Աղջ(չ)ուց: Ըստ 14-15-րդ դդ. հեղինակ Գրիգոր Խլաթեցու՝ մեկնաբանվում է որպես «աղջկաց» վանք՝ կապվելով Հռիփսիմեանց կույսերի, ինչպես նաև նրանց ուղեկցող Ստեփանոս անունով մի քահանայի հետ, որ նահատակվել է այս վայրում:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Մազազ գավառ, ներկայիս ՀՀ Արարատի մարզ, Խոսրովի պետական արգելոց, Գառնի գյուղից 6 կմ հարավ-արևելք, համանուն գետի աջ ափին:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** վանքի հիմնադրումը վերագրվում է Գրիգոր Լուսավորչին (4-րդ դ.), և այդ շրջանից ոչինչ չի պահպանվել (առանձին հին բեկորներ վերաօգտագործվել են): Վանքի մասին տեղեկություններ է հայտնում պատմիչ Վարդան Արևելցին (11-12-րդ դդ.): Արևելցու ժամանակաշրջանի մասին են վկայում այստեղ գտնվող 1197 թ. երկու խաչքարեր: Ներկայիս համալիրը, համաձայն վիմագիր արձանագրությունների, կառուցվել է 13-րդ դ. ժամանակահատվածում: Ս. Ստեփանոս գլխավոր եկեղեցին կառուցվել է 1207 թ. Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանների իշխանության և Դավիթ Գ Արքայակաղնեցու կաթողիկոսության ժամանակ՝ հասարակության միջոցներով: Գավթի կառուցման տարիներն են 1222-1234 թթ., իսկ Ս. Պողոս-Պետրոս փոքր եկեղեցին կառուցվել է Երեմիա վանահոր առաջնորդության ժամանակ՝ 1270 թ.:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** ըստ 13-րդ դ. հեղինակ Վարդան Արևելցու՝ այստեղ պահվել են Ս. Ստեփանոս քահանայի (Նախավկայի ?) և Գրիգոր Լուսավորչի որդու՝ Արիստակեսի աջերը: 13-15-րդ դդ. վանքը եղել է գրչության խոշոր կենտրոն: Վանքի պատերին հայտնի են 13-րդ դ. արձանագրություններ (17 հատ): Շինարարությանը վերաբերող հիմնական արձանագրությունը փորագրված է եկեղեցու հարավային պատի վերին ձախ անկյունում, որի մի մասը հայտաբերվել է ավելի ուշ:
- **Պահպանվածությունը.** վանական համալիրը կիսավեր վիճակում է, վնասված են հիմնականում կառույցների ծածկերը, իսկ գավթից պահպանվել են միայն հյուսիսային և հարավային պատերը: Համալիրը մեծ վնասներ է կրել Արարատյան դաշ-

տի տարածքում 1679 թ. տեղի ունեցած ավերիչ երկրաշարժից, որի մասին վկայում է Զաքարիա Քանաքեռցին: Այս տեղանքում տուժած մի շարք վանքերի շարքում նա հիշատակում է նաև Աղջոցը (նկ. 2):

- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** համալիրը բաղկացած է Ս. Ստեփանոս գլխավոր եկեղեցուց, դրան արևմուտքից կցված գավթից, ինչպես նաև հյուսիսից կցված Ս. Պողոս-Պետրոս փոքր եկեղեցուց (նկ. 3): Գլխավոր եկեղեցին կենտրոնագմբեթ է, ներսից խաչաձև, չորս անկյուններում կրկնահարկ ավանդատներով: Ս. Ստեփանոսի արևելյան պատը արտաքինից ունի եռանկյունաձև ճարտարապետական խորշեր: Գավիթը ավանդական քառասյուն կառուցվածք է, հիմնական մուտքը հյուսիսից է, սակայն կան բոլոր հիմքերը ենթադրելու, որ եղել է նաև զուգահեռ բացված հարավային մուտք: Փոքր եկեղեցին սրահատիպ, թաղակապ դահլիճ է, արևելյան կողմում՝ երկու ավանդատներով, իսկ հարավային պատի երկայնքով՝ եկեղեցու ներսում, տեղադրված են երկու մատուռներ (հյուսիս-հարավ ուղղվածությամբ) (նկ. 1):
- **Քանդակային հարդարանքը.** հուշարձանի արտաքին հարդարանքը աչքի է ընկնում կատարման վարպետությամբ: **Գլխավոր՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցու** արևմտյան շքամուտքը պսակված է կիսաշրջան ճակատակալով, որն իր հերթին ձևավորված է կիսագլաններից բաղկացած կամարով (նկ. 3, 4): Այս ճակատակալին պատկերված է «Երկրորդ գալստյան» կամ «Վերջին դատաստանի» տեսարանը (մասամբ հողմահարված է) (նկ. 7): Այն գրեթե միանում է ներքևից զուգահեռաբար տրված ընդարձակ արձանագրությանը, որը չունի առանձին շրջանակ և միահյուսվում է գլխավոր հորինվածքի հետ: Հորինվածքի կենտրոնում տեսնում ենք գահավորակին բազմած Քրիստոսին՝ երկու կողմերում 12-ական երեցների դիմահայաց պատկերներով: Ճակատակալը ձգված է հորիզոնական առանցքով (կարծես էլիպսի կեսը լինի) և այդ ձևը կրկնվում է նաև պատկերի հորինվածքում: Ճակատակալի վերին մասն ավարտվում է ցողուններով իրար խաչվող արմավիկների գոտիով, իսկ ներքևից եզրավորվում է ոճավորված ուլունքաշար զարդատարքով՝ վերարտադրված վաղմիջնադարյան զարդաձևից (նկ. 6):
Մուտքի բացվածքը մեծ է, ունի լայն շրջանակ-գոտի՝ երկու կողմերից կիսագլաններով եզրափակված: Դրանից հետո գալիս են զույգ կիսասյուները, որոնց վրա էլ հենվում է մուտքի մեծ կիսաշրջան որմնակամարը, իսկ երկու կողմերում զևանաձև կիսասյուներն են՝ գնդաձև խոյակներով և խարիսխներով: Խոյակից վերև՝ մինչև կամարը, դրված են քանդակազարդ վերնասալեր, իսկ խարսխից ներքև՝ հիմնասալեր: Վերնասալերի երեսի երեք քառորդը ծածկված է հյուսկենգարդով, իսկ մնացած մասում բացառիկ վարպետությամբ ու նրբությամբ քանդակված է գլուխը դեպի ներքև ուղղած մի աղավնի (նկ. 5):

Քանի որ եկեղեցու ընդհանուր մակարդակը ավելի բարձր է գավթի հատակից, ուստի դեպի վերջինիս մուտքը տանում են վեց աստիճաններ, իսկ բարձրության տարբերությունից ձևավորված հատվածը (մոտ 1 մ) հարդարված է բեմառեջքի ձևավորման սկզբունքով՝ խուլ կամարներով:

Գլխավոր՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան և հյուսիսային պատերը արտաքին կողմում որևէ զարդաքանդակ կամ արձանագրություն չունեն: Միննույն ժամանակ, արևելյան ճակատի եռանկյունաձև երկու ճարտարապետական խորշերն ավարտվում են ճառագայթավոր փորվածք ունեցող տրոմպերով և աստամնավոր պսակներով (նկ. 12): Կենտրոնական լուսամուտը շրջագարդված է Անիի, Մարմաշենի հուշարձանների նմանությամբ՝ ուղղանկյուն շրջանակով: Այն բաղկացած է արտաքին խիտ և հարթային ոճով արված հյուսկեն նեղ շրջանակից, դրան հաջորդող երկու շարք կիսագլանների և դրանց մեջ գտնվող տրամատավոր լայն շրջանակից: Արևելյան կենտրոնական պատուհանից վեր գոգավոր, խոշոր սկավառակ է՝ քանդակազարդված արմավատերևների և արմավաձյուղերի բարդ և ներդաշնակ միահյուսմամբ (նկ. 11):

Եկեղեցու հարավային պատին՝ նրա արևմտյան կողմում՝ փոքր պատուհանից վերև, պատկերված է «Դանիելը առյուծների գբում» տեսարանը (նկ. 14): Հորինվածքը մեծ չէ, զբաղեցնում է շարվածքի մեկ քարը միայն: Կարելի է ասել, որ հորինվածքը չորս քանդակային շերտ ունի: Ետնախորքը ձևավորված է եռատերև լյունետով, որի միջանկյալ տարածությունը լրացված է ետնախորքի երկու շերտը կազմող բուսական հյուսածո զարդատարրերով: Դրա ներքո՝ կենտրոնում, Դանիել մարգարեի դիմապայաց ֆիգուրն է՝ լուսապսակով և վեր բարձրացրած ձեռքերով: Մարգարեի երկու կողմում առյուծների կիսդեմ պատկերներն են, որոնք որպես հնազանդության արտահայտություն պատկերված են դեպի վեր ձգված պոչերով և կիսով չափ բարձրացրած մեկական թաթերով: Լ. Ջաքարյանը կարծում է, որ այդ քանդակը ավելացվել է հետո՝ ի պատիվ Վարդան Արևելցու, որը 1268 թ. Աղձոց վանքում լինելու ընթացքում ավարտել է իր «Դանիել մարգարեի գրքի» մեկնությունը:

Դանիելի պատկերով քարն ազուցված է արևմտյան պատուհանից վերև, որն ունի տարբեր ծավալի երեք կիսագլաններով ձևավորված կամարունք: Դրա վերին՝ կենտրոնական մասում բուսական հյուսածո զարդատարր է, որին էլ ուղղված են երկու սիրամարգերի կիսադեմ պատկերները: Թռչունները ձանկերով բռնվել են ինչ-որ ելուստից, իսկ գլուխները չեն պահպանվել: Տպավորություն կա, որ Դանիելի պատկերով սալաքարի տեղադրման պատճառով վնասվել են թռչունների գլուխները, որոնք քանդակված էին այդ քարից մի շարք վերև (նկ. 14):

Եկեղեցու հարավային պատին՝ գլխավոր պատուհանից ներքև, տեղադրված է արևի ժամացույց (նկ. 15):

Ներսույթը. Խորանը թմբուկից բաժանվում է երկու խոշոր կիսագլաններից կազմված գոտիով, որոնց միջև ընկած տարածությունը ծածկված է իրար հաջորդող ցանցաձև նախշագոտիով: Վերջինիս հարթ եզրով անցնում են պարզ կիսաշրջաններ, իսկ կենտրոնում՝ գնդիկներ: Այս նույն մոտիվը շարունակվում է խորանի գոտու վրա և այնուհետև վերածվում որմնասյուների զարդանախշի մի հատվածի (նկ. 16, 17, 18): Նույն պատի ստորին մասում տեղադրված է կիսաշրջանակների մեջ առնված վարդյակների շարքը: Խորանի կողմնային որմնասյուների վերնասալերը ծածկված են ժամանակաշրջանին շատ հատուկ մի զարդով՝ եռանկյունաձև, կտրտված եզրերով տերևիկներով: Խորանը պսակող գմբեթադղի կենտրոնում քանդակված է ձգված համաչափությամբ մի նրբագեղ խաչ: Խորանի մեջ տեղավորված երկու խորշերը երիզված են հյուսկեն զարդաքանդակներով:

Ս. Պողոս-Պետրոս փոքր եկեղեցին. բավականին հանդիսավոր և աննախադեպ է Աղջոց վանքի փոքր եկեղեցու արևմտյան շքամուտքի ձևավորումը: Այն երկու առանձին շրջանակներից բաղկացած, մեծ՝ ուղղանկյուն և սլաքաձև որմնակամարով շրջանակ է (նկ. 22): Սլաքաձև որմնակամարը տրամատավոր է, նրա մեջ պարփակված ճակատակալը հարթ է՝ առանց քանդակի կամ արձանագրության: Կամարը հենվում է զույգ կիսասյուների վրա, որոնք տեղադրված են դեպի ներս՝ որոշակի անկյան տակ, ունեն հարթ կիսագնդերից խոյակներ և խարիսխներ (նկ. 23): Մեծ՝ ուղղանկյուն շրջանակը, որի վերին հատվածը փլված է, բաղկացած է եղել շեղանկյուններից կազմված քարե խճանկարի նմանակմամբ լայն գոտուց (նկ. 23): Այս շրջանակից աջ և ձախ՝ մուտքի երկու կողմերում, Պողոս և Պետրոս առաքյալների երեք քառորդ շրջված ֆիգուրներն են: Դրանք երկու կողմից եզրավորված են հարթային որմնասյուներով, որոնց վերին հատվածը հայտնի չէ, թե ինչ վերջավորություն է ունեցել, սակայն այնպիսի տպավորություն է, որ առաքյալների պատկերներն ընդգրկված են եղել որմնակամարների մեջ (նկ. 23): Պողոս և Պետրոս առաքյալների կոթողային ֆիգուրները բաշխված են երեք քարերի վրա՝ հատակից որոշակի բարձրությամբ: Նրանք կարծես ճախրում են օդում, բայց դրա շնորհիվ լավ տեսանելի են հենց տարածության վրա (գեղանկարչության մեջ օգտագործվող տեսողական խաբկանք) (նկ. 24, 25): Ֆիգուրներից ներքև՝ ազատ տարածության մեջ, հետագայում փորագրվել են տարբեր մեծության խաչային հորինվածքներ (նկ. 23): Առաքյալների պատկերներն իրապաշտական են, ներկայացված անհատականացված դիմագծերով, հայացքները միմյանց ուղղած, ինչպես նաև ձեռքերի՝ կիսով չափ բարձրացրած դիրքով: Ձախ կողմում գտնվող Պետրոս առաքյալը ներկայացված է երկարամազ և մորուքով, իսկ աջ ձեռքին ունի բանալի (նկ. 24, 25):

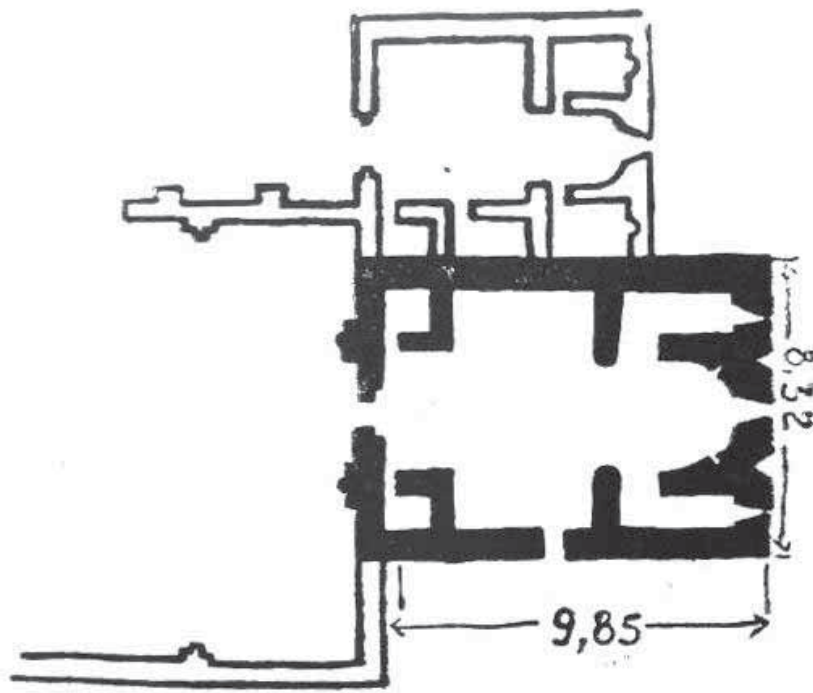
Փոքր եկեղեցու ներսի հատվածում՝ դեպի մատուռները տանող ճակատակալներից մեկի վրա փորագրված է ոչ խորը սլաքաձև կամար, որը եզրավորվում է շթաքա-

րային քանդակատարներով, իսկ ճակատակալի կենտրոնում ունի պարուրաձև զարդատար: Այստեղ կա նաև շրջանակի մեջ ներառված ծավալային վարդյակ (նկ. 33): Եկեղեցու տարածքում կան նրա ավերվելուց հետո մնացած ճակատակալի և քիվերի բեկորներ (նկ. 34-42):

Ինքնատիպ է փոքր եկեղեցու բեմառեջքը, որը կազմված է երկու շարքով անցնող 16 քանդակազարդ սալիկներից՝ հարդարված տրամատավոր և գլանաձև եզրագոտիով ներփակված ութաթև աստղաքանդակներով (նկ. 26): Յուրաքանչյուր աստղի կենտրոնը նույնպես քանդակազարդ է. 14-ը տարբեր տեսակի վարդյակներ են՝ հյուսածո և բուսազարդ տարրերից կազմված (նկ. 27, 30), իսկ 2-ը՝ պատկերաքանդակներ: Պատկերաքանդակ հորինվածքներից մեկում տեսնում ենք վզերով խաչված հավազգի երկու թռչուններ՝ գլուխները տարբեր կողմեր շրջված (նկ. 28), իսկ մյուսում պատկերված են մինչև կրծքավանդակը, միմյանց ուղղված երկու կիսադեմ մարդկային ֆիգուրներ, որոնք աչքի են ընկնում բարձր գլխարկներով (նկ. 31): Բեմառեջքի վերին մասում շղթայահյուս գոտի է, որի ձախ կողմի հատվածը չի պահպանվել (նկ. 26):

Մեծ եկեղեցուն արևմտյան կողմից կցված է գավիթը, որն ունի հյուսիսային շքամուտք, որի ճակատակալի միայն մի մասն է պահպանվել (նկ. 32): Գավթի հյուսիսային պատին՝ արտաքին որմնախորշի մեջ, տեղադրված է 5-7-րդ դդ. բնորոշ շրջանագծի մեջ առնված հավասարաթև խաչաքանդակ, որը սպոլիա է և, ամենայն հավանականությամբ, հին եկեղեցուց մնացած բարավորի դրվագ է (նկ. 34):

- **Գրականություն.** *Հայսմավուրք* (խմբ. Գրիգոր Խլաթեցի), Կ. Պոլիս, 1706, էջ 108 (Հռոմ Ի), **Զաքարիա Քանաթեոցի սարկավագի Պատմագրություն**, Վաղարշապատ, հ. 2, 1870, էջ 104, **Ալիշան Ղ.**, *Այրարատ*, Վենետիկ, 1890, էջ 352-354, 360, 560-561, Монастырь Сурбъ-Степаносъ, *Материалы по археологии Кавказа*, вып. XIII, Москва, 1916, с. 43-50, **Յովսեփեան Գ.**, *Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք հայոց պատմութեան մեջ*, հ. Բ, Երուսաղեմ, 1942, էջ 137-158, 193-196, *Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի* (քննական հրատ. Հ. Պերպերեանի), Փարիզ, 1960, էջ 143, **Կարապետյան Ստ.**, Աղջոց Սուրբ Ստեփանոսի վանքը, *Էջմիածին*, թ. Բ-Գ (փետրվար-մարտ), 1985, էջ 49-52, **Զաքարյան Լ.**, Աղջոց վանքի քանդակները, *Գիտություն և տեխնիկա*, հ. 9, 1981, էջ 26-30, **Ծովական Ն.**, Աղջոց վանք, *Միտն*, հ. 7-8 (հուլիս-օգոստոս), 1981, **Զաքարյան Լ.**, Աղջոց վանքը և նոր ուղղության զարգացումը հայ քանդակագործության մեջ 13-14-րդ դդ., *ՊԲՀ*, հ. 1, 1985, **Սաղումյան Ս.**, Պատմական մի հուշարձանի կառուցման հարցի շուրջ, *ՊԲՀ*, հ. 2, 1986, էջ 190-204, **Հարությունյան Վ.**, *Հայկական ճարտարապետության պատմություն*, Երևան, 1992, էջ 307-308, **Զաքարյան Լ.**, *Աղջոց սուրբ Ստեփանոս*, Երևան, 2007 (հայերեն և ֆրանսերեն), **Կարապետյան Ս.**, *Խոսքովի արգելոց (ուղեցույց)*, Երևան, 2022, էջ 55-66:

Նկ. 1. Աղջոց վանքի հատակագիծը (համացանցային աղբյուր)

Նկ. 2. Աղջոց վանքի ընդհանուր համայնապատկերը, 12-13-րդ դդ.

Նկ. 3. Աղջոց վանքը արևմուտքից

Նկ. 4. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու շքամուտքը

Նկ. 5. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու շքամուտքի դրվագ

Նկ. 6. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու մուտքի ճակատակալը և արձանագրությունը

Նկ. 7. Ճակատակալի «Երկրորդ գալստյան» տեսարանը

Նկ. 8. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արևմտյան ճակատի քիվը

Նկ. 9. Ս. Ստեփանոս եկեղեցուն կից խաչքարի պատվանդանը

Նկ. 10. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արևմտյան պատի խաչային հորինվածքները

Նկ. 11. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան պատուհանը

Նկ. 12. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու արևելյան ճակատի հարավային խորշը

Նկ. 13. Արևելյան ճակատի հյուսիսային խորշը

Նկ. 14. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային ճակատի Դանիել մարգարեի պատկերը

Նկ. 15. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հարավային ճակատի ժամացույցը

Նկ. 16. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու ներսույթը

Նկ. 17. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու պատի ձևավորումը

Նկ. 18. Եկեղեցու ներսի որմնասյունը

Նկ. 19. Եկեղեցու խորանի հարավային ավանդատան մուտքը

Նկ. 20. Եկեղեցու խորանի պատի խորշը

Նկ. 21. Եկեղեցու խորանի պատուհանը և քիվը

Նկ. 23. Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու
մուտքի հատվածը

Նկ. 22. Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին արևմուտքից

Նկ. 24. Ս. Պետրոս առաքյալը

Նկ. 25. Ս. Պողոս առաքյալը

Նկ. 26. Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու բեմառեջքը

Նկ. 27. Եկեղեցու բեմատեղքի դրվագ

Նկ. 28. Բեմատեղքի պատկերաքանդակ սալաքարը

Նկ. 29. Բեմատեղքի սալաքարը

Նկ. 30. Բեմատեղքի սալաքարը

Նկ. 31. Բեմատեղքի պատկերաքանդակ սալաքարը

Նկ. 32. Աղջոց վանքի գավթի շքամուտքը հյուսիսից

Նկ. 33. Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցու
հարավային մուտքի ճակատակալը

Նկ. 34. Հին կառույցի վերօգտագործված քար

Նկ. 35. Աղջոց վանքի թափված քարաբեկոր

Նկ. 36. Աղջոց վանքի թափված քարաբեկոր

Նկ. 37. Աղջոց վանքի թափված
քարաբեկորներ

Նկ. 38. Աղջոց վանքի թափված քարաբեկոր

Նկ. 39. Աղջոց վանքի թափված քարաբեկոր

Նկ. 40. Աղջոց վանքի թափված քարաբեկորներ

Նկ. 41. Աղջոց վանքի թափված քարաբեկոր

Նկ. 42. Աղջոց վանքի թափված քարաբեկոր

Նկ. 43. Խաչքար Քրիստոս Ամենակալի պատկերով, 13-րդ դ.

2. ԱՍՏՎԱԾՆԿԱԼ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Աստվածընկալ վանք, Աստվածընկել վանք, Աստվածընկալ Ս. Նշան, Ածնկալ վանք: Համաձայն ավանդույթի՝ վանքի անվանումը ծագում է վանքում պահվող «Աստվածընկալ Սուրբ Խաչ» կոչվող քանդակագարդ մի խաչից (նկ. 3):
 - **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Նիգ գավառ, ներկայիս ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Երնջատափ և Հարթավան գյուղերից ոչ հեռու:
 - **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
 - **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** հիմնադրվել է 5-րդ դ., հետագայում՝ 7-րդ և 13-14-րդ դդ. կառուցապատվել և ընդլայնվել է: 13-րդ դ. շինարարությունն իրականացվել է իշխան Քուրդ Վաչուտյանի պատվերով: Աստվածընկալը հաջորդում է Եղիպատրուշին՝ Քուրդ Վաչուտյան իշխանի ևս մի կարևոր եկեղեցական կառույցին: Գավիթը կառուցվել է 1244-1250-ական թթ. ժամանակահատվածում՝ կրկին Քուրդ իշխանի մեկենասությամբ, որի մասին վկայում է գավթի սյան վրա արված արձանագրությունը:
 - **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** վանքային համալիրի հարավային կողմում գտնվող 5-րդ դ. բազիլիկ եկեղեցու հարավային պատի վրա կա երկու, իսկ արևմտյան պատի վրա մեկ արձանագրություն (մաշված են): Այդ արձանագրություններից մեկում նշված է 1207 թ. և խոսվում է 13-րդ դ. սկզբին այստեղ հաստատված միաբանության մասին, որի գործունեությունը նախորդում է մեծ եկեղեցու կառուցմանը գրեթե քառորդ դարով: Կաթողիկե եկեղեցու ներսում գտնվող արձանագրության համաձայն՝ մեծ եկեղեցին կառուցվել է 1244 թ., պատվիրատուներն են Քուրդ Վաչուտյանը և նրա կինը՝ Խորիշահը: Մեկ այլ արձանագրություն կա Կաթողիկե եկեղեցու խորանի հյուսիսային ավանդատան մուտքի վերևի հատվածում (13-րդ դ.): Իսկ եկեղեցու շքամուտքի ճակատակալի ներսի կողմից փորագրված են հետևյալ խորիմաստ տողերը. «Ձեռս գնա դառնա ի հող, գիրս մնա հիշատակող...»:
- Արձանագրություններ կան նաև գավթի հարավարևելյան սյան վրա. Հովհաննեսի անունը հիշատակված է վերին հատվածում, որին Ս. Բարխուդարյանը նույնացնում է կառուցող ճարտարապետի հետ, իսկ ներքևի մասում, որը մասամբ հողմահարված է, հիշատակված է Քուրդ իշխանը:

Հ. Շահխաթունյանը մեզ է փոխանցել մի ավանդույթ, որի համաձայն՝ վանքային կառույցի հիմքում ամփոփված են Հակոբ առաքյալի մասունքները, որից էլ ենթադրվում է, որ մեզ չհասած հին եկեղեցին, հավանաբար, եղել է Հակոբ առաքյալի վկայարանը: Նույն ավանդույթը նաև բացատրում է Աստվածընկալ անվան ծագումը, որը գալիս է մի հայտնի քանդակագարդ խաչից, որի օրինակով հետագայում նաև խաչքար է պատրաստվել: Հավանաբար դա է պատճառը, որ Աստվածընկալի գավթի երկու սյուների վրա կան ինքնատիպ, բարձր ռելիեֆով արված քանդակագարդ խաչային պատկերներ:

- **Պահպանվածությունը.** վանքային համալիրը տեղ-տեղ ունի կորուստներ, հատկապես վատ են պահպանվել գմբեթն ու ծածկերը: Կաթողիկեի վեղարաձև ծածկը և գմբեթը զգալի վնասվել են 1827 թ. երկրաշարժից: Գմբեթը վերակառուցված է, թմբուկի շարվածքում երևում է հին և նոր քարերի համադրությունը: Վանքում վերանորոգման աշխատանքներ կատարվել են 1990-ական թվականներին, իսկ հաջորդ փուլը սկսվել է 2007 թ.: Վերանորոգման աշխատանքներն այսօր ևս շարունակվում են (նկ. 2):
- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** վանական համալիրը բաղկացած է տարբեր ժամանակների կառույցներից (նկ. 1): Վաղագույն շերտը **բազիլիկ փոքր եկեղեցին** է՝ տեղակայված համալիրի հարավային կողմում, որն ավանդաբար թվագրվում է 5-րդ դարով: Վերջինիս ծածկը չի պահպանվել: Այս փոքր եկեղեցու հարավարևմտյան անկյունում ավանդատան նմանվող սենյակ կա՝ առանց խորանի, որի մուտքը հենց աղոթասրահից է: Բացի այդ՝ բազիլիկին զուգահեռ, վերջինիս հարավային կողմում, գտնվում է **ուղղանկյուն մատուռ**՝ արևելյան խորանով, որի մուտքը արևմուտքից է և բացվում է հարավից դեպի բազիլիկը տանող նեղլիկ միջանցքից: Եկեղեցու և հավելյալ կառույցների այսպիսի համադրությունը եզակի է, և հաշվի առնելով ընդհանուր հատակագծի առանձնահատկությունը՝ կարելի է ենթադրել, որ մատուռը մասունքարան է եղել, իսկ ուղղանկյուն սենյակը՝ ավանդատուն-պահոց եկեղեցական իրերի համար: Այս մեկնաբանությունը կարծես հաստատվում է վանքի ավանդույթում հիշատակվող Հակոբ առաքյալի մասունքների առկայությամբ: Թ. Թորամանյանի դիտարկմամբ՝ միանավ եկեղեցու խոյակներն ու խարիսխները շատ մոտ են վաղ՝ 5-6-րդ դդ. մի շարք եկեղեցիների որմնախոյակների ձևին:

Համալիրի կենտրոնում **Կաթողիկե եկեղեցին** է, որը ներսից ներգծված խաչի հորինվածք ունի և համապատասխանաբար չորս անկյունային ավանդատներ: Եկեղեցին արտաքինից ունի եռանկյունաձև ճարտարապետական խորշեր՝ արևելյան և հյուսիսային կողմերից: Երկու մուտքերից հարավայինը փաստացի բացված է

5-6-րդ դ. բազիլիկ եկեղեցու պատի մեջ, իսկ մյուսը՝ գլխավորը, արևմտյան կողմից է: Պարզ է դառնում, որ Կաթողիկեն կառուցելիս բազիլիկ եկեղեցու հյուսիսային պատը ներառել են նոր կառույցի մեջ, այսինքն՝ երկու եկեղեցիներն ունեն ընդհանուր պատ: Գլխավոր եկեղեցու արևելյան ավանդատները երկհարկ են, որտեղ երկրորդ հարկաբաժնի մուտքերը բացվում են դեպի խորանը:

Գավիթը կցված է Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան կողմին: Այն խաչվող մեծ կամարներով և չորս կրող, ազատ կանգնած սյուներով հորինվածք է: Գավթի մուտքն արևմուտքից է: Վանական համալիրի շրջակայքում կան 12-13-րդ դդ. խաչքարեր (նկ. 10):

- **Քանդակային հարդարանքը.** Կաթողիկե եկեղեցու արևելյան և հյուսիսային ճարտարապետական խորշերը նեղ են, ավարտվում են դեկորատիվ տրոմպներով, որոնց եզրերը վերջանում են եռատերև բողբոջներից բաղկացած պսակով (նկ. 4): Խորշերը պսակված են հորիզոնական ընդգծված թևերով կամարունքներով՝ ձևավորված գուգահեռաբար գնացող կիսագլանից և հարթ ժապավենից (նկ. 7):

Հյուսիսային ճակատի կենտրոնում՝ երկու խորշերի միջև, նեղ պատուհան է, որն ընդգրկված է բազմապրոֆիլ բարդ ուղղանկյուն շրջանակի մեջ (նկ. 5, 7): Այն երկու եզրերում ունի նեղ կիսասյուներ՝ գնդաձև կիսախոյակներով և կիսախարիսխներով: Վերին հորիզոնական հատվածն ունի լայն գոտի՝ հարդարված մանր շթաքարի տարրերով: **Արևելյան ճակատի** ճարտարապետական խորշերը ավելի խորն են, ավարտվում են խորադիր ճառագայթներ հիշեցնող հովհարաձև տրոմպներով (նկ. 6): Այս ճակատին նույնպես կենտրոնում մեծ պատուհանն է, սակայն շրջանակի ավելի պարզ լուծումով՝ կիսագլանների, հարթ ժապավենների և դեպի ներս ճկված լայն շրջանակի համադրությամբ: Արևելյան ճակատը, որն ավելի առատ է լուսավորված, ունի ևս չորս պատուհան, որոնք բացված են ճարտարապետական խորշերից դեպի եզրերը գնացող հարթության վրա՝ երկու մակարդակով (նկ. 9): Այդ ոչ մեծ պատուհանների կամարունքների հարդարման տարրերը տարբեր բարձրության կիսագլանների կամ կիսագլանների և կիսաշրջանների շղթայի համադրությամբ գոտիներն են:

Եկեղեցու ճակատների քիվերը ունեն պարզ լուծում, դրանք առանց զարդատարրերի են, ընդգծված է միայն վերևից եզրավորող գույգ կիսագլանների գոտիով (նկ. 8):

Արևմտյան ճակատի կենտրոնում եկեղեցու շքամուտքն է, որից վերև ուղիղ գծով շարունակվում է պատուհանը, իսկ դրանից էլ վերև մեծադիր ռելիեֆային խաչն է (նկ. 8, 13): Դրանք բոլորն էլ իրար հետ կապված են և՛ տեսողական, և՛ հորինվածքային մանրամասներով, քանի որ առկա են իրար միացնող կիսագլաններ: Մուտքի ուղղանկյուն բացվածքը ներառված է ուղղանկյուն շրջանակի մեջ և պսակված կիսակլոր ճակատակալով: Մուտքի ողջ հորինվածքն ընդգրկված է բազմապրոֆիլ

մեծ որմնակամարի մեջ (նկ. 14): Այն բարդ տրամատավոր, մի քանի գոտիներից բաղկացած որմնակամար է: Կիսաայուններն ունեն ավանդական գնդաձև խոյակներ և խարիսխներ: Ճակատակալի մակերեսին քանդակված են հավասարաթև խաչ հիշեցնող քառաթերթերի 3 ամբողջական և 2 կիսատ շարքեր, որոնց արանքում ձևավորված են ութաթև աստղեր: Հավասարաթև խաչերը ռելիեֆային են՝ ծավալով արտահայտված, իսկ ութաթև աստղերը համապատասխանում են ետնախորքին: Սա կրկին երփնադրվազ սալիկների նմանակում է, որտեղ օգտագործված է երկու մակերեսների հակադրությունը: Ավելին, այդ երկու մակերեսները իրարից տարբերվում են գույնով, քանի որ ութաթև աստղերը ներկված են կարմիր, իսկ խաչերը՝ սպիտակ (սպիտակը գրեթե թափված է) [*տե՛ս Գլուխ III*]: Կարմիր գույնը, որպես արտահայտչամիջոց, օգտագործված է շքամուտքի այլ հատվածներն ազդեցիկ դարձնելու համար: Կարմիրով ներկված են մուտքի շրջանակի տարբեր գոտիները: Շքամուտքի վերնամասի պատուհանը, ինչպես և մյուս ճակատներում, ունի լայն տրամատավոր շրջանակ (նկ. 13): Կարևոր է նաև նշել, որ պատուհանի շրջանակը գույգ կիսագլաններով միացված է շքամուտքին: Պատուհանից վերև, շքամուտքի նույն կոմպոզիցիոն առանցի վրա գտնվում է ռելիեֆային մեծադիր խաչը: Այն մեկն է 13-րդ դ. լայն տարածում գտած մեծադիր խաչերի օրինակներից, որոնք, ստանալով տարբեր հորինվածքային լուծումներ, հարդարում էին եկեղեցիների ճակատները:

Աստվածընկալի մեծադիր խաչի թևերը ձևավորված են իրար կցված գույգ կիսագլաններից, որոնց երեք՝ կողմնային և վերին թևերի ծայրերին նույն այս գլանե գոտիները, իրարից հեռանալով, ձևավորում են քառախորաններ (կվադրիֆոնիա), որով էլ ավարտվում են թևերը: Իսկ ստորին թևի հատվածում գլանները ձևավորում են շրջան՝ ներսում բազմաթերթ վարդյակով: Արևմտյան պատին քանդակված են միջին չափի խաչային պատկերներ (նկ. 8):

Կաթողիկե եկեղեցու թմբուկը գլանաձև է, ուղղաձիգ: Այն ավարտվում է գույգ կիսագլանները շրջանցող գոտիով՝ նման ճակատների քիվերին: Թմբուկի մեծ հատվածը հարդարված է 16 խուլ կամարների շարքով, որոնք հենվում են բարձր կաձև խոյակներով և խարիսխներով գույգ կիսաայունների և դրանց վրա դրված ուղղանկյուն վերնասալի վրա: Խուլ կամարաշարից առաջացած ոչ խորը խորշերից յուրաքանչյուր երկրորդում բացված են նեղ լուսամուտներ: Բացվածքներն ունեն տրամատավոր բարձր և ցածր կիսագլանների համադրությամբ ձևավորված կամարունքեր, որոնցից վերև տեղ-տեղ տեսանելի են քանդակազարդ վարդյակներ (նկ. 11, 12): Խուլ կամարաշարից վերև անցնում է սալիկների շարվածքի նմանակման գոտի՝ կազմված շեղանկյունների, հնգանկյունների և ձգված ութանկյունների հորինվածքից (նկ. 8) [*տե՛ս Գլուխ III*]:

Կաթողիկէ եկեղեցու ներքին տարածքն ընդհանուր առմամբ զուսպ է և ասկետիկ, բայցնայնպէս առանձին հատվածներում կան հարդարման տարրեր: Եկեղեցու արևելյան և արևմտյան պատերի վերին հատվածի և թաղերի միացման հատվածներում անցնում են լայն, տրամատավոր և բավականին ծավալուն քիվեր, որոնք, թերևս, չունեն իրենց նախադեպը: Քիվն անցնում է պատի երկայնքով՝ ընդգրկելով մույթերին կից կիսասյուները և բաց թողնելով եկեղեցու խաչաթևերի հարթ պատերը: Մույթի և բուն խաչաթևերի միացման անկյուններում, որտեղ ավարտվում են քիվերը, բարձիկաձև խոյակներով և խարիսխներով նեղ կիսասյուներ կան: Լայն, տրամատավոր քիվը բաղկացած է 6 հարթ և կիսագլան ելուստներ ունեցող գոտիներից, դրանց միջև կա նաև կիսաշրջաններից բաղկացած գոտի, իսկ վերին՝ եզրավորող հարթ գոտու վրա տեղ-տեղ կան շթաքարային հարդարման տարրեր (նկ. 15, 16): Գոտիների այս հերթականությունը համընկնում է մուտքի շրջանակի գոտիների հետ:

Խորանի պատին, աջ և ձախ կողմերում կան երկու խորշեր: Դրանցից մեկը քառակուսի, իսկ մյուսը կամարաձև շրջանակների մեջ են ներառված (նկ. 17, 18): Քառակուսի շրջանակը ավելի լայն է, այն ձևավորված է հարթ և կիսագլանաձև ժապավեններով, որոնց միջև անցնող տրամատը ներկված է կարմիր: Դրանց հետևում է լայն, դեպի ներս ճկված մակերեսը, որը հարդարված է դեպի ներս ուղղված և եռանկյունիներով վերջացող հարթային ուղղանկյունիներով՝ մեկումեջ ներկված կարմիր գույնով: Այնուհետև խորշն է և այն պսակող խորադիր փորվածքներով հովհարաձև տրոմպը, որի մասնաբաժինները նորից մեկումեջ ներկված են կարմիր (նկ. 17): Հաջորդ խորշը կրկնակի կիսագլաններով ձևավորված կամար է, որի ստորին հատվածները վերջանում են բարձիկանման խոյակներով: Կամարը և կենտրոնում գտնվող խորշը պսակված են ոչ թե խորադիր, այլ հակառակը՝ ծավալով դեպի դուրս արտահայտված կոնաձև տարրերով ձևավորված հովհարաձև տրոմպով (նկ. 18):

Կաթողիկէ եկեղեցին ունի երկրորդ փոքր մուտքը հարավից, որը բացվում է դեպի միանավ բազիլիկը: Մուտքի ձևավորումը գլխավոր եկեղեցու ներսի կողմից է: Այն ունի կիսագլաններով ձևավորված թեթևակի սլաքաձև մեծ կամար, որից ներս ողջ կամարի երկայնքով անցնում է կիսաշրջանների գոտին, որին էլ հաջորդում է արդեն ուղղանկյուն բացվածքով շրջանակը՝ բաղկացած մեկ կիսագլան և մեկ հարթային գոտուց: Մուտքի ճակատակալը հարթ է, կենտրոնում խորությամբ քանդակված է ձգված համաչափությամբ ծաղկաձև խաչ՝ թևերի ծայրերի եռաբողբոջ վերջավորությամբ և ստորին թևից դուրս եկող պարզ արմավաճյուղերի հորինվածքով (նկ. 19):

Եկեղեցու արևմտյան կողմից կցված գավիթը կիսավեր է՝ առանց ծածկի: Վերջինս չունի իր արևելյան պատը, և որպես այդպիսին օգտագործվել է Կաթողիկեի արևմտյանը (նկ. 21): Գավիթն ունի 4 ազատ կանգնած հզոր սյուներ և դրանց համապատասխան պատերին կից որմնասյուներ: Ուշադրության են արժանի գավթի արևելյան պատի հզոր կիսասյուները, որոնց արևմտյան երեսին մեծադիր, բարձր ռելիեֆով խաչային հորինվածքներ են: Այդ ծավալները մաս են կազմում կիսասյուների, պատրաստված են մեկ ամբողջական քարի զանգվածից և ի սկզբանե նախատեսված են եղել որպես հորինվածքի մաս (նկ. 22, 23): Ինչպես արդեն նշվեց, հավանաբար այս խաչային հորինվածքները խորհրդանշում են այն «մասունքը», որ, համաձայն ավանդության, պահվել է այս վանքում: Խաչային հորինվածքները արված են գրեթե հավասարաթև խաչի ձև ունեցող սալաքարի վրա, որը եզրավորված է հարթ և կիսագլանի զուգադրումով գոտիով: Կենտրոնում խաչի պատկերն է՝ եռաբողբոջ թևերի վերջավորությամբ և թևերը պատող մանր բուսական քանդակներով: Բավականին խիտ զարդատարրերով է լցված հորինվածքի խորքը՝ բաղկացած միահյուսվող բուսական տարրերից: Ընդհանուր առմամբ, քանդակագարդ հորինվածքը մոտ է նույն ժամանակաշրջանի խաչքարերի ձևավորմանը, և միակ տարբերությունը սալաքարի ձևն է:

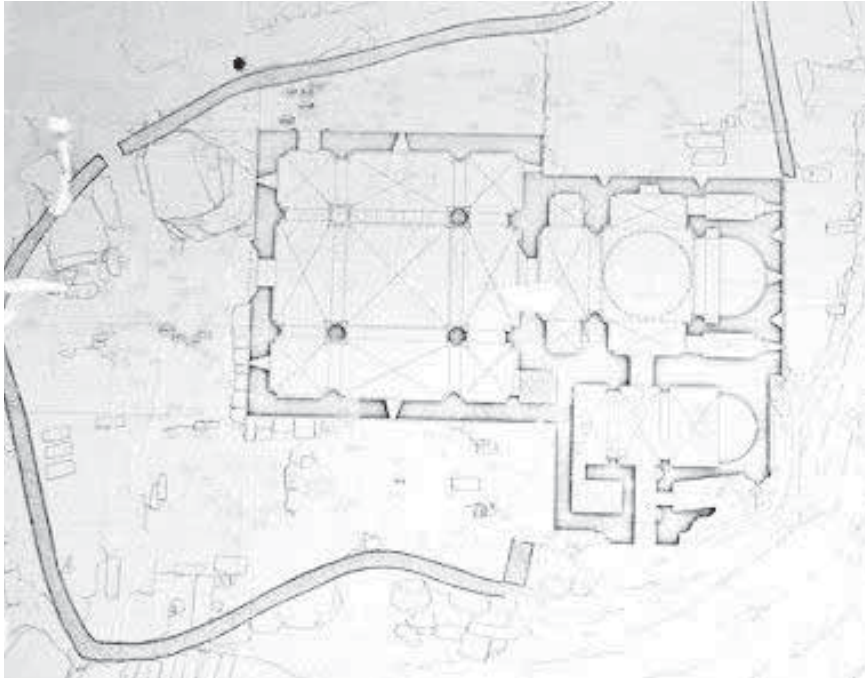
Գավթի ազատ կանգնած սյուներից ամբողջական ձևով պահպանվել է հյուսիսարևմտյանը, իսկ կիսասյուներից՝ արևմտյան պատին կից հյուսիսային կիսասյունը (նկ. 24, 25): Ազատ կանգնած սյան վերին և ստորին վերջավորությունները մեծ ու փոքր զույգ կիսագլաններից բաղկացած խոյակ և խարիսխ ունեն: Բացի այդ՝ սյունն ունի բազմանիստ հիմք-պատվանդան և գրեթե խորանարդաձև վերնասալ, որի ստորին եզրերը (չորս նիստերը) ունեն շթաքարե հարդարանք, իսկ միայն երկու նիստերի վերին մասում տեսնում ենք իրար կցված խաչային պատկերներ՝ 4-ը յուրաքանչյուր նիստին: Պետք է ենթադրել, որ մյուս ազատ կանգնած սյուներն ունեցել են նմանատիպ հարդարանքի տարրեր: Իսկ արևմտյան պատի կիսասյան այսպես կոչված խարիսխն ու խոյակը ձևավորվում են եռակի կիսագլանների շարքով:

Գավիթն ունեցել է շթաքարե հարդարանքով կոնաձև երդիկ, որն այսօր փլված է, և նրա քարի բեկորները ընկած են վանքի տարածքում: Շթաքարի դրվագները ներկված են եղել կարմիր և սպիտակ գույներով (նկ. 26):

Աստվածընկալ վանքի գավիթն ունի երկու մուտք, որոնցից գլխավորը արևմտյանն է՝ ընդգծված քանդակային հարդարանքով (նկ. 27): Մուտքի բացվածքը պսակված է թեթևակի սլաքաձև կամարով և հարթ, հավանաբար արձանագրության համար նախատեսված ճակատակալով: Կամարը տրամատավոր է. բաղկացած է հարթ եզրագոտուց, որի վրա ռելիեֆային շրջանակներ են, ապա լայն կիսագլանն է և աստիճանաձև իրար հաջորդող շատ ավելի մանր տրամատները: Մուտքն

ընդգրկված է ուղղանկյուն մեծ շրջանակի մեջ, որը բաղկացած է երեք շթաքարե գոտիներից, իսկ մնացած մակերեսը ունի հարթ մշակում միայն (նկ. 27): Գավթի հատակը ծածկված է արձանագիր տապանաքարերով:

- **Գրականություն.** Շահխաթունեանց Հ., *Ստորագրություն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ*, հ. 2, Էջմիածին, 1842, էջ 170-172, **Թորամանյան Թ.**, *Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության*, հ. 2, Երևան, 1948, էջ 119, 202-203, **Мнацаканян С. Х.**, *Архитектура армянских притворов*, Ереван, 1952, с. 37-42, **Токарский Н.**, *Архитектура Армении IV-XIV вв.*, Ереван, 1961, с. 84-87, **Բարխուդարյան Ս.**, *Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ*, Երևան, 1963, էջ 57, **Хачатрян В.**, Полихромия в средневековой архитектуре Армении, *ВОН*, 4, 1977, с. 64-76, **Ավագյան Ս.**, *Վիմական արձանագրությունների բառաքնություն*, Երևան, 1978, էջ 251-254, **Պետրոսյանց Վ. (Տ.)**, Աստվածընկալի վանքը, *Էջմիածին*, թ. Գ (մարտ), 1978, էջ 57-61, **Պետրոսյանց Տ.**, Վաչուտյան իշխանական տան տոհմաձառը, *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, հ. 3, 1981, էջ 130-147, **Պետրոսյանց Տ.**, Վաչուտյանների ծագումը, *ԼՀԳ*, հ. 3, 2017, էջ 13-22, **Պետրոսյանց Տ.**, *Վաչուտյաններ*, Երևան, 2001, էջ 203-209:

Նկ. 1. Աստվածընկալ վանքի հատակագիծը (տրամադրել է՝ ՊՄԺԳՀԿ)

Նկ. 2. Աստվածընկալ վանքի ընդհանուր տեսքը վերանորոգման ժամանակ (7-րդ և 13-14-րդ դդ.)

Նկ. 3. Աստվածընկալ վանքը հարավ արևմուտքից

Նկ. 4. Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան ճարտարապետական խորշը

Նկ. 5. Կաթողիկե եկեղեցու պատուհանը

Նկ. 6. Կաթողիկեի արևելյան ճակատը

Նկ. 7. Կաթողիկեի հյուսիսային ճակատը

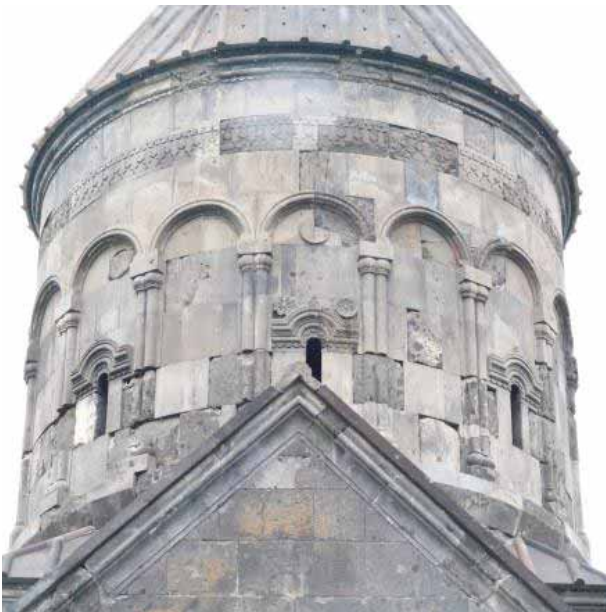
Նկ. 8. Աստվածընկալ վանքի արևմտյան կողմը

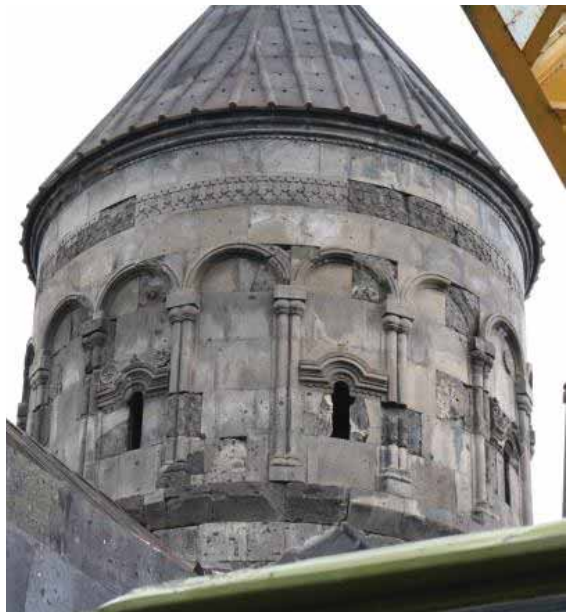
Նկ. 9. Կաթողիկեի արևելյան ճակատի պատուհանն ու կամարունքը

Նկ. 10. Խաչքարի բեկոր Քրիստոսի պատկերով, 13-րդ դ.

Նկ. 11. Կաթողիկե եկեղեցու թմբուկը արևմուտքից

Նկ. 12. Կաթողիկե եկեղեցու թմբուկը հարավ արևմուտքից

Նկ. 13. Խոնարհված գավիթը և Կաթողիկե եկեղեցու մուտքը

Նկ. 14. Կաթողիկե եկեղեցու մուտքի հարդարանքը

Նկ. 15. Կաթողիկե եկեղեցու ներսույթը

Նկ. 16. Կաթողիկե եկեղեցու ներքին հարդարանքի մանրամասներ

Նկ. 17. Կաթողիկե եկեղեցու խորանի հյուսիսային խորշը

Նկ. 18. Կաթողիկե եկեղեցու խորանի հարավային խորշը

Նկ. 19. Կաթողիկե եկեղեցու հարավային մուտքը ներսից

Նկ. 20. Աստվածընկալի գավթի մուտքը

Նկ. 21. Խոնարհված գավթի հյուսիսային սյունը

Նկ. 22. Գավթի որմնասյունը որմնախաչքարով

Նկ. 23. Որմնախաչքարի պատկերը

Նկ. 24. Գավթի հյուսիսային սյան
հարդարման մանրամասներ

Նկ. 25. Գավթի հարավային սյան հարդարման
մանրամասներ

Նկ. 26. Գավթի շրաքարային ծածկի
բեկորներ

Նկ. 27. Գավթի մուտքի հարդարանքը

3. ԲԱՐՁՐԱՔԱՇ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** վիմագրերում և ձեռագիր հիշատակարաններում վանքը կոչվում է **Բարձրաքաշի Սուրբ ուխտ, Բարձրաքաշի Ս. Գրիգոր:** «Բարձրաքաշ» անվան ճշգրիտ ստուգաբանությունը հայտնի չէ, կան մի քանի վարկածներ, ըստ որոնց՝ դա կապված է եղել կա՛մ իր դիրքի հետ՝ բարձրից քաշող, կա՛մ գլխավոր եկեղեցու շատ բարձր լինելու հետ: Եվս մեկ՝ ժողովրդական **Ճերմակ վանք** անվանումը պայմանավորված է կառույցների բաց գույնի շինաքարով:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** պատմական Հայաստանի Գուգարք աշխարհի Ձորափոր կամ Տաշիրք գավառ, ՀՀ Լոռու մարզի Դսեղ գյուղից 3 կմ հյուսիս-արևելք՝ անտառապատ ձորի լանջին:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** վանքը կառուցվել է Մամիկոնյանների Համագասպյան ճյուղի ներկայացուցիչների կողմից և ծառայել է որպես նրանց տոհմական գերեզմանատեղի: Համալիրի վաղագույն՝ **փոքր եկեղեցին** (Ս. Գրիգոր ?) չունի ստույգ թվագրություն և պատվիրատուի անուն. ամենայն հավանականությամբ, այն պատկանում է 10-րդ դ.: Գլխավոր՝ **Ս. Աստվածածին եկեղեցին**, համաձայն շինարարական արձանագրության, կառուցվել է 1221 թ. Համագասպ Մամիկոնյանի թոռ և Սարգսի որդի Մարծպան Մամիկոնյանի կողմից Իվանե Զաքարյանի աթաբեկության ժամանակ: Կից **գավիթը** կառուցել են իշխանի ժառանգները, որոնք էլ ավարտել են նրա շինարարությունը 1246-1247 թթ., իսկ գավթի արևելյան խորանը մի փոքր ավելի ուշ է կցվել կառույցին (նկ. 1): Հիմնական խմբից գատ գտնվող **Ս. Հարություն մատուռը** կառուցվել է 1234 թ. Հովհաննես վարդապետի և նրա եղբայր Սարգսի կողմից, իսկ **ձիթհանը**՝ 1266 թ. Մարծպանի որդիներ Վահրամի և Մամիկոնի պարոնության ժամանակ Գորգ վարդապետի կողմից:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** վանքի մասին հիմնական տեղեկությունները ստանում ենք նրա վիմագրերից, որոնց մեծ մասը նվիրատվական են, մի մասն էլ՝ շինարարական: Վերջիններս բավականին լավ են պահպանվել և հարուստ տեղեկություններ են հաղորդում պատմական Դրսեղ ավանում 11-րդ դարից հաստատված Մամիկոնյան տոհմի ներկայացուցիչների մասին: Բարձրաքաշի բոլոր կառույցները, բացի վաղագույն փոքր եկեղեցուց, ունեն շինարարական ընդարձակ արձանագրություններ: Որոշ ուսումնասիրողներ (Ս. Զալալյանցը,

Ե. Լալայանը) Բարձրաքաշի գավիթը, որն ունի արևելյան խորան, կոչում են **Ս. Գրիգոր քառամույթ եկեղեցի**: Վանքը գործել է մինչև ուշ միջնադար:

- **Պահպանվածությունը.** Բարձրաքաշի վանքը այժմ կիսավեր վիճակում է, բոլոր երեք կառույցների ծածկերը բացակայում են, որոշ հատվածներում էլ նոր փլուզումների վտանգ կա (նկ. 2): Սա նաև մեծապես պայմանավորված է տեղանքի սողանքներով, որոնց հետևանքով էլ կառույցների գրեթե բոլոր պատերը թեքված են և այժմ ժամանակավորապես ամրակայված են փայտե հենարաններով (գավթի խորանը, մեծ եկեղեցու արևմտյան պատը, որոշ կամարներ) (նկ. 3-5): Համալիրը մասամբ նորոգվել է 1939 թ., ապա մաքրման աշխատանքներ են տարվել 1950, 1969 թթ.: Հուշարձանի ընկած կտորների և քանդակային դրվագների գերակշիռ մասը այժմ գտնվում է շրջակայքում, ինչը հնարավոր է դարձնում նրա վերականգնումը: 2014 թ. Բարձրաքաշի վանքն ընդգրկվել է Եվրոպական մշակութային ժառանգության Europa Nostra կազմակերպության «7 առավել վտանգված» ծրագրի 11 հուշարձանների, ինչպես նաև «Հուշարձանների համաշխարհային դիտանցման» ցանկերում: 2021 թ. ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կողմից (ղեկավար՝ Ա. Նալբանդյան) կատարվել են հնագիտական հետազոտություններ և պեղումներ, որոնց գլխավոր նպատակներից էին վանքի պատմության և ճարտարապետական մանրամասների ավելի խորը ուսումնասիրությունը և հուշարձանի ամրակայումն ու մասնակի կամ ամբողջական վերականգնումը:
- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** վանքի վաղագույն **փոքր եկեղեցին** միանավթաղակապ դահլիճ է՝ խորանից բացվող երկու փոքր ավանդատներով: Նրա հարավային պատին կցվել է **Ս. Աստվածածին գլխավոր եկեղեցին**, որը կենտրոնագմբեթ է (չափերը՝ 9,6 X 10,2 մ), երկու արևելյան կրկնահարկ ավանդատներով (նկ. 1): Նրանցից ստորին՝ ցածրադիր ավանդատների մուտքերը կողային նավերից են, իսկ վերիններինը՝ խորանից: Գմբեթը պահում են արևմտյան զույգ սյուների և խորանի եզրերի որմնասյուներին հենված կամարները: Մեծ եկեղեցուն էլ հարավից հարում է քառասյուն **գավիթը**՝ ամեն պատին զույգ որմնասյուներով և կենտրոնական լուսային երդիկով (չափերը՝ 11,3 X 14,3): Գավթին արևելյան կողմի նախկին մուտքի տեղում հետագայում արտաքինից հնգանիստ խորան է ավելացվել: Գավթի արևելյան երկու անկյուններում եղել են քառակուսի կրկնահարկ ավանդատներ՝ կոնսուլային աստիճաններով: Այս հիմնական հուշարձանախմբից հարավ-արևելք գտնվում են ձիթհանը, Ս. Հարություն մատուռը և միջնադարյան գերեզմանոցը՝ բազմաթիվ խաչքարերով: Գավթի ու Ս. Աստվածածին եկեղեցու հիմքերն ու որոշ կրող մասեր կառուցված են բազալտից, իսկ պատերի հիմնական շարվածքը արված է դեղնավուն, վարդագույն ֆելզիտից: Փոքր եկեղեցին կառուցված է կոպտա-

տաշ մոխրագույն բազալտից և հետագա նորոգումների ժամանակ ավելացված ֆելզիտից:

- **Քանդակային հարդարանքը.** գավիթն ունի երկու՝ արևմտյան և հարավային մուտք, որոնք երկուսն էլ մեջտեղից ճեղքվել են: **Արևմտյան շքամուտքի** դռան երկու կողմից դեպի ներս նեղացող տրամատավոր սալերը և դռան ճակատակալը բազալտից են: Միակտոր քարից ճակատակալն այժմ ընկած է մուտքից ոչ հեռու (նկ. 8): Նրա մեջտեղում պարզ, բայց և նրբագեղ հարթաքանդակ խաչ է պատկերված, որի հիմքից զույգ արմավիկներ են աճում, իսկ նրանց վրա էլ քանդակված են ևս երկու փոքր խաչեր: Ճակատակալի ներքևի՝ ներս ընկած մասով ընթանում է տափակ կիսակլորների շարքից բաղկացած եզրագոտի: Նույն նախշը արված է նաև դռան կողքերի շրջանակի վրա: Այս բազալտե շրջանակն ու ճակատակալը պսակված են որմնասյունով ձևավորված կամարակապ՝ արդեն ֆելզիտից ևս մի շրջանակով: Վերջինս իր հերթին ներգծված է բարձր, տրամատավոր ուղղանկյուն շրջանակի մեջ (նկ. 7): Կամարի և ուղղանկյուն շրջանակի միջև ընկած հատվածը ընդլուծված է եղել երկգույն սալիկներով՝ կարմրավուն հնգաթև աստղերով և մանր ռոմբերով, որոնք տուֆից էին և բաց դեղնավարդագույն ռոմբերով ու բազմանիստերով, որոնք ֆելզիտից էին: Վերջիններից այժմ շարվածքում մնացել են միայն շրջանակին հարող՝ հիմնականում կիսատ սալիկները, իսկ նրանցից 6-7 կարմիր աստղերն էլ այժմ առանձին ընկած են հուշարձանի տարբեր մասերում (նկ. 9):

Համալիրի վերջին՝ 2021 թ. պեղումների ժամանակ գտնվել են նաև հարավային՝ փլուզված մուտքի բարավորի մասերը¹: Դրանցից մեկի վրա պահպանվել է ձիու բարձրաքանդակի մի հատված, իսկ առանձին գտնվել է նաև առյուծի գլխաքանդակ: Ըստ արշավախմբի ղեկավար Արման Նալբանդյանի՝ այստեղ պատկերված է եղել որսի տեսարան, և հավանաբար՝ նրա մի մասն է եղել նաև 1969 թ. պեղումներից գտնված ձիու և մարդու ֆիգուրով բարձրաքանդակի հատվածը, որն այժմ դրված է գլխավոր եկեղեցու խորանի խորշի մեջ (նկ. 11):

Գավթի արևելյան ճակատին դուրս շեշտված հնգանիստ խորանի ծավալն է, որի կենտրոնում աբսիդի զույգ նեղ պատուհաններն են (նկ. 5): Նրանք ներառված են կիսագլաններից կազմված շրջանակի մեջ, իսկ պատուհանների միջև երկայնական հարթաքանդակ շղթա է պատկերված, որը ներկված է կարմիր գույնով: Կիսագլան շրջանակից աջ և ձախ՝ աբսիդի բոլոր հինգ նիստերով ձգվում է երկու կիսագլաններից կազմված խոշոր շղթա: Խորանի երկու կարճ նիստերը շղթայագոտուց վերև վերածվում են շթաքարե փորվածքների, որի արդյունքում ապսիդի հնգանիստ

¹ Մեր խորին շնորհակալությունն ենք հայտնում Բարձրաքաշի հնագիտական արշավախմբի ղեկավար, պ.գ.թ. Արման Նալբանդյանին՝ 2021 թ. պեղումների աշխատանքների հաշվետվությունները մեզ տրամադրելու համար:

ծավալը վերին մասում դառնում է եռանիստ: Պատուհաններից ներքև զույգ կիսագլանները վերածվում են միահյուսված՝ քառակուսի ուրվագծով հիմքի: Պատուհաններից վեր շրջանակի կիսագլանները նույնպես զույգվում են, ապա խաչվելով կազմում շեղ քառակուսի: Վերջինիս ներսում քանդակված է ութաթև աստղ, իսկ քառակուսու չորս նիստերից «աճում են» մեկական շուշանածաղիկներ, որոնք ներսի աստղի հետ միասին ներկված են կարմիր: Զույգ կիսագլանները, դեպի վեր շարունակվելով, վերածվում են լայն շրջանակի, որի ներսում քանդակված է երկգլխանի արծիվ, որը ճանկերում գառ է բռնել (նկ. 6) (գուգահեռը՝ Դսեղի Ս. Գրիգոր եկեղեցում): Արծվի պատկերը բավականին սխեմատիկ է, հարթային և ընդհանրացված, իսկ թևերի վերին մասը արված է զույգ վոյուտաների (խոյոդերի) տեսքով: Այս հոշոտման հորինվածքի ներսում՝ և՛ թռչնի ֆիգուրի, և՛ ետնախորքի վրա պահպանվել են կարմիր ներկով ծածկված հատվածներ:

Գավթի ներսում 4 սյուներն ու 8 որմնասյուները բազալտից են, կանգուն են միայն 2 սյուները՝ հյուսիսարևելյանն ու հարավարևմտյանը (նկ. 2): Մնացած երկուսի միայն խարիսխներն են տեղում: Դրանք բաղկացած են քառակուսի հիմնասալից, բազմանիստ բարձիկից և տրամատավոր գոտուց, որի վրա էլ կանգնած է բազմանիստ սյունը: Խոյակները նույնպես բազմանիստ մշակում ունեն՝ բացի վերնասալից: Նրանց հիմքում տափակ կիսակլորների գոտին է, ապա՝ բարձիկը և նրա վրա նստած բազմանիստ տրամատը, որն էլ ավարտվում է բարձր վերնասալով: Վերջիններիս չորս անկյունները փորված են 3-5 թերթիկավոր շթաքարերով (նկ. 11): Նույն սկզբունքով են արված նաև բազալտե որմնասյուների՝ քառաթերթ շթաքարե անկյուններով խոյակները (նկ. 12): Դրանց վրա հենվող ֆելզիտե կամարներից մի մասի հիմնաքարերին քանդակված են խաչային հորինվածքներ: Նրանցից հարավարևելյան՝ կիսով չափ պահպանված սալին, տեսնում ենք խաչի ստորին թևը, որի հիմքից դուրս եկող երկու խոշոր արմավաճյուղերը (մանր տերևների բաժանված) վերջանում են թռչնագլուխներով (նկ. 12): Այսպիսի ևս մեկ՝ թռչնագլուխներով խաչային հորինվածքով քար ընկած է գավթի հատակին, որը, ամենայն հավանականությամբ, նույնպես եղել է կամարներից մեկի հիմքում: Նույն չափերի ևս երեք՝ գավթում ընկած սալերի վրա էլ խաչային հորինվածքները համադրված են ոճավորված շուշանածաղիկների, ինչպես նաև նոսրերի հետ (նկ. 13): Կառույցի շուրջ եկած բազմանիստ բազալտե սյուներից մեկի բնին նույնպես կա խաչաքանդակ:

Գավթի ներսում պահպանվել են տապանաքարեր, որոնց մի մասը արձանագիր են: Նրանցից մեկի վրա քանդակված են վարդյակ և շուշանածաղիկ:

Դժվար է ասել՝ ինչպիսինն է եղել գավթի ծածկը: Ճշգրիտ վերակազմության համար անհրաժեշտ է նրա պահպանված մասերի (շատերը նաև տեղափոխված են իրենց նախնական տեղերից) մանրամասն ճարտարապետական քննություն: Այժմ, ելնե-

լով գավթի ներսում և դրսում ընկած շթաքարի մշակմամբ բազմաթիվ բեկորներից (նկ. 14), կարելի է ենթադրել, որ նրա կենտրոնական մասն ունեցել է շթաքարե ծածկ, ինչպես նույն ժամանակաշրջանի մի շարք գավիթներ: Գավթի բեկորների մի մասի վրա տեսնում ենք սալի հարթությունից խիստ առաջացող բուսաքանդակներ: Դրանք նույն շուշանածաղիկների, արմավի և ականթի ճյուղերի, տերևափնջերի գոռելիեֆներ են, որոնք, չնայած ոճավորված են ներկայացնում այս կամ այն բուսատեսակը, այնուամենայնիվ բավականին պլաստիկ, ծավալային և կենդանի լուծումներ ունեն (նկ. 15-17): Կարելի է միայն ենթադրել, որ բարձրաքանդակներով զարդարված այս սալերը տեղադրված են եղել գավթի կենտրոնական մասի շթաքարե ծածկի քառակուսու հիմքում: Շուշանածաղիկների մեծ մասն ունի յուրահատուկ մշակում. նրանց կենտրոնական թերթիկը բավականին երկար է և ավարտվում է գալարիկով (նկ. 13, 29-30): Բարձրաքաշի բուսածաղկային մոտիվները պատկերագրորեն և ոճապես շատ մոտ են Մակարավանքի գավթի առաստաղի և գլխավոր եկեղեցու բեմառեջքի բուսաքանդակներին: Հավանաբար, գավթի առաստաղի մաս է կազմել նաև վեցանիստերով և դրանց ներսում շրջանակներով զարդարված սալը, որոնց կենտրոնում առաջացած քառաթև աստղի մեջ քանդակված է Աստծո աջը (նկ. 18):

Գավթի մնացած բեկորների վրա կան նաև բազմանիստերի և ութաթև աստղերի մեջ պատկերված բուսազարդեր, երկրաչափական նախշեր, մեկ ծաղկագիր սալ և այլն (նկ. 20):

Բարձրաքաշի **փոքր եկեղեցին** գուրկ է ճոխ հարդարանքից: Նրա արևմտյան դուռն ունի կամարով ու հարթ ճակատակալով պսակված պարզ շքամուտք, իսկ խորանի նեղ պատուհանը պսակված է տրամատավոր կամարունքով, որն արդեն 13-րդ դ. նորոգման արդյունք է (նկ. 19):

Համալիրի գլխավոր՝ **Ս. Աստվածածին եկեղեցու** արևմտյան պատի մեծ մասը փլուզված է, և նրա շքամուտքը նույնպես չի պահպանվել, իսկ հարավային դուռը հաղորդակից է գավթի հետ: Կառույցի արևելյան պատին բացվում է մեկ մեծ՝ խորանի լուսամուտը (նկ. 21), ապա՝ մեկ փոքր պատուհան՝ նրա տակ, ու ևս չորսն էլ համապատասխանում են կրկնահարկ ավանդատներին: Բոլոր լուսամուտներն ունեն ուղղանկյուն տրամատավոր շրջանակներ, բացի ներքևի աջակողմյանից, որը պսակված է պարզ կամարունքով: Խորանի մեծ պատուհանի պարակալի միջին գոտին նախշազարդ է՝ կազմված եռատերև արմավիկների հյուսածո շարքից (նմանատիպ զարդամոտիվը հանդիպում է նաև Հովհաննավանքում, Հառիճում, Մակարավանքում և այլն): Արևելյան ճակատի երկթեք քիվի տակ, ձախ մասում տեղադրված է եռանկյունի, պատի հարթությունից մի փոքր առաջացող քանդակազարդ քար: Նրա վրա պատկերված են ոճավորված շուշանածաղիկներ և

տերևներ՝ կատարմամբ նման համալիրի բուսածաղկային մյուս քանդակներին, և երկու՝ մեծ և փոքր ձկներ, որոնց կոր մարմինները միասին շրջան են կազմում (նկ. 22): Վերջիններիս թեփուկները, լողաթևերը մանրամասն, իրապաշտական մշակում ունեն և պատկերագրորեն ու ոճով շատ մոտ են Մակարավանքի բեմառեջքի գույգ ձկներին: Եկեղեցուց արևելք ընկած է նույն չափերի ևս մի քանդակազարդ եռանկյունի քարաբեկոր, որը ամենայն հավանականությամբ զբաղեցրել է քիվի տակի՝ այժմ քանդված աջ հատվածը՝ ձախ քանդակին զուգահեռ: Ընկած բեկորի վրա, բուսազարդերի ետնախորքի վրա կաքավանման թռչնի պատկեր է, որը, սակայն, եղծված է և դժվար է տարբերակվում (նկ. 23): Կառույցի արևելյան կողմում ընկած բեկորների շարքում պետք է նշել նաև խոշոր, հյուսածո վարդյակի քանդակով քառակուսի սալը (նկ. 24), որի նախնական դիրքն այժմ դժվար է տեղորոշել, ինչպես և շատ ուրիշ քանդակազարդ բեկորներինը (նկ. 26):

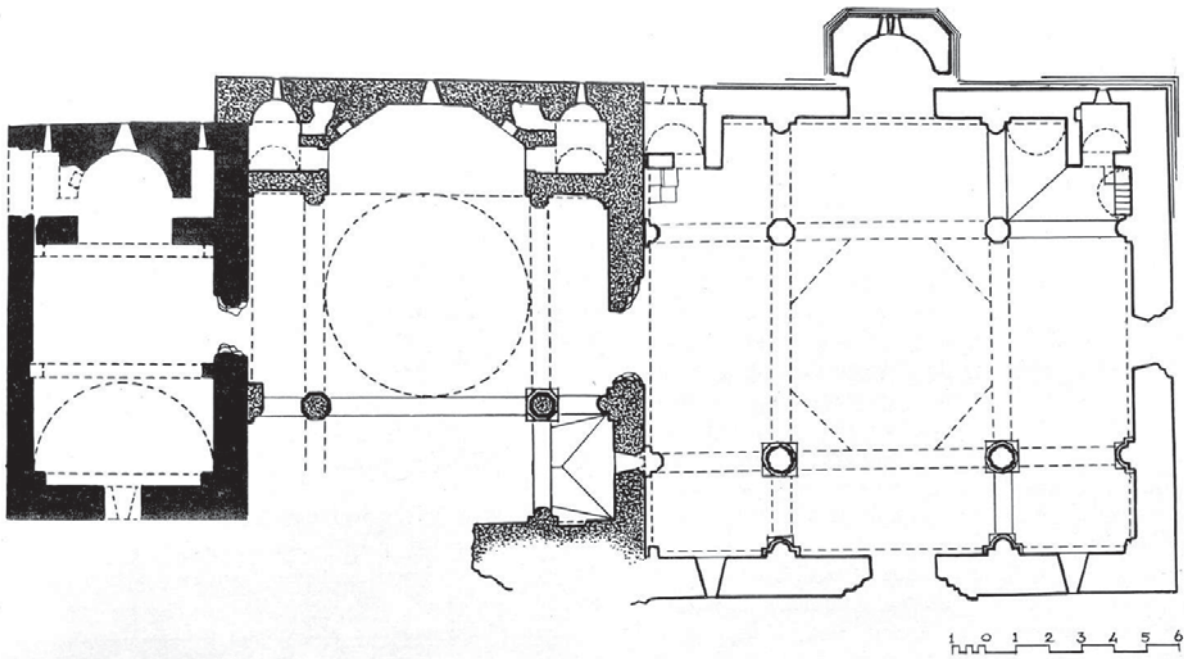
Եկեղեցու ներսում գմբեթը պահող երկու ֆելզիտե սյուների բները նույն՝ ութանիստ կտրվածքն ունեն, իսկ խոյակները մշակված են տարբեր տիպի շթաքարերով: **Հարավային խոյակն** ունի կիսագլանով և դեպի վեր փոքր ինչ լայնացող տրամատներով հիմք, որի մի գոտին զարդարված է ոլորուն ցողունից ելնող ծաղկափնջերով (նկ. 27): Վերևում քառակուսի, հիմքում ութանիստ խոյակի անկյունային մասերը փորված են բարդ շթաքարով: Նույն կերպ են ձևավորված նաև դրանց միջնամասերի հիմքերը, իսկ վերին չորս լայն կողմերին հարթաքանդակ նախշ է արված՝ կազմված երեք շրջաններից, որոնցից ամեն մեկը պսակվում է արմավ հիշեցնող սխեմատիկ զարդատարրերով: Խոյակի արևելահայաց կողմի շրջանների ներսում և արանքներում փորագրված են շուշանածաղիկներ և հյուսկեն զարդեր: Բուսածաղկային նախշեր են քանդակված նաև մուքարնասների արանքներում, իսկ դրանց թերթիկների վրա պահպանվել են կարմիր ներկի հետքեր, ինչը առհասարակ հատուկ էր այդ շրջանի շթաքարե հարդարանքին (Նեղուց, Սաղմոսավանք, Աստվածընկալ և այլն):

Եկեղեցու մյուս՝ **հյուսիսային սյան խոյակը** նույնպես ունի ութանիստ տրամատավոր հիմք, բարձիկ և հյուսածո երկրաչափական նախշով զարդարված հիմնասալ (նկ. 28): Առաջին խոյակի նման՝ այստեղ նույնպես քառակուսու բոլոր անկյունները փորված են շթաքարով, որը սակայն այլ լուծում է ստացել: Այստեղ մուքարնասի թերթիկները ավելի մանր են և միանման, փորված անկյուններում դասավորված են յոթ, իսկ միջնամասերում՝ երկու շարքով և առանձնանում են իրենց նուրբ ու ռիթմիկ կատարմամբ: Հյուսիսային խոյակի հիմնական կողմերը հարթ են թողնված:

Եկեղեցու ներսում ընկած են բազմաթիվ քանդակազարդ քարեր, որոնց մի մասը սյուների, կամարների և գմբեթի բեկորներն են (նկ. 25): Երկու մեծաչափ ուղ-

դանկյուն սալերի վրա տեսնում ենք Բարձրաքաշի դեկորին հատուկ շուշանաձաղիկների և միահյուսված տերևների պատկերները (նկ. 29-30): Մեկ այլ երկարավուն քարաբեկորի վրա, որը ենթադրաբար եղել է շքամուտքի մաս, քանդակված է աստղաձև վարդյակներից և նրանց եզրագծող ցանցաձև շրջաններից բաղկացած բարդ ժանյակ հիշեցնող զարդամոտիվ (նկ. 31): Վերջինիս զուգահեռները հանդիպում են Աստվածընկալի, Զորի քարավանատան շքամուտքերի հարդարանքում: Եկեղեցու ներսի սալերից մեկը ջարդված արձանագիր ճակատակալ է, որը հավանաբար պսակել է եկեղեցու ավանդատների մուտքերից մեկը (նկ. 32): Նրա կենտրոնում հոգևորականի հագուստով ֆիգուր է, որից աջ և ձախ տարածվում են ծաղկափնջերի և տերևների գալարներ: Եկեղեցուց արևմուտք ընկած է ևս մի արձանագիր և բուսական զարդանախշով բարավորի բեկոր: Բարձրաքաշից գտնված մյուս բարավորն այժմ տեղափոխվել է Դսեղի Ս. Գրիգոր եկեղեցի: Նրա վրա պատկերված է Քրիստոսը՝ ամբողջ հասակով, որի երկու կողմերում ծնկի եկած պատվիրատուների ֆիգուրներն են (նկ. 33): Վերջիններս հավանաբար ներկայացնում են Մամիկոնյան Մարծպան իշխանին և նրա կին Մամքան իշխանուհուն: Նույն տեղում է պահվում նաև Բարձրաքաշի եկեղեցու մանրակերտը, որը, ըստ վկայությունների, նախկինում եղել է փոքր եկեղեցու ներսում:

- Գրականություն.** Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց* (աշխատ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանեանի), Երևան, 1961, **Ոսկեան Հ.**, Բարձրաքաշ Ս. Գրիգոր վանքը կամ Ճերմակ վանքը, *Գուգարքի վանքերը*, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1960, էջ 4-22, **Սարգսյան Գ.** «Բարձրաքաշ» վանքը և նրա վիմագրությունը, *Էջմիածին*, 1951, հուլ.-օգ., էջ 55-61, սեպտ.-հոկտ., էջ 40-45, **Շախկյան Գ.**, *Լոռի: Պատմության քարակերտ էջերը*, Եր., 1986, էջ 36-40, ԴՀՎ, Պր. 9, Լոռու մարզ, Կազմեցին՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ս. Տ. Սաղումյան, Եր., 2012, էջ 361-389, **Մնացականյան Ստ.**, *Հայկական աշխարհիկ պատկերաքանդակը*, Եր., 1976, էջ 130-132, *Բարձրաքաշի վանական համալիրի 2021 թ. հնագիտական աշխատանքների արդյունքների հաշվետվություն*, արշավախմբի ղեկավար՝ Ա. Նալբանդյան, **Азатян III.**, *Порталы в монументальной архитектуре Армении IV-XIV вв.*, Ереван, 1987, илл. 61.

Նկ. 1. Բարձրաքաշի վանքի հիմնական կառույցների հատակագիծը
(ըստ Գ. Շախկյանի)

Նկ. 2. Բարձրաքաշի գավթի ներսույթը

Նկ. 3. Գավթի խորանը

Նկ. 4. Մեծ եկեղեցու ներսույթը հարավից

Նկ. 5. Գավթի խորանը արևելքից

Նկ. 6. Գավթի խորանի արևելյան ճակատի ճանկող արծվի քանդակը

Նկ. 7. Գավթի արևմտյան շքամուտքը, 20-րդ դարասկզբի լուսանկար (Հ. Թումանյանի տուն-թանգարանի արխիվ)

Նկ. 8. Գավթի արևմտյան շքամուտքի ճակատակալը

Նկ. 9. Գավթի արևմտյան շքամուտքի խճանկարի տուֆե սալիկները

Նկ. 10. Ձիու պատկերով բարձրաքանդակի
հատված, ենթադրաբար՝ գավթի
հարավային շքամուտքի ճակատակալի մաս

Նկ. 11. Գավթի սյան խոյակը

Նկ. 12. Գավթի հարավարևելյան կամարի
հիմնաքարը

Նկ. 13. Գավթի կամարներից մեկի
հիմնաքարը

Նկ. 14. Գավթից հարավ գտնվող քարաբեկորները

Նկ. 15. Գավթի ներսի քանդակագարդի բեկոր

Նկ. 16. Գավթի ներսի քանդակագարդի բեկոր

Նկ. 17. Գավթի ներսի քանդակագարդի բեկոր

Նկ. 18. Գավթի ջարդված սալ՝ Աստծո աջի պատկերով (լուս.՝ Արման Նալբանդյանի)

Նկ. 19. Փոքր եկեղեցու արևելյան ճակատը

Նկ. 20. Գավթի ներսի ծաղկագիր սալը

Նկ. 21. Գավթի արևելյան ճակատը

Նկ. 22. Գավթի արևելյան քիվի տակի գույգ ձկներով քանդակը

Նկ. 23. Գավթից արևելք գտնվող քարաբեկոր՝ ենթադրաբար՝ քիվի տակի սյուս ուղիղ

Նկ. 24. Գավթից արևելք գտնվող վարդյակի պատկերով սալը

Նկ. 25. Գավթի ներսի քանդակագարդ խոյակները

Նկ. 26. Գավթից արևելք գտնվող քանդակագարդ սալը

Նկ. 27. Մեծ եկեղեցու հարավային խոյակը

Նկ. 28. Մեծ եկեղեցու հյուսիսային խոյակը

Նկ. 29. Մեծ եկեղեցու ներսի քանդակազարդ սալ

Նկ. 30. Մեծ եկեղեցու ներսի քանդակազարդ սալ

Նկ. 31. Մեծ եկեղեցու խորանին դրված քանդակազարդ սալ

Նկ. 32. Մեծ եկեղեցու արձանագիր ճակատակալներից մեկը

Նկ. 33. Քրիստոսի պատկերով կտիտորական բարձրաքանդակ, հավանաբար՝ մեծ եկեղեցու շքամուտքի ճակատակալի դրվագ

4. ԴԵՂՁՈՒՏԻ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Դեղձուտի վանք, Դեղձնուտի վանք, Դեղծնուտի վանք, Դեղձկուտի վանք, Դեղցնուտի վանք: Վանքի նախնական անվանումը հայտնի չէ, նույնացվում է աղբյուրներից հայտնի Տուղձանք վանքի հետ:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Կայեն (հայտնի է նաև որպես Աղստևի Ձորոփոր կամ Կայենաձոր) գավառ, ներկայիս ՀՀ Տավուշի մարզի Կիրանց (Գետաշեն) գյուղից ոչ հեռու, Դեղձուտի սարալանջին:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** 13-րդ դ. երկրորդ կեսի վանական համալիր է: Պատմական տվյալները չափազանց սուղ են, բայց վանքը գտնվել է Զաքարյանների տիրույթում, և այդ առիթով հիշատակվում են Աթաբեկ Սադունը (1260-1280 թթ.) և Հաղպատի վանքի առաջնորդ Տեր-Հովհաննես Դ-ն կամ Տարսոնեցին (1257-1280 թթ.): Այլ արձանագրություններից հայտնի է վանքի հիմնադիր Առաքել վարդապետի անունը, որը թաղված է եկեղեցու գավթում: Վանքը երկար դարեր եղել է գրչության կենտրոն: Համաձայն արձանագրությունների՝ գլխավոր եկեղեցու կառուցման սկիզբը համարվում է 1258 թ., իսկ ավարտը՝ 1274 թ.: Փոքր ընդմիջումից հետո կառուցվում է գավիթը, որը 1276 թ. արդեն գործում էր:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** Դեղձուտի մասին կարևոր տեղեկություն է պարունակում վանքի մուտքի մոտ գտնվող Պող(վ)ոս և Քաղաք վարպետների կերտած խաչքարը, որը կանգնեցվել է վանքի կառուցման առիթով և հիշատակում է Սադունին ու Տեր-Հովհաննես Դ-ին: Համաձայն Ս. Բարխուդարյանի՝ Պող(վ)ոս և Քաղաք խաչքարագործ վարպետները կարող էին լինել նաև կառուցող ճարտարապետները:
- **Պահպանվածությունը.** վանքային համալիրը կիսավեր է, հատկապես վնասված են գավիթն ու կառույցների ծածկերը: Կանգուն է կիսամշակ քարերով շարված փոքր եկեղեցին, որը մի քանի անգամ վերանորոգվել է:
- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** Դեղձուտի վանքը բաղկացած է մեծ և փոքր եկեղեցիներից (անվանումներն անհայտ են) և գավթից (նկ. 1): Վանքի հարևանությամբ գտնվում է մեկ մատուռ և գերեզմանատուն: Գլխավոր եկեղեցին կառուցված է սրբատաշ քարով, հորինվածքով գմբեթավոր սրահ է (նկ. 2), ունի երկհարկ

ավանդատներ, որոնցից ներքնիներն մուտքերը բացվում են դեպի աղոթասրահը, իսկ երկրորդ հարկիները՝ խորան: Գավիթն (12x11,5 սմ) առանց կենտրոնական սյուների է, կամարները հենվում են ութ հզոր որմնասյուների վրա: Գլխավոր եկեղեցուց մի քանի մետր դեպի հյուսիս գտնվում է փոքր եկեղեցին՝ շարված կիսամշակ քարով (նկ. 3):

- **Քանդակային հարդարանքը.** Դեղձուտի վանքի ճակատների հարդարանքն ինքնատիպ է և հետաքրքիր: Եկեղեցին երեք՝ հարավային, արևելյան և հյուսիսային կողմերից ունի եռանկյունաձև ճարտարապետական գույգ խորշեր՝ դեպի ներս խորությամբ փորված հովհարաձև տրոմպներով (նկ. 2, 3): Բացի այդ, յուրաքանչյուր խորշն ունի յուրահատուկ պարփակող շրջանակ, որը ձևավորված է կիսագլանով, սկսվում է խորշի վերին հատվածից և աստիճանաձև լայնանալով՝ ավարտվում միջին մասում: Շրջանակին ընդառաջ են բարձրանում գնդաձև կիսախոյակներով նեղ կիսասյուները (նկ. 6), որոնք կիսագլանաձև շրջանակի հետ միանում են քանդակագարդ խորանարդներով: Նույն հարդարման ձևն ունեն մյուս երկու ճակատների խորշերը: Էլ ավելի ինքնատիպ են մշակված եկեղեցու պատերի անկյունները (նկ. 5): Անմիջապես անկյունային գծով մինչև պատի կեսն է բարձրանում բարակ կիսասյունը, որին երկու նիստերի կողմերից ուղղված են կիսաշրջանների մեկական ուղղահայաց շարքերը: Կիսասյունից վերև, սուր անկյան տակ հատվում են կիսագլաններից ձևավորված կորերը (կամարները), որոնք իջնում են մինչև անկյունային կիսասյան վերին մակարդակը (նկ. 3): Այստեղ կիսագլանների կորերը հենվում են բարձիկանման և խորանարդաձև կրկնակի խոյակներով պսակված կիսասյուների վրա: Բարձիկանման և խորանարդաձև խոյակների միջև անցնում է պարզ հյուսվածքի հորիզոնական գոտի:

Այլ կերպ է հարդարված եկեղեցու **հյուսիսային ճակատը**: Ճակատի կենտրոնում գտնվող կենտրոնական պատուհանն առնված է կիսագլանների երեք շրջանակների մեջ (գլանները դեպի դուրս խոշորանում են), որոնք ընդմիջվում են քարի շարվածքի սուր անկյունային եզրերով: Սակայն այս ուղղանկյուն շրջանակը երեք՝ վերին և կողմնային հատվածներում ունի կցված քառաթերթ հորինվածքներ՝ ձևավորված նույն կիսագլանի միջոցով: Բոլոր այս մասերը միասին ձևավորում են խաչային մի մեծադիր հորինվածք, որտեղ քառախորանները կազմում են խաչի թևերը (նկ. 4): Իսկ պատուհանի ստորին հատվածում գույգ կիսագլաններն ուղղահայաց իջնում են ներքև:

Հուշարձանի՝ առավել ներկայանալի և ճոխ է գլխավոր եկեղեցու **արևմտյան շքամուտքի** հարդարանքը, որն ընդհանուր առմամբ հիշեցնում է Հաղարծնի և Գոշավանքի շքամուտքերի ձևերը, ինչը զարմանալի չէ, քանի որ համընկնում են նշված համալիրների և՛ ժամանակաշրջանը, և՛ տարածաշրջանը: Գլխավոր

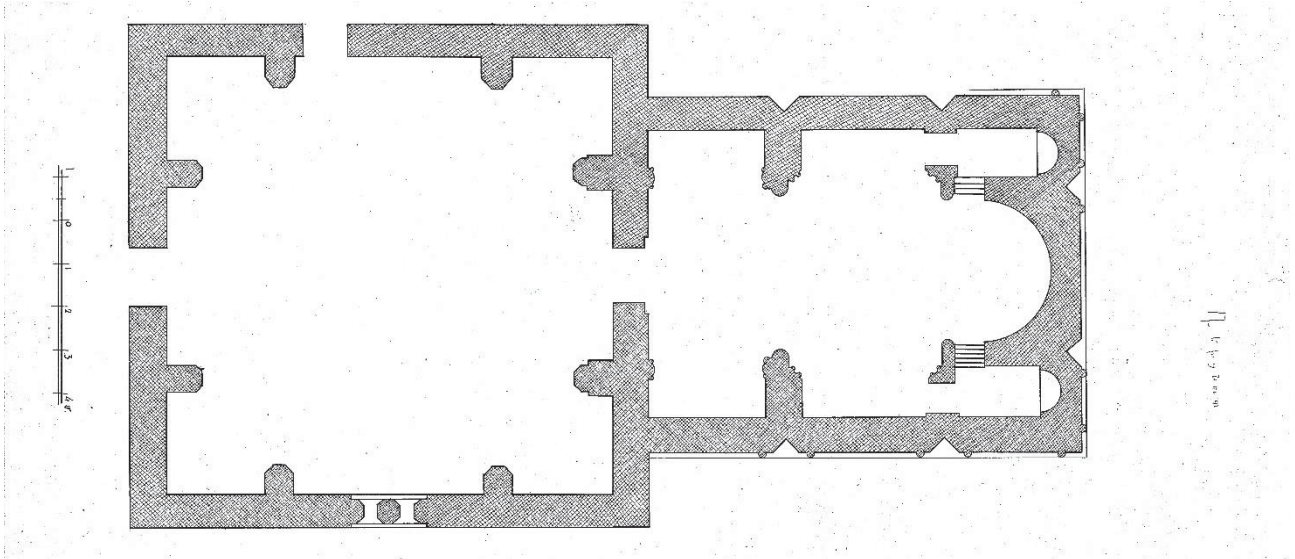
եկեղեցու այս արևմտյան շքամուտքը բաղկացած է կրկնակի քանդակազարդ շրջանակներից (նկ. 7): Շրջանակի արտաքին լայն հատվածն ուղղանկյուն է՝ բաղկացած իրար հաջորդող գոտիներից: Եզրային հատվածն ավելի ծավալային է, առաջ եկած, հետո այն աստիճանաբար դեպի ներս է ուղղվում որոշակի անկյան տակ և դառնում հարթ: Դրսից ներս առաջին շարքը ձևավորված է նեղ, հարթ գոտիով, դրան հաջորդում է կիսագլանը, որից հետո գալիս է որոշակի անկյան տակ դեպի ներս ձկվող և մակերեսով ավելի լայն գոտին՝ համատարած ոճավորված բուսական զարդատարրերով: Հաջորդ գոտին ունի է՛լ ավելի բարդ, երկշերտ հորինվածք և բաղկացած է նրբորեն մշակված քանդակազարդ վեցանիստ աստղերից, որոնք շարված են նույնքան նրբաքանդակ բուսական ֆոնի վրա: Յուրաքանչյուր աստղ կենտրոնում ունի հյուսածո վարդյակ, որոնց լուծումները տարբեր են և ոճական առումով շատ մոտ իրար (նկ. 9):

Շքամուտքի երկրորդ՝ ներսի գոտին ավելի արխիտեկտոնիկ է: Այն բաղկացած է կողմնային մեծ կիսասյուներից և դրանց հաջորդող կրկնվող քառանկյունի հարթ որմնասյուներից: Մեծ կիսասյուներն ունեն բարձիկանման խոյակներ և խարիսխներ, ինչպես նաև պատվանդան՝ ներքևից և վերնասալի վերևի մասում (նկ. 8): Մոտավորապես նույն տարրերն են կրկնվում հարթ որմնասյուների դեպքում: Մեծ որմնասյուների բները հարդարված են խորը տրամատներով, որոնք նեղ կիսագլանների փնջի են նմանվում: Մանրաքանդակ մակերես ունեն հարթ որմնասյուները, բոլոր վերնասալերը, ինչպես նաև անմիջապես մուտքի բացվածքը երիզող նեղ գոտին: Մուտքի վերին մասը հարդարում են շթաքարային մշակում ունեցող երեք շարք կամարներ, որոնք թեթևակի սլաքաձև ուրվագիծ ունեն: Կամարի երկու թևերը բավականին երկար են: Դրանք հենվում են կիսասյուների վրա, որոնք իրենց մակարդակով ավելի ցածր են մուտքի բացվածքից: Մասշտաբների այդ տարբերությունը շքամուտքին հաղորդում է մոնումենտալություն և հանդիսավորություն (նկ. 8): Շթաքարային հարդարանքով կամարի մեջ ընդգրկված ճակատակալն ընդհանուր առմամբ հարթ է, և միակ քանդակային տարրը կենտրոնի թևավոր խաչն է (նկ. 8): Բավականին արտահայտիչ, բարձր ռելիեֆով արված խաչային հորինվածքի մակերեսը հարդարված է հյուսածո ցանցանման մանր քանդակով: Նույնը շարունակվում է խաչի հիմնածողի և նրանից տարածվող արմավաձյուղի վրա: Ճյուղերի վերջավորությունները արմավատերևների ձև ունեն: Հյուսածո զարդատարրի ու արմավիկների քանդակներ կան նաև ճակատակալը ներքևից եզրավորող գոտու վրա: Հարթ մշակմամբ ետնախորք է թողնված նաև կամարից վերև՝ շթակամարի և ուղղանկյան շրջանակների միջև, որտեղ այդ միապաղաղ ֆոնի վրա քանդակված են հյուսածո վարդյակները՝ արտահայտիչ ծավալներով:

Շքամուտքի վերևում թողնված է լայն ու տրամատավոր շրջանակով երիզված լուսամուտ:

Գավթի հարդարման տարրերը շատ հարազատ են գլխավոր եկեղեցու քանդակներին, որը կրկին խոսում է դրանց համաժամանակյա լինելու մասին (նկ. 12, 13): Գավթի երկու մուտքերից առավել հարուստ է արևմտյանը, այն ընդգրկված է քանդակագարդ շրջանակի մեջ: Գավթի հարավային պատի մեջ բացվում են զույգ լուսամուտներ, որոնք իրարից անջատվում են ութանիստ սրբատաշ սյուներով (նկ. 13) և ունեն առանձին շթաքարային փոքր ներդիրներ: Գավթի կիսառմին քանդակնված է խաչային հորինվածք (նկ. 16):

- **Գրականություն.** Սարգսյան Գ., Դեղձնուտի վանքը և նրա վիմագրությունը, *Էջմիածին*, թ. Դ (ապրիլ), 1953, *ԴՀՎ*, պ. 6, Երևան, 1977, էջ 109-120, **Էլարյան Ի. Բ.**, *Աղստևի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձանները*, Երևան, 1980, էջ 65-67, **Հարությունյան Վ.**, *Հայկական ճարտարապետության պատմություն*, Երևան, 1992, էջ 319-320, **Բարխուդարյան Ս.**, *Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ*, Երևան, 1963, էջ 144-145, **Բարխուդարյան Ս.**, *Աղուանից երկիր և դրացիք. Արցախ*, Երևան, 1999, էջ 353:

Նկ. 1. Դեղձուտի վանքի հատակագիծը (տարամադրել է՝ ՊՄԱԹՊՄՊԾ)

Նկ. 2. Դեղձուտի գլխավոր եկեղեցին հյուսիս-արևելքից, 13-րդ դ.

Նկ. 3. Դեղձուտի վանքի երկու եկեղեցիները արևելքից

Նկ. 4. Դեղձուտի գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային ճակատը

Նկ. 5. Դեղձուտի գլխավոր եկեղեցու երկու ճակատների անկյան ձևավորումը

Նկ. 6. Դեղձուտի գլխավոր եկեղեցու կիսասյունը

Նկ. 7. Դեղձուտի գլխավոր եկեղեցու արևմտյան մուտքը

Նկ. 8. Գլխավոր եկեղեցու մուտքի ճակատակալը

Նկ. 9. Գլխավոր եկեղեցու մուտքի քանդակազարդ շրջանակի դրվագ

Նկ. 10. Գլխավոր եկեղեցու մուտքի քանդակազարդ շրջանակի դրվագ

Նկ. 11. Գլխավոր եկեղեցու խորանի հատվածը

Նկ. 12. Դեղձուտի վանքի գավթի խաչվող կամարները

Նկ. 13. Դեղձուտի վանքի գավթի հարավային պատուհանները

Նկ. 14. Դեղձուտի վանքի գավթի հյուսիսարևելյան պատը և որմնասյունը

Նկ. 15. Գավթի քանդակազարդ կիսասյունը

Նկ. 16. Գավթի որմնամույթի խաչային հորինվածքը

5. ԵՂԻՊԱՏՐՈՒՇԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

- **Անվանումը.** Եղիպատրուշի Ս. Աստվածածին եկեղեցի, Մոսկյան գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցի, անվանումը ծագել է միջնադարյան բնակավայրից: Ուշ միջնադարում գյուղատեղին վերանվանվել է Տամշլու (Դամրճլու), խորհրդային շրջանում՝ Մոսկյան, մեր օրերում բնակավայրը նորից ստացել է իր պատմական անվանումը:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Նիգ գավառ, ներկայիս ՀՀ Արագածոտնի մարզ, Եղիպատրուշ գյուղ:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** Թվագրվում է 13-րդ դարով: Պատվիրատուն ստույգ հայտնի չէ, քանի որ բացակայում է շինարարական արձանագրությունը: Սակայն հավելյալ մի արձանագրության հիման վրա ենթադրվում է, որ պատվիրատուն կարող էր լինել Վաչե Վաչուտյանը, հետևաբար եկեղեցին կառուցվել է մոտավորապես 13-րդ դ. 10-20-ական թվականներին, իսկ գավիթը՝ 20-ականներին:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** պատմական աղբյուրներում Եղիպատրուշի եկեղեցու մասին ոչ մի հիշատակում չկա: Կաթողիկե եկեղեցին կամ գավիթը չունեն շինարարական արձանագրություն: Հիմք կա ենթադրելու, որ այդ բովանդակության արձանագրություն է եղել եկեղեցու միակ՝ արևմտյան մուտքի ճակատակալին: Այդ քարը խիստ քայքայված է և ծածկված ծակոտկեններով, բայցևայնպես դեռ նկատելի են երբեմնի արձանագրության առաջին երկու տողերի վերջին մեկ-երկու տառերը, որոնք էլ փաստագրված են գիտնականների կողմից: Կառուցման ժամանակը որոշելու համար հենվում ենք Եղիպատրուշի եկեղեցու արտաքին հարավային պատի վրա առկա մի արձանագրության վրա, որի քարերը տեղաշարժված են և գտնվում են եկեղեցու ներսում, որտեղ նշված է 1208 թվականը:
- **Պահպանվածության աստիճանը.** եկեղեցին և կից գավիթն ունեն փլված ու քայքայված հատվածներ: Քանդված է եկեղեցու վեղարը, արևմտյան պատի երեսապատման քարերի մի մասը թափված է, տեղ-տեղ առկա են ճեղքեր: Եկեղեցու պատերի մի մասը վերաշարված է: Գավթի ծածկը և հարավային պատը քանդված են: Կառույցն ունեցել է որմնանկարներ, որոնցից այժմ մի փոքր հատված միայն նկատելի է արևմտյան պատին: 1976 թ. եկեղեցում կատարվել են վերանորոգման աշխատանքներ:

- Ճարտարապետական նկարագիրը.** Ս. Աստվածածին եկեղեցին գմբեթավոր սրահի տիպի է, սակայն ներգծված խաչի տպավորություն է թողնում, քանի որ եկեղեցու չորս անկյուններում գտնվում են կրկնահարկ ավանդատներ: Գավիթը ավանդական չորս ազատ կանգնած սյուներով և երկու զույգ խաչվող կամարներով կառույց է. խաչվող կամարներն ու ծածկը չեն պահպանվել (նկ. 1): Գավթի առանձնահատկությունն այն է, որ նրա արևելյան երկու անկյուններում՝ գավթի և եկեղեցու միացման հատվածում՝ կրկնակի ավանդատների վրա, բարձրանում են երկու քառակուսի փոքր մատուռներ՝ արևմտյան մուտքերով: Մոտ օրինակ է Տեղերի վանքի գավիթը (պատվիրատուն է Մամախաթուն Վաչուտյանը), որտեղ, սակայն, վերին հավելյալ մատուռները տեղակայված են գավթի արևմտյան հատվածում, իսկ Եղիպատրուշում՝ արևելյան: Թմբուկը գլանաձև է, ունի չորս պատուհան:
- Քանդակային հարդարանքը.** եկեղեցու երեք ճակատներին (բացի արևմտյանից) առկա են զգալի խորությամբ զույգ ճարտարապետական խորշեր (նկ. 2), իսկ խորքում՝ խորշերի ներքին պատերի հատման անկյունի վրա, բացված է ևս մի նեղ եռանկյունի խորշ (այսինքն՝ խորշը խորշի մեջ) (նկ. 3): Խորշերն ունեն կամարունքեր, որոնք այսօր հարթ են, չունեն հարդարման տարրեր, քանի որ նախնականը չեն (վերաշարված են): Նույն ձևն ունեն պատուհանների կամարունքերը, այդ թվում՝ նաև թմբուկի պատուհանները, դրանք բոլորն էլ վերաշարված են: Պարզ և տրամատավոր լուծում ունեն եկեղեցու պատերը եզրավորող քիվերը (նկ. 4): Այստեղ, հին քարերի կողքին կան նոր տաշված քարեր, սակայն նախնական տարբերակները հուշում են, որ քիվերը սկզբնապես եղել են բազմապրոֆիլ և առանց հարդարանքի տարրերի:

Եկեղեցու միակ մուտքն արևմուտքից է՝ փաստացի գավիթի միջից: Մուտքի բացվածքն ընդգրկված է կիսակլոր կամարի մեջ (նկ. 5): Այն իր հերթին հենվում է կողմնային զույգ որմնասյուների վրա, որոնք ունեն ուղղանկյուն հիմնասալեր և վերնասալեր: Սյուների բները ձևավորված են պարուրաձև խոր ակոսներով, ունեն կիսագնդերից ձևավորված որմնախոյակներ և որմնախարիսխներ (մասամբ վնասված են): Մուտքի ճակատակալը մոնումենտալ, կիսակլոր սալաքար է, այն ամբողջությամբ ծակոտկեն է, քայքայված: Հնարավոր է, որ ի սկզբանե այստեղ է եղել շինարարական արձանագրությունը: Քարի քայքայման պրոցեսի մասին է վկայում կամարը ձևավորող քարերի ձախակողմյան հատվածի մակերեսին նույն ծակոտկենների առկայությունը: Մեր օրերեում հավատացյալները այդ ծակոտկենների մեջ մանր քարեր են տեղադրում՝ յուրահատուկ ուխտ անելով: Սակայն կարելի է ասել, որ ճակատակալի նման ֆակտուրան դեկորատիվ մշակման տպավորություն է թողնում:

Եկեղեցու ներքին տարածքի հարդարանքը բավականին զուսպ է: Հարդարման տարրերից աչքի են ընկնում խորանին կից մույթերի կիսաայունները և նույն՝ արևելյան հատվածի պատերի վերին մասով անցնող քիվերը (նկ. 6, 7): Կիսաայունները ներքևի հատվածում ունեն զանգվածեղ խորանարդաձև որմնախարիսխներ, որոնց նիստերն ավարտվում են կենտրոնում խոշոր և կողմերին ավելի փոքր կիսակլոր վերջավորություններով: Իսկ վերին մասում որմնախոյակը վերջանում է խոշոր խորանարդաձև խոյակով, որի նիստերի անկյուններին զույգ շրջանակներ կան: Պատերի երկարությամբ անցնող քիվերը բաղկացած են մակերեսի պարուրաձև մշակում ունեցող զույգ կիսագլաններից, որոնց պարույրների ընթացքը տարբեր ուղղություն ունի և դրա շնորհիվ քիվն առավել արտահայտիչ է դառնում (նկ. 6, 7): Պարույրների միջև ակոսները խորն են, ու նաև մի նեղ ակոս է անցնում պարույրների ելուստի վրայով: Ակնհայտ է, որ քիվերի պարուրաձև մշակումը կրկնում է եկեղեցու հիմնական մուտքի զույգ կիսաայունների հարդարանքը: Նման կիսագլանաձև քիվեր ունեն նաև խորանից դեպի ավանդատների վերին հարկաժիներ տանող պատերը:

Եղիպատրուշի **Գավիթը** կցված է եկեղեցու արևմտյան պատին և ունի մեկ մուտք՝ արևմուտքից (նկ. 1, 2): Գավթի արևմտյան պատը կիսով չափ վերաշարված է, նոր և հին շարվածքի քարերը հեշտությամբ տարբերվում են: Մասամբ պահպանվել է պատը եզրավորող քիվը, որի վերին հատվածը որոշակի անկյան տակ կորացած է դեպի դուրս (նկ. 8): Քիվի վերնից, հորիզոնական ուղղությամբ ակոս է անցնում, իսկ դրանից ներքև՝ կիսագլան: Արևմտյան պատին՝ աջ և ձախ կողմերից կան երկու պատուհաններ, որոնք ներառված են պատի մակերեսից փոքր-ինչ դուրս եկող լայն շրջանակի մեջ: Գավթի արևմտյան պատի տարբեր հատվածներում ագուցված են ոչ մեծ խաչքարեր՝ հավանաբար նվիրատվական բնույթի: Դրանցից երկուսը, որ շքամուտքի վերին անկյուններում են, ունեն հարթ կամարունքեր՝ ինչպես պատուհանի բացվածքները (նկ. 8): Պարզ չէ՝ արդյոք դրանք մնացել են նախնական փոքր պատուհանների՞ց, թե արվել են հենց խաչքարերն ընդգծելու համար:

Գավթի միակ՝ արևմտյան շքամուտքն ունի հանդիսավոր և ինքնատիպ մեծ շրջանակ, որը փոքր-ինչ ներս է ընկած պատի ընդհանուր մակերեսի համեմատությամբ (նկ. 9): Մուտքի երկու կողմերի շարվածքի անկյունները ձևավորում են կիսաայուններ, որոնց վրա հենվում է 5 շարքի շարվածքի բարձրությամբ շթաքարե խորշը, որը վերնից եզրափակվում է պատի շարվածքի մաս կազմող ողնուցաձև լայն և հարթ կամարով: Շքամուտքի այս կենտրոնական հատվածն իր հերթին ներառված է լայն, քանդակազարդ շրջանակի մեջ, որի հիմնական բաղկացուցիչը շարվածքի՝ մի քարի լայնությամբ տրված քանդակազարդ գոտին է: Յուրաքանչյուր քարի մակերեսը կենտրոնի շուրջը ծավալվող ցանցանման բարդ հյուսվածք է՝ կենտրո-

նում մեղալիոն (նկ. 10): Այս սկզբունքով արված հյուսվածքները բնորոշ են 13-րդ դ. ժամանակահատվածին և հանդիպում են նաև բեմառեջքների հարդարանքում: Այդ քանդակագարդ շրջանակը ձևավորող քարերը 24-ն են, ընդհանուր լավ են պահպանված և միայն երկու կողմերի ներքևի քարերն են ժամանակի ընթացքում մաշվել (նկ. 9): Քանդակագարդ կենտրոնական գոտին իր հերթին եզրափակվում է հարթ մակերեսով երկրորդ շրջանակ-գոտով:

Գավթի ներսում քանդակագարդ տարրերն ընդգծում են պատին կից 8 կիսա-սյուների և կենտրոնական 4 ազատ սյուների խարիսխներն ու խոյակները (նկ. 11, 12): Այսպես, սյուների և կիսասյուների բները գլանաձև են, հարթ, մինչդեռ նրանց խոյակներն ու խարիսխներն ունեն տարատեսակ հարդարանքի տարրեր. ութանիստ խարիսխներ, որոնց յուրաքանչյուր նիստն ավարտվում է ողնուցաձև կամարի ուրվագծով, իսկ խարսխի և սյան բնի միացման հատվածում քիվ հիշեցնող տրամատավոր գոտի է (նկ. 13, 14, 17): Չորս կանգնած սյուներից միայն մեկի խարիսխն է նախնականը (մասամբ վնասված), մյուսները փոխարինված են նորերով (կրկնօրինակներ են), իսկ սյան բներից նախնական են երկուսը: Պատին կից կիսասյուները նույնպես նախնականն են (նկ. 15): Կրկնելով կենտրոնական սյուների ձևը, կիսասյուները նույնպես ունեն գլանաձև հարթ բներ, բազմանիստ որմնախարիսխներ և քառանկյուն խոյակներ: Կիսասյուներն ունեն նաև հիմնասալեր: Այդ որմնախարիսխների մեծ մասի նիստերին կան նույն ողնուցաձև վերջավորությամբ ուրվագծերը, բայց կան նաև օրինակներ, որոնց նիստերը ձևավորված են աստիճանաձև դեպի վեր նեղացող շթաքարային հատումներով (օրինակ, հյուսիսային պատի որմնախարիսխը) (նկ. 14, 16): Այս դեպքում էլ խարսխի և սյան բնի միացման հատվածն ընդգծված է բազմապրոֆիլ շրջանակող օղակով, որտեղ կան նաև զարդատարրեր (նկ. 15, 17):

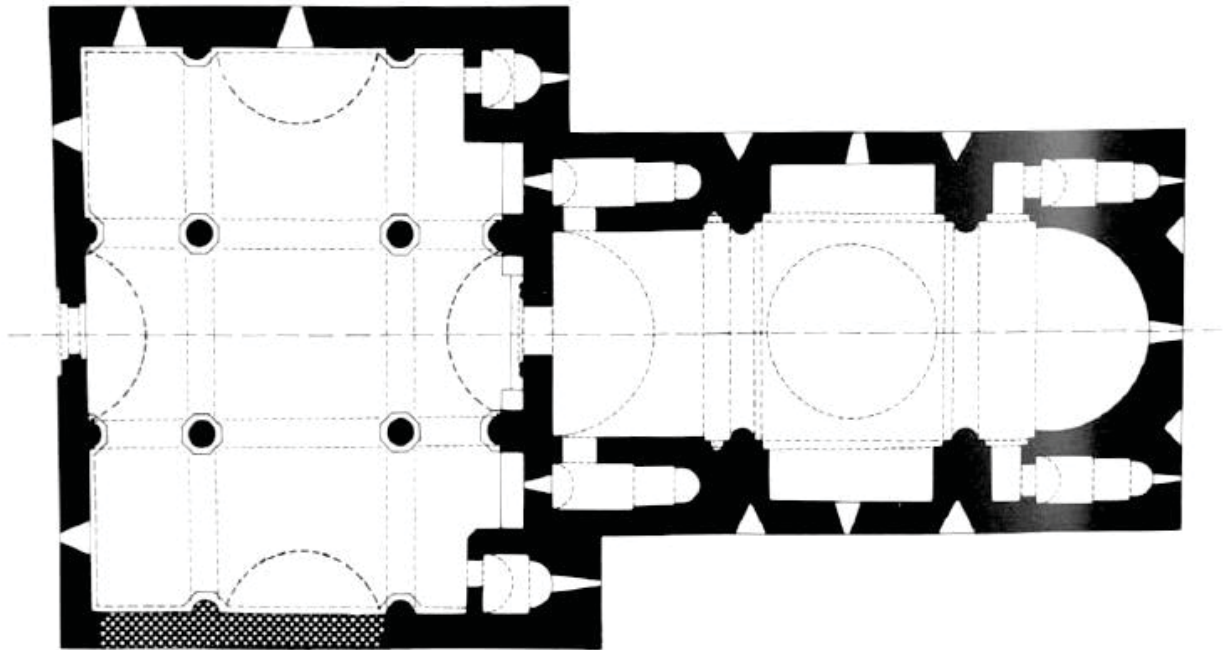
Հարդարման տարրեր ունեն նաև խոյակները: Բոլոր խոյակների դեպքում՝ թե՛ ազատ կանգնած սյուների, թե՛ պատի մաս կազմող որմնասյուների խոյակների ստորին անկյունները հատված են երկշարք շթաքարային լուծումներով, որի շնորհիվ խոյակները սեղանաձև ուրվագիծ են ստացել: Ազատ կանգնած սյուների դեպքում չորս անկյուններն են հատված, իսկ որմնասյուների դեպքում՝ միայն երկուսը (նկ. 15, 18): Որոշ խոյակների ճակատային հատվածներն ունեն լրացուցիչ հարդարման տարրեր: Օրինակ, սյուներից մեկի վրա տեսնում ենք վեցաթև ծաղիկ հիշեցնող վարդյակ, դրա մեջ տեսնում ենք իրար խաչված 4 եռանկյունիներ, որոնք վեցաթև աստղ են ձևավորում, իսկ աստղի կենտրոնն ընդգծված է ուռուցիկ մեղալիոնով (նկ. 19): Ազատ կանգնած հյուսիսարևելյան սյան ճակատային մասում քանդակված են միատեսակ չորս խաչային պատկերներ:

Եղիպատրուշի գավիթն էլ է ունեցել հայկական բոլոր գավիթներին բնորոշ լուսային երդիկ, որը ծածկի փլուզման պատճառով չի պահպանվել: Սակայն եկեղեցու շուրջը և ներսում ընկած են այդ երդիկի շթաքարային հարդարման տարրերը: Պահպանված դրվագներից երևում է, որ երդիկի շթաքարերը ներկված են եղել սպիտակ և կարմիր գույնով (նկ. 21):

Ինչպես վերը նշվել էր, գավիթն էլ ունի երկհարկ ավանդատուն-մատուռներ արևմտյան պատի անկյունային հատվածներում, որոնց մուտքերը հարդարված են դեկորատիվ տարրերով: Հյուսիսային կողմի երկրորդ հարկաբաժնի մուտքը կամարաձև բացվածք ունի, իսկ հարավայինը՝ ողնուցաձև (նկ. 22, 23): Երկուսի ճակատակալներն էլ վարդյակներով են հարդարված: Հյուսիսային կողմինը կիսով չափ է պահպանվել, իսկ հարավայինը՝ ամբողջությամբ: Հարավային վարդյակը քարի մակերեսից խորությամբ հատված վեցանիստ մեղալիոն է՝ ներսում լայն կիսազլանաձև ժապավեններ, որոնք ձևավորում են վեց բազմանիստ շրջանակներ, իսկ կենտրոնում՝ վեցաթև աստղ (նկ. 22): Մուտքերի կամարները (երկուսի դեպքում էլ նույնն է) ներկայացնում են չորս գծով ընթացող հարթ ծավալային ժապավեններ, որոնք որոշակի հեռավորության վրա տարբեր հատվածներում (շախմատային հերթականությամբ) խաչվում են (նկ. 22):

Քանդակագարդ են նաև գավթի ծածկի արևելյան անկյուններում տեղակայված երկու մատուռների մուտքերը (նկ. 24, 25): Դրանք ունեն ժամանակաշրջանին բնորոշ կիսաշրջանաձև կամար, հարթ ճակատակալ, որի վրա, հավանաբար, ավելի ուշ շրջանում քանդակվել են խաչային պատկերներ: Մուտքի երկու կողմերում գույգ կիսապուներ են՝ գնդաձև խոյակներով և խարիսխներով, ինչպես նաև ուղեկցվում են խորանարդաձև վերնասալով և պատվանդանով (նկ. 25):

- Գրականություն.** Թորամանյան Թ., *Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության*, հ. 2, Երևան, 1948, էջ 201, **Мнацаканян С. Х.**, *Архитектура армянских притворов*, Ереван, 1952, с. 37-42, **Токарский Н.**, *Архитектура Армении IV-XIV вв.*, Ереван, 1961, с. 84-87, **Cuneo P.**, *Architettura armena: dal IV al XIX secolo*, I, Rome 1988, р. 170-171, **Պետրոսյանց Տ.**, Ապարանի շրջանում ստեղծագործած միջնադարյան ճրտարապետներ ու քարգործ վարպետներ, *Երիտասարդ գիտաշխատող* (ԵՊՀ գիտական նյութերի ժողովածու), հ. 1, 1981, էջ 171-175, **Պետրոսյանց Տ.**, Վաչուտյան իշխանական տան տոհմաձառը, *Բանբեր Երևանի համալսարանի*, հ. 3, 1981, էջ 130-147, **Պետրոսյանց Վ. (Տ.)**, Մոավյան գյուղի Աստվածածին եկեղեցին և արձանագրությունները, *ՊԲՀ*, հ. 3, 1981, էջ 289-294, **Պետրոսյանց Տ.**, *Վաչուտյաններ*, Երևան, 2001, էջ 203-209, **Պետրոսյանց Տ.**, Վաչուտյանների ծագումը, *ԼՀԳ*, հ. 3, 2017, էջ 13-22:

Նկ. 1. Եղիպատրուշի համալիրի հատակագիծը (ըստ՝ P. Cuneo)

Նկ. 2. Եղիպատրուշի ընդհանուր տեսքը, 13-րդ դ. սկիզբ

Նկ. 3. Եղիպատրուշի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան ճակատը

Նկ. 4. Ս. Աստվածածին եկեղեցու գմբեթը հարավ-արևմուտքից

Նկ. 5. Ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքը

Նկ. 6. Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներքին
հարդարանքը

Նկ. 7. Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներքին
հարդարանքը

Նկ. 8. Եղիպատրուշի գավթի արևմտյան ճակատը

Նկ. 9. Եղիպատրուշի գավթի արևմտյան մուտքը

Նկ. 10. Գավթի շքամուտքի հարդարանքի դրվագ

Նկ. 11. Եղիպատրուշի գավթի ներքին տեսքը

Նկ. 12. Եղիպատրուշի գավթի արևմտյան պատը

Նկ. 13. Գավթի հյուսիսային
անկյունը և ավանդատան
մուտքը

Նկ. 14. Գավթի
կենտրոնական սյուներից
մեկը

Նկ. 15. Գավթի
որմնասյուներից մեկը

Նկ. 16. Գավթի սյուների խոյակները

Նկ. 17. Գավթի որմնասյան խարիսխը

Նկ. 18. Գավթի որմնասյան խարիսխը

Նկ. 19. Գավթի սյուներից մեկի
զարդաքանդակը

Նկ. 20. Գավթի որմնասյան խարիսխը
վերևից

Նկ. 21. Շթաքարե ծածկի բեկոր

Նկ. 22. Գավթի հարավային ավանդատան
մուտքը

Նկ. 23. Գավթի հյուսիսային ավանդատան
մուտքը

Նկ. 24. Գավթի երկրորդ հարկի մատուռը

Նկ. 25. Մատուռի մուտքը

6. ԹԵԺԱՌՈՒՅՔԻ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Թեժառույք (աղավաղված՝ Թայչարուխ), հայտնի է նաև Գյուրջիքի լիսա անվամբ, որը թուրքերենից թարգմանաբար նշանակում է «վրացական եկեղեցի» և ունի դավանաբանական նշանակություն (այսինքն՝ քաղկեդոնական): Հանդիպում է նաև Ռնտամալի եկեղեցի, Թուխ մանուկ, Բջնիի Պղնձահանք անուններով:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Վարաժնունիք գավառ, ներկայիս ՀՀ Կոտայքի մարզի Մեղրաձոր գյուղից հարավ, անտառապատ բարձրադիր վայրում:
- **Դավանական պատկանելությունը.** հայ քաղկեդոնական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** եկեղեցու պատվիրատուն է Իվանե Զաքարյանը: Հաշվի առնելով արձանագրության մեջ նշված Զաքարյանների կարգավիճակը՝ կառուցվել է 1196-1199 թվականների միջակայքում:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** գլխավոր եկեղեցին ունի երեք համաժամանակյա արձանագրություն, որոնք երկաթագիր վրացերեն են և խոշոր տառերով են: Դրանք ուսումնասիրել են Մ. Սմբատյանցը (1895 թ.), Լ. Մելիքսեթ-Բեկը (1925 և 1960-ական թթ., չի հրատարակել) և Պ. Մուրադյանը: Արձանագրություններից մեկը տեղադրված է քիվից ներքև և անցնում է հարավային պատի երկայնքով: Վերջինիս թվականը պարունակող քարը կորսված է, մնացած բեկորները թափված են համալիրի տարածքում: Նույն պատին կա մեկ այլ՝ շրջանակի մեջ առնված փոքր արձանագրություն: Երրորդ արձանագրությունը փորագրված է արևելյան ճակատին՝ պատի շարվածքի ներքևից 6-րդ շարքի քարերի վրա և ձգվում է ողջ լայնությամբ: Այն գտնվում է նույն ճակատի պատուհանի բարձրության վրա, տեղ-տեղ հողմահարված է: Եկեղեցու ներսի տապանաքարերը արձանագիր են, որոնցից հինգը՝ վրացատառ: Տապանաքարերին նշված անունները հուշում են, որ այստեղ հանգչում են Իվանե Զաքարյանի զինակիցներն ու մերձավորները, օրինակ՝ մեծ սպարապետ Բուբան:
- **Պահպանվածությունը.** եկեղեցին ու կից կառույցները կանգուն են, բայց ունեն վնասված հատվածներ և տեղաշարժված քարեր: Պատերին կան խորը և մեծ ճաքեր, կուտակվող ջրերն ու խոնավությունը քայքայում են քարերն ու շաղախը:

Քիվերի մի մասը փոխարինված է նորատաշ հարթ քարերով, իսկ հին կտորներն ընկած են եկեղեցու տարածքում:

- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** գլխավոր եկեղեցին միանավ բազիլիկ է (ուղղանկյուն, թաղածածկ սրահ)՝ սլացիկ երկթեք ծածկով (նկ. 1): Հյուսիսից կցված է միանավ մատուռ, որի մուտքը եկեղեցու ներսից է: Եվս երկու կցակառույցներ կան. արևմուտքից՝ գավիթը և հարավից՝ թաղածածկ նախամուտքը՝ երկթեք ծածկով (նկ. 2): Այդ կցակառույցները ավելացվել են հետո, որը երևում է շարվածքից և լրացուցիչ պատերից: Եկեղեցու բեմը ցածր է, մոտ 35 սմ, խորանի պատի մեջ փորված են գրեթե մինչև խորանի սալահատակը հասնող բարձր խորշեր, ևս երկուսը՝ խորանի պատի եզրային հատվածներում: Հարավային կողմինը բարձր, լիարժեք կամարակապ մուտք է՝ դեպի ավանդատուն տանող: Հավանաբար նույն սկզբունքով է արվել հյուսիսայինը, սակայն վերջինիս բացվածքը ուղղանկյուն է, իսկ խորացող տարածքն այժմ լցված է քարերով: Մասնակի պահպանվել է նախնական սալահատակը:
- **Քանդակային հարդարանքը.** եկեղեցու քանդակային հարդարանքն ընդհանուր առմամբ գուսպ է: Առավել արտահայտիչ և շեշտված են եկեղեցու պատերը եզրավորող լայն քիվերը, որոնք քանդակագարդ են և համաչափությամբ ներդաշնակ են եկեղեցական կառույցին (նկ. 2): Հյուսիսային և հարավային ճակատների քիվերը հորիզոնական են (նկ. 3), իսկ արևմտյան և արևելյան ճակատներինը՝ թեքությամբ (երկթեք) դրված: Քիվերը ստորին հատվածում ունեն եզրավորող կիսագլան, իսկ վերին հատվածը՝ կորացում դեպի առաջ, որը ձևավորում է յուրահատուկ հովհար (նկ. 3): Արևմտյան ճակատի հյուսիսային կողմի քիվը հարդարված է ուղիղ անկյան տակ իրար հյուսվող «Ժապավեններով» (կողովահյուս), որոնց միջանկյալ հատվածներում առաջացած քառակուսիկները տեղ-տեղ լրացված են կիսագնդերով (նկ. 4, 5): Արևմտյան ճակատի աջ կողմի, ինչպես նաև հարավային և արևելյան ճակատները եզրավորող քիվերը հարդարված են հատվող շրջանակների շարքով, որտեղ յուրաքանչյուր շրջանակին վերևի հատվածում համապատասխանում են գույգ արմավիկներ (նկ. 5, 6, 7): Հատվող շրջանակների զարդաձևն ընդհանուր առմամբ հիշեցնում է վաղ միջնադարի օրինակները, իսկ գույգ արմավիկները զգալի ոճավորված են: Խիստ վնասված է արևելյան ճակատի զարդաքիվը, սակայն դատելով երկու ծայրերում պահպանված դրվագներից՝ եղել է նմանատիպ զարդատարր (նկ. 10): Հատվող շրջանակների հորինվածքը կրկնվում է նաև արևմտյան գավթի քիվերին (քարերը հիմնականում տեղաշարժված են): Զարդատարրերից գուրկ են հյուսիսային ճակատի (պայմանավորված լանդշաֆտով՝ այդ կողմի դժվարամատչելիությամբ) և հարավային նախամուտքի քիվերը:

Եկեղեցու մուտքերը արևմուտքից և հարավից են: Դրանց հարուստ և հետաքրքիր զարդաձևերը հաստատում են, որ ի սկզբանե եկեղեցին կառուցվել է առանց արևմտյան գավթի և հարավային նախամուտքի: Մուտքերն ունեն ուղղանկյուն բացվածք, դրանց ձևավորումը նույնատիպ է, բայց նայնպես՝ տարբերվող: Երկու մուտքերն էլ պսակված են կիսաշրջանաձև ճակատակալներով՝ ներառված կամարների մեջ, որոնցից հարավայինը քանդակազարդ է (նկ. 14), իսկ արևմտյանը՝ հարթ: Արևմտյան ճակատակալը շատ մաշված և քայքայված է, տեղ-տեղ կորսված են քանդակային տարրերը (տեսանելի է միայն եզրային հատվածում) (նկ. 8): Կարելի է ենթադրել, որ հետագայում՝ գավթի կառուցումից հետո, ճակատակալը ծածկվել է որմնանկարի շերտով, որից այսօր մնացել է միայն ծեփի հետքը: Դա իր հերթին փաստում է նաև եկեղեցու ներսում որմնանկարի երբեմնի առկայության մասին: Արևմտյան մուտքն ունի քանդակազարդ երեք պրոֆիլ, որոնցից առաջինը (բացվածքին ամենամոտը) զույգ կիսաայուններ են՝ կլորավուն (բարձիկանման) խոյակներով և խորանարդաձև խարիսխներով (նկ. 8, 11): Խարիսխների երեսի կողմից տեսնում ենք կրկնակի շրջանակներով իրար միացված քառաթերթեր (նկ. 13): Այս զարդաձևը մի քանի անգամ կրկնվում է եկեղեցու տարբեր հատվածներում, նաև՝ ինտերիերում: Միջին հատվածի պրոֆիլները դեպի դուրս կլորացող ծավալներ ունեն, որոնք պատված են ալիքաձև տարածվող որթագալարով՝ խոշոր ողկույզների և տերևների հերթագայությամբ (նկ. 11): Այս զարդաձևը պատկերագրությամբ շատ մոտ է 7-րդ դ. քանդակային հարդարանքում լայն տարածում գտած խաղողի հորինվածքին: Այդ որթագալարը շարունակվում է նաև մուտքի ճակատակալը եզրավորող կամարի վրա՝ ձևավորելով ամբողջական գոտի: Երրորդ շարքի պրոֆիլները հիշեցնում են որմնամույթեր, որոնց «այունների» երկարությամբ քանդակված են իրարից որոշակի հեռավորության վրա գտնվող զույգ՝ մեծ և փոքր կիսաշրջաններ: Ինչպես նաև պսակված են տարբեր լայնության կրկնակի հորիզոնական տրամատներից ձևավորված կիսախոյակներով, և դրանցից վերև՝ խորանարդաձև կիսախոյակների վրա, տեսնում ենք կրկնակի շրջանակներով իրար միացված քառաթերթերի զարդատարրեր:

Հարավային մուտքի ճակատակալի մակերեսին նույնպես պահպանվել են որմնանկարից մնացած ծեփի հետքեր՝ ավելացված նախամուտքի կառուցումից հետո: Մուտքը երկու կողմից ունի մեկ լայն ուղղահայաց պրոֆիլ՝ բաղկացած կողմնային եզրավորող կիսազլաններից և միջին մասից, դեպի դուրս թեթևակի կորացող մակերեսից: Ուռուցիկ մակերեսը քանդակազարդ է՝ բաղկացած համադրված մի քանի զարդատարրերից: Ներքևում բազմաթերթ բացված ծաղիկ հիշեցնող վարդակներին աջ կողմից հաջորդում է հյուսածո մեկ այլ տարր, ապա՝ գալարվող կիսարմավների գոտին, որը տարածվելով ընդգրկում է նաև ճակատակալը եզրա-

վորող կամարը և ավարտվում նրա կենտրոնական հատվածում (նկ. 12, 14): Նույն այդ կենտրոնից սկիզբ է առնում մեկ այլ՝ հյուսածո տարրերով հատվող շրջանակների մոտիվ, որը, իջնելով կամարի մակերեսով, անցնում է ուղղահայաց պրոֆիլի վրա և վերջինիս կենտրոնական հատվածում փոխարինվում բարդ հյուսվածք ունեցող մեկ այլ մոտիվով, որն էլ ներքևում ավարտվում է արդեն իսկ նշված՝ բացված ծաղիկ պարունակող վարդյակով: Այսպիսով, Թեժառույթի հարավային կողմն ունի բազմաձև զարդատարրերի համադրությամբ ձևավորված շքամուտք:

Թեժառույթի գավիթը, որ արևմտյան կողմում է, հարդարված է պարզ՝ գույզ գլաններից բաղկացած կամարունքով: Իսկ հարավային բաց նախամուտքն ունի միայն կիսաշրջանաձև կամար՝ առանց հարդարման տարրերի (նկ. 2):

Եկեղեցին ունի քիչ քանակով **լուսամուտներ**. դրանք շատ փոքր են և նեղ, ինչը անհամաչափ է թվում նման մոնումենտալ կառույցի համար, և որի պատճառով շատ քիչ լույս է ներս թափանցում: Հիմնական կառույցն ունի մեկ կենտրոնական պատուհան արևմուտքից, երկու պատուհան՝ հարավից, մեկ կենտրոնական պատուհան՝ արևելյան ճակատին, որի բարձրությամբ կան նաև մեկական օկուլուսներ կողմնային հատվածներում՝ ավանդատներին համապատասխանող: Հյուսիսային ճակատը գուրկ է պատուհանից: Հյուսիսից կցված մատուռն ու հարավային նախամուտքն ունեն մեկական արևելյան պատուհաններ, իսկ արևմտյան գավիթը՝ երկու պատուհաններ մուտքից դեպի աջ և ձախ:

Եկեղեցու արևմտյան պատուհանը երկու կողմից ունի որմնասյուներ՝ գնդաձև խարիսխներով և խոյակներով, դրան հաջորդում է լայն հյուսածո գոտին՝ եզրավորված կրկնակի կիսաշրջանների շարքով (նկ. 4): Պատուհանը պսակող լայն սալի վրա տրամատավոր կամարունքն է (նման Ջուխտակ վանքի պատուհաններից մեկին): Այն ներքևից և վերևից եզրավորված է կրկնակի կիսաշրջանակների շարքով, իսկ ավելի վերև կողահար վարդյակներ են՝ բացված ծաղկի տեսքով (աջ կողմինը ջարդված է):

Եկեղեցու հարավային երկու պատուհանները այլ կերպ են ձևավորված: Դրանք ունեն լայն պարակալներ, որոնք ներսից և դրսից եզրավորվում են կիսաազլաներով, իսկ միջին հատվածը զբաղեցնում է բուսական զարդագոտին: Ձախ շրջանակի դեպքում դա խիստ ոճավորված, գալարվող կիսարմավն է, իսկ աջ շրջանակը հարդարված է իրար հակառակ դասավորված ոճավորված արմավափնջերով (նկ. 16) (հիշեցնում է Պղնձահանքի/Ախթալայի զարդատարրերը):

Արևելյան պատուհանը նույնպես հարուստ հարդարանք է ունեցել, սակայն վերջինս բավականին վնասված է: Այսօր երևում է գույզ գլաններով ձևավորված շրջանակի մի մասը և դրան հաջորդող, մաշված և գրեթե անընթեռնելի գալարվող զարդամոտիվը, որ կրկնում է պատուհանի ձևը և իր հերթին առնված է ուղ-

դանկյուն շրջանակի մեջ (նկ. 18): Արևելյան պատուհանից դեպի աջ և ձախ երևացող փոքր պատուհաններից արտահայտիչ է ձախակողմյանը՝ օկուլուսը, որ կիսագլանավոր շրջանակ և պարզ կամարունք ունի, իսկ աջակողմյանը կիսակլոր բացվածքով է և ունի խորադիր կամարունք:

Գավթի արևմտյան պատուհաններից ձախակողմյանը կրկնակի կիսագլաններից ձևավորված և վերևում կամարաձև շրջանակ է, իսկ աջակողմյանը՝ նորից կրկնակի, բայց տարբեր լայնության գլաններով շրջանակ, որոնցից եզրայինը տարբեր հատվածներում ունի գնդաձև ներդիրներ (նկ. 17): Այս սկզբունքը կա Պղնձահանքում/Ախթալայում և այլ հայ քաղկեդոնական եկեղեցիների հարդարանքում:

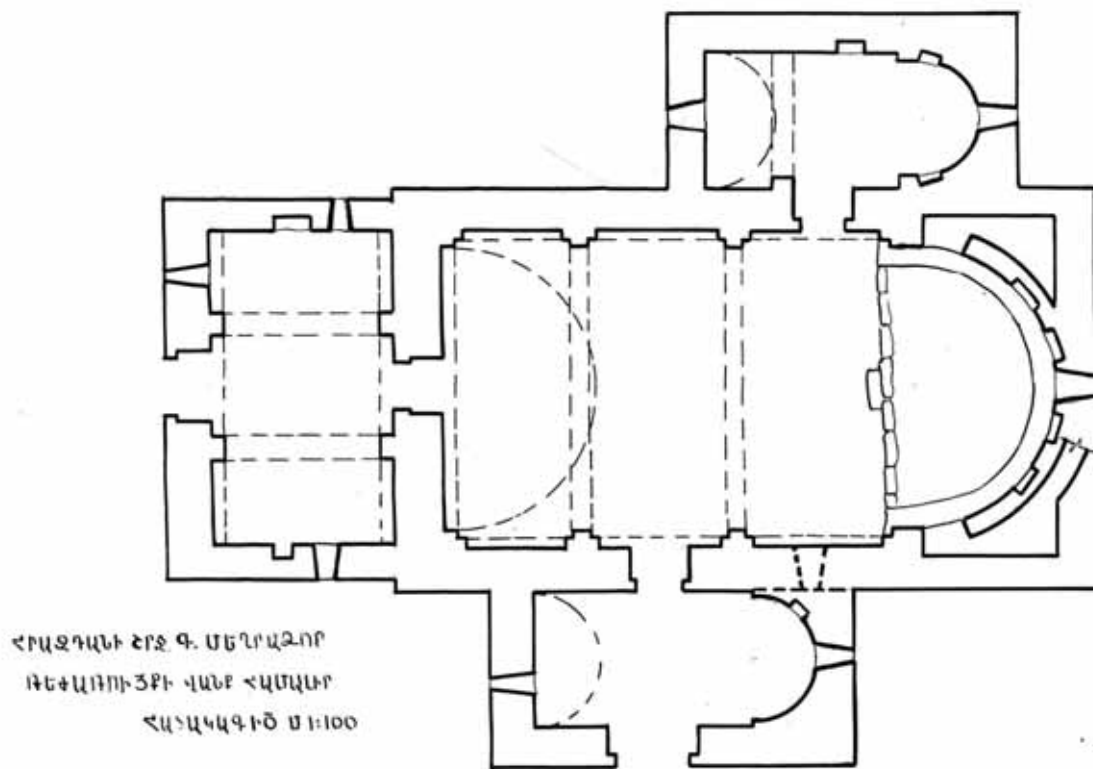
Հյուսիսային մատուռի պատուհանն ունի մեկ կիսագլանաձև շրջանակ և դրան հաջորդող հարթ մակերեսներով կիսաշրջաններից բաղկացած եզրավորող շղթա: Եվ վերջապես՝ հարավային սրահատիպ նախամուտքի արևելյան պատուհանը գրեթե նույնանում է հարավային ճակատի ձախակողմյան պատուհանի շրջանակի հետ, քանի որ ունի եզրավորող կիսագլաններ, ինչպես նաև գալարվող, ոճավորված և հյուսածո տարրերով լրացված ականթ, միայն այն տարբերությամբ, որ այս շրջանակն ուղղանկյուն է (նկ. 15):

Եկեղեցու ճակատների այլ հարդարման տարրերից աչքի են ընկնում ծավալային, գնդաձև վարդյակները, որոնցից մեկի վրա քանդակված է խաչվող հյուսածո զարդատարր և արմավափնջեր: Վարդյակը հիմքում ընդգրկված է պարանահյուս շրջանակի մեջ: Նման ծավալային վարդյակները չորսն են: Երկուսը գտնվում են արևելյան պատուհանի կողային հատվածներում (նկ. 18, 21), իսկ մյուս երկուսը հարդարում են հարավային նախամուտքի ճակատային հատվածները (նկ. 3): Գավթի արևմտյան մուտքից աջ, պարուրաձև շրջանակի մեջ քանդակված է հավասարաթև խաչ:

Եկեղեցու արևելյան և հարավային ճակատներին կան նաև գիշատիչ թռչունների՝ հավանաբար բազենների բարձրաքանդակներ: Արևելյան ճակատի դիմահայաց զույգ թռչունների գոռելիեֆները տրված են կենտրոնական պատուհանից վերև, ընդգրկված են ուղղանկյուն գլանաձև շրջանակի մեջ, որից էլ ճանկերով բռնվել են թռչունները (նկ. 18): Պատկերի մանրամասները հստակ են, լավ երևում են թևերը, ճանկերը և կտուցները: Մարմնի վրա փետուրների փոխարեն տեսնում ենք հյուսածո զարդատարրեր՝ համահունչ նրանցից ոչ հեռու գտնվող ծավալային վարդյակների զարդաձևերին: Հարավային ճակատին մեկ բազեի քանդակ է՝ նույնպես շրջանակի վրա կանգնած՝ այս դեպքում օղակաձև (նկ. 20): Վերջինիս կուրծքը նույնպես նախշազարդ է, իսկ բարձրացված թևերի տակի հատվածը բավականին խորն է փորված և խորշի տպավորություն է ստեղծում:

Եկեղեցու ներսի քանդակային հարդարանքը զուսպ է, թերևս նրա հանդիսավոր տեսքը ապահովել են որմնանկարները, որոնք այսօր չկան (նկ. 21): Եկեղեցու ներսույթում քանդակագարդ են թաղակիր կամարների որմնամույթերի խոյակները, ինչպես նաև դեպի հյուսիսային մատուռը տանող կամարի ներսի մակերեսը: Որմնամույթերի խոյակների հյուսիսային շարքն ունի հարթ կամ պարզ տրամատավոր ձևավորում և միայն խորանին կից խոյակի վրա ենք տեսնում պարզ, երկրաչափական զարդաքանդակ: Հարավային որմնախոյակներից արևելյանը հարդարված է քառաթերթի և շրջանի համադրությամբ կազմված հյուսածո զույգ քառակուսիներով (նման եկեղեցու արևմտյան մուտքի որմնախարիսիի զարդատարրին) (նկ. 22): Հաջորդ որմնամույթի վրա ֆիգուրատիվ պատկեր է. աջ կողմում մարդու կանգնած ֆիգուր է՝ աղոթողի դիրքով, ձախ կողմում՝ գմբեթավոր եկեղեցու հարթային պատկեր է, իսկ մեջտեղում՝ աստիճանաձև պատվանդանին բարձրացված խաչ (նկ. 24): Մեկ այլ դիմահայաց կանգնած խոշոր ֆիգուր էլ քանդակված է հյուսիսային մատուռի կամարի արևելահայաց կողմում (նկ. 25): Երրորդ որմնախոյակը զարդարված է շթաքարե գոտիով (նկ. 23):

- **Գրականություն.** Շահխաթունեանց եպս. Յ., *Ստորագրություն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառաց Արարատայ*, հ. 2, Էջմիածին, 1842, էջ 200-201, **Ալիշան Ղ.**, *Այրարատ բնաշխարհ Հայաստանեայց*, Վենետիկ, 1890, էջ 258-259, 278-279, **Լալայան Ե.**, *Նոր-Բայազետի գավառ*, *Ազգ*, գիրք 24, 1913, հ. 1, էջ 60, **Սմբատեանց Մ.**, *Տեղեկագիրք Գեղարքունի ծովագարդ գավառի*, Վաղարշապատ, 1895, էջ 366-369, **Մելիքսեթ-Բեկ Լ.**, *Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին*, հ. Բ., Երևան, 1936, էջ 64-69, **Մուրադյան Պ.**, *Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները*, Երևան, 1977, էջ 113-131:

Նկ. 1. Թեժառույթի վանքի հատակագիծը (տրամադրել է՝ ՊՄԺԳՀԿ)

Նկ. 2. Թեժառույթի վանքի ընդհանուր տեսքը հարավ-արևմուտքից, 12-13-րդ դդ. սահմանագիծ

Նկ. 3. Թեժառույքի եկեղեցու հարավային ճակատն ու նախամուտքը

Նկ. 4. Թեժառույքի եկեղեցու արևմտյան ճակատը

Նկ. 5. Արևմտյան ճակատի քիվերը

Նկ. 6. Եկեղեցու քիվի թափված քարերը

Նկ. 7. Եկեղեցու քիվի թափված քարը

Նկ. 8. Թեժառույթի եկեղեցու արևմտյան մուտքը

Նկ. 9. Եկեղեցու հարավային ճակատը

Նկ. 10. Եկեղեցու արևելյան ճակատը

Նկ. 11. Եկեղեցու արևմտյան մուտքի
շրջանակի դրվագ

Նկ. 12. Եկեղեցու հարավային մուտքի շրջանակի
դրվագ

Նկ. 13. Եկեղեցու արևմտյան մուտքի
շրջանակի զարդատարր

Նկ. 14. Եկեղեցու հարավային մուտքի
ճակատակալը

Նկ. 15. Թեժառույթի հյուսիսային մատուռի արևելյան պատուհանը

Նկ. 16. Եկեղեցու հարավային պատուհանը

Նկ. 17. Թեժառույթի գավթի արևմտյան պատուհանը

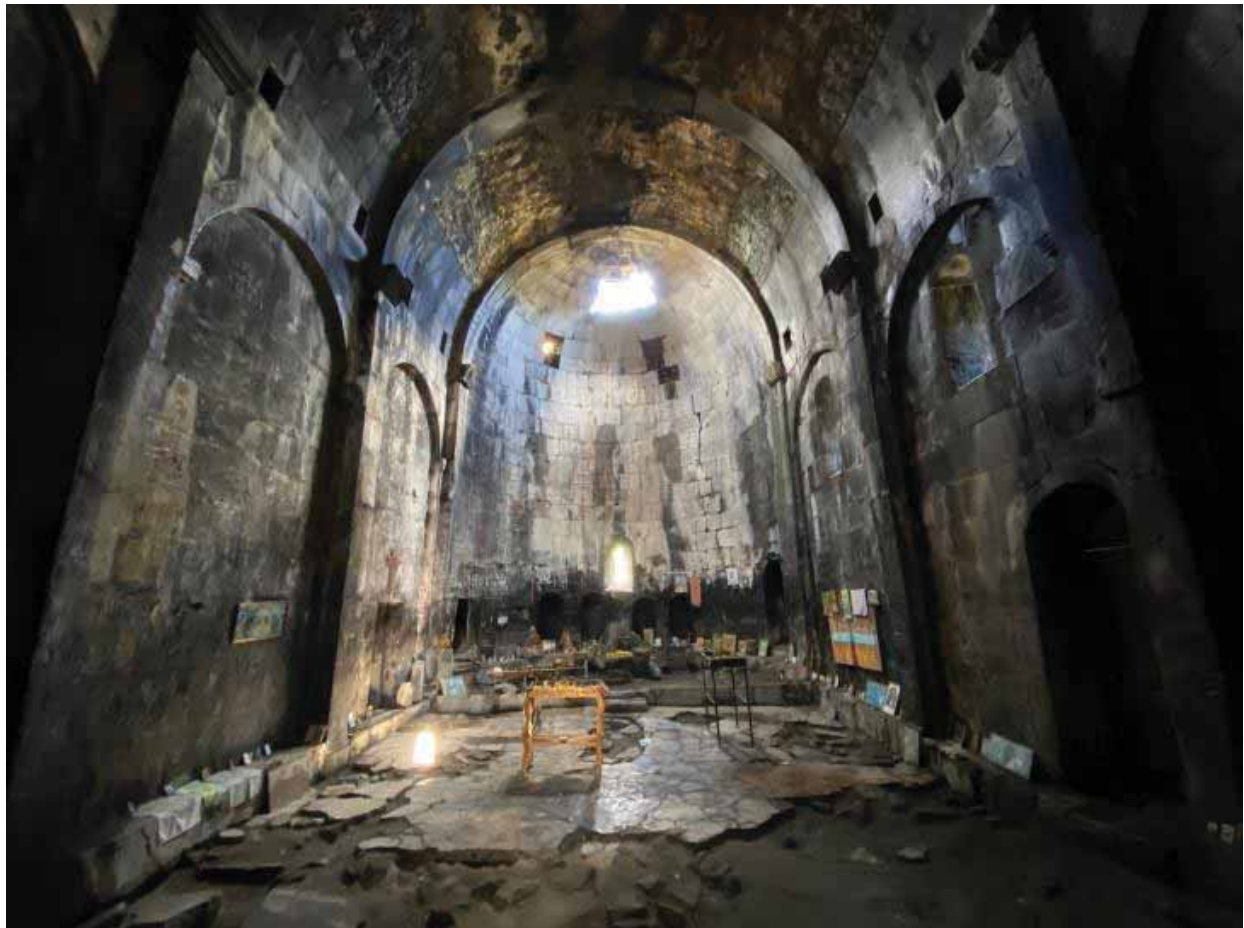
Նկ. 18. Թեժառույթի եկեղեցու արևելյան պատուհանի քանդակները

Նկ. 19. Արևելյան պատուհանի ծավալային վարդյակը

Նկ. 20. Թեժառույքի եկեղեցու հարավային շքամուտքի քանդակը

Նկ. 21. Թեժառույքի եկեղեցու ներսույթը

Նկ. 22. Եկեղեցու ներսի հարավարևելյան
որմնախոյակը

Նկ. 23. Եկեղեցու ներսի հարավարևմտյան
որմնախոյակը

Նկ. 24. Եկեղեցու ներսի հարավային
կենտրոնական որմնախոյակը

Նկ. 25. Դեպի հյուսիսային մատուռը տանող
կամարի քանդակը

7. ԹԵՂԵՆՅԱՑ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Թեղենյաց վանք, Թեղենաց վանք, Թեղենիսի վանք, Թեղենիի վանք, Թեղենիք, Թեղվա վանք:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Նիգ գավառ, ներկայիս ՀՀ Կոտայքի մարզի Բուժական գյուղի հյուսիսարևելյան կողմում՝ Թեղենիս լեռան լանջի անտառածածկ հատվածում:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** համալիրի վաղագույն շերտը վերագրվում է 6-7-րդ դդ., որից մնացել է փոքր եկեղեցու հիմքերը: Հաջորդ շինարարական փուլը կապվում է 11-րդ դ. ժամանակաշրջանի հետ, երբ կառուցվել է վանքի Կաթողիկե եկեղեցին: Հայտնի է, որ 1207 թ. Վահրամ Չավուշի կողմից կառուցվել է վանքի գավիթը: Գրեթե նույն ժամանակահատվածում են հայտնվում գրատունն ու մատենադարանը, ապա նաև սեղանատունը:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** մեզ են հասել վանքի հետ կապված մոտ երկու տասնյակ արձանագրություն: Վանքի մասին առաջին հիշատակությունը 8-րդ դ. է («Հայսմավուրք»): Հետագա արձանագրությունները վերաբերում են 11-14-րդ դդ. ժամանակահատվածին: Թեղենյաց վանքը եղել է գրչության հայտնի կենտրոն, որը դեպի իրեն է ձգել ժամանակի ականավոր գործիչների: Այսպես, համաձայն հիշատակությունների՝ վանք են այցելել Վահան Գողթեցին (8-րդ դ.), Հովսեփ Դվինեցին (12-րդ դ.), Վարդան Արևելցին, Վեցիկ ճարտարապետը, հայտնի մանրանկարիչ և քանդակագործ Մոմիկը, Վաչուտյան Քուրդ իշխանն ու նրա կին Խորիշահը (13-րդ դ.): 1207 թ. արձանագրության մեջ հիշատակված Վահրամ «չավուշին»՝ որպես գավթի պատվիրատու՝ հավանաբար եղել է Խաղբակյան տոհմից:
- **Պահպանվածությունը.** վանական համալիրը կիսավեր վիճակում է, հատկապես վնասված են կառույցների ծածկերը (նկ. 2): Նշմարելի են համալիրի ավելի հին շերտերը: Ճարտարապետական հարդարանքի առանձին դրվագներ թափված են համալիրի չորս բոլորը:
- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** վանքը կառուցվել է վաղ միջնադարյան՝ 6-7-րդ դդ. համալիրի տեղում, որից մնացել են եռախորան կենտրոնագմբեթ փոքր եկեղեցու հիմնապատերը (նկ. 3): Վանական համալիրը բաղկացած է 6 շինությունից

կամ դրանց մնացորդներից (նկ. 1): Գլխավոր շինությունը Կաթողիկե եկեղեցին է՝ կառուցված 11-րդ դ. առաջին կեսին: Նրան արևմուտքից հարում է գավիթը՝ կառուցված 13-րդ դ. ամենասկզբին: Գավթին զուգահեռ՝ հյուսիսից կա մեկ այլ գավիթ՝ հիշեցնող կառույց, որը համարվում է վանքի գրատունը: Կաթողիկե եկեղեցուց դեպի հյուսիս նկատվում են մեկ այլ կառույցի հիմքեր (նկ. 1, 3), իսկ դեպի հարավ՝ մի քանի ներքին մատուռներով ուղղանկյուն կառույցի մնացորդներ, որը նույնացնում են գրչատան հետ (նկ. 1, 4): Վանքը ունեցել է նաև սեղանատուն: Գլխավոր եկեղեցու ներքին ճարտարապետական հարդարման որոշ տարրեր վերագրվում են 13-14-րդ դդ.՝ վերանորոգման շրջանին: Գավիթը, որ կցված է եկեղեցուն արևմուտքից, ունի մեկ արևմտյան շքամուտք (նկ. 5):

- **Քանդակային հարդարանքը.** հարդարման հիմնական տարրերը պահպանվել են Կաթողիկե եկեղեցու և նրան արևմուտքից հարող գավթի ներքին ու արտաքին մակերեսներին: Այդ հատվածներին պատկանող ճարտարապետական բազմաթիվ դրվագներն այսօր սփռված են եկեղեցու չորսբուրքը (նկ. 17, 18, 19, 20, 21):

Գավթի արևմտյան շքամուտքի հարդարանքը զուսպ է և մոնումենտալ, այն բաղկացած է երեք շրջանակից՝ մեկ մեծ ուղղանկյուն և դրա մեջ ներգծված իրար զուգահեռ երկու կամարաձև շրջանակներից (նկ. 5): Ուղղանկյուն մեծ շրջանակը փոքր-ինչ ծավալային է՝ դեպի դուրս արտահայտված: Վերջինիս եզրերը տրամատավոր են, իսկ ներքին լայն հատվածը՝ հարթ: Մուտքը եզրավորող կրկնակի կամարաձև շրջանակներից մեծը հենվում է կողմնային տրամատավոր որմնամույթերի վրա: Որմնամույթերը ունեն խորանարդաձև խոյակ և խարիսխ: Կամարների եզրային հատվածները մշակված են կիսագլաններով: Մուտքի ճակատակալը, որ մասամբ վնասված է, «հավաքված» է իրար հաջորդող սեղանաձև, բազմերանգ՝ կարմիր և սև տուֆից: Մուտքից վերև նեղ բացվածքով կամարունքով պատուհանն է, որի աջ կեսը հինն է՝ տրամատավոր մշակումով, իսկ ձախ կողմինը՝ հարթ՝ նոր տաշած քարից: Կամարունքից վերև՝ վարդյակների նման երկու հարթ շրջանակներ են:

Առավել ճոխ հարդարանք ունեն գավթի երդիկը, որն այժմ կիսավեր է: Գավթի ծածկը կրող կամարներից վերև ձևավորված է քառանիստ շրջանակ, որը հաջորդ մակարդակում վերածվում է ութանիստի, որի վրա էլ հենվել է երդիկը (նկ. 6): Քառանիստ հատվածը հորիզոնական անցնող տրամատներ ունի. դրնաք երեք կիսագլաններ են և մեկ երկթել, մեծ ու փոքր քայլերով իրար միահյուսված շղթա: Դրան հաջորդող ութանիստի անկյունային հատվածները զբաղեցնում են շթաքարային (ստալակտիտային) փորվածքով տրոմպներ (նկ. 7): Իսկ դրանց միջնամասի մակերեսը շարված է կարմիր և սև տուֆից շեղադիր հարթ սալիկներով (երփնադրվագում) [*տե՛ս Գլուխ III*]: Ծածկի ութանիստ հատվածը ներքևից և վերևից եզրա-

փակվում է քանդակագարդ զարդագոտիներով: Ստորին նեղ գոտին հյուսածո տարրերից է՝ ուղղված ձախից աջ, իսկ վերին՝ ավելի լայն գոտին հյուսածո ցանցկեն գործվածք է հիշեցնում (նկ. 6): Մանր զարդատարրերով (արմավատերևներով և հյուսվածքներով) է հարդարված եղել դեպի երդիկը տանող հատվածը, որի քարերի մեծ մասն այսօր թափված է: Գավթի՝ տեղ-տեղ պահպանված թաղածածկ առաստաղներն ունեն երկու գույնով համադրված շարվածք (նկ. 8): Ընդհանրապես, Թեղենյացի գավթի հարդարանքում երկու՝ կարմիր և սև տուֆի համադրությունը, որ տարբեր դրսևորումներ ունի, կարևոր նշանակություն է ձեռք բերում գավթի ճարտարապետական և գեղագիտական ընկալման համար: Գավթի սյուների և որմնասյուների խոյակներն էլ ունեն վերին մասին համահունչ հարդարման տարրեր՝ անկյունների շթաքարային լուծումներ և տրամատավոր շրջանցող գոտիներ, որոնցից մեկը նորից մեծ ու փոքր քայլերով իրար միահյուսված շղթան է (նկ. 9, 10):

Զարդատարրերով առավել հարուստ է գավթից դեպի Կաթողիկեն բացվող մուտքը (նկ. 11): Այն բաղկացած է բազմապրոֆիլ չորս գոտուց: Միջնամասի երկու գոտիները հարթ են, իսկ երկու եզրայինները՝ քանդակագարդ և ծավալով առավել արտահայտված: Մուտքի բացվածքին ամենամոտը գալարվող ցողունի ու եռատերևների գոտին է, իսկ մյուսը՝ երկրաչափական հորինվածք հիշեցնող հյուսվածք է (նկ. 12): Մուտքի ճակատակալը տեղաշարժված է, այն դրված է մուտքից դեպի աջ գտնվող պատի վրա: Այն եզրավորված է միջին լայնության փոքր-ինչ ծավալային կամարով, որը հարդարված է նշաձև (կաթիլաձև) զարդատարրով, որի լայն հատվածը զբաղեցնում է տափակ գունդը: Իսկ կամարի կենտրոնական մասում պատկերված են դեպի կենտրոնը շրջված թռչուններ, հավանաբար սիրամարգեր՝ հարթ խորքի վրա (նկ. 13):

Թեղենյաց վանքից, հավանաբար Կաթողիկե եկեղեցուց, պահպանվել են մի քանի քանդակագարդ խոյակներ: Դրանք ունեն ինքնատիպ լուծում՝ բաղկացած են մի քանի շերտից, որոնք ձևավորված են իրար կցված գալարակներով՝ վոյուտաներ, որոնք տարբեր շերտերում ուղղված են տարբեր ուղղությամբ: Մի խոյակի դեպքում վոյուտաները ավելի մանր են և քանակով շատ, և նրանց ճակատային՝ կլոր մակերեսները հարդարված են կա՛մ հավասարաթև խաչերով, կա՛մ քառաթերթերով, կա՛մ էլ իրար հերթագայող փոքրացող շրջանակներով (նկ. 14): Իսկ մյուս խոյակի դեպքում գալարակներն ավելի խոշոր են և ճակատային հատվածում ունեն միայն իրար հերթագայող փոքրացող շրջանակների լուծումը, որը վոյուտայի գալրի պատրանք է ստեղծում (նկ. 15):

Գրչատունը, որը կցված է Կաթողիկեին հարավից, ունի հարավային մուտք՝ հարդարված կիսասյուներով և բարձիկանման պարզ խոյակներով (նկ. 16):

Տարածքում ընկած են զարդաքանդակներով պատված տարբեր չափերի և ձևի քարեր, որոնք հիմնականում պատկանում են Կաթողիկե եկեղեցուն, բայց որոնց տեղը ճարտարապետական կառուցվածքում շատ դժվար է տեղորոշել (նկ. 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23): Դրանցից մեկը, օրինակ, մի հորինվածք է, որի հիմքում կրկնակի երկթել ժապավենները մակերեսը բաժանում են հավասար քառակուսիների՝ հատման կետերում իրար միահյուսվելով: Քառակուսիների մեջ նմանատիպ ժապավեններից ձևավորված շրջանակներ են՝ կենտրոնում բազմաթերթ ծաղիկով, որոնք նույնպես միահյուսված են ընդհանուր շրջանակի հետ (նկ. 19): Մեկ այլ բեկորի մակերեսը ավելի բարդ հորինվածք է ձևավորում, այստեղ առկա է նույն երկթել ժապավենը, որը ձևավորում է իրար ոչ կանոնիկ ձևով հաջորդող սվաստիկա և կլոր մեդալիոններ, ապա նաև պտտվող վարդյակներ (նկ. 18):

Թեղենյաց վանքը հայտնի է ինքնատիպ քանդակագարդ բեմառեջքով, որը, ըստ հնագիտական տվյալների, պատկանում է եկեղեցու երկրորդ շինարարական փուլին՝ 13-րդ դարի ժամանակաշրջանին [*տե՛ս Գլուխ IV*]: Բեմառեջքի սալաքարերը ներկված են կարմիր պիգմենտով, սակայն ուժեղ արևի և օդի ազդեցությամբ մասմաբ գունաթափվել են (նկ. 24, 25): Բեմառեջքը բաղկացած է 6 սալաքարից, որոնցից միայն մեկն է, որ ուղղանկյուն է ու նեղ և տարբերվում է, իսկ մյուսները քառակուսի ձև ունեն և իրար համահունչ են: Տարբեր չափերի սալաքարերի համադրությունն արդեն իսկ կարող է նշանակել, որ դրանք ի սկզբանե չեն պատկանել եկեղեցուն, այլ հարմարեցվել են հետագայում: Հստակեցնելու համար պետք է նշել, որ նեղ սալաքարի հավելումն անհրաժեշտ էր երկարացնելու շարքն ու ծածկելու բեմառեջքն ամբողջությամբ (նկ. 24): Սալաքարերից երկուսը, որ դրված են ծայրերում, հիմնականում ունեն բուսական-երկրաչափական հորինվածքներ (նկ. 26, 28): Այս երկու սալաքարերի չափերն (120x98x24,5 սմ) ու հորինվածքները միանման են: Այն բաղկացած է լայն եզրագոտուց, որը բաժանված է քառակուսի սեգմենտների և ձևավորված է արմավիկներով (նկ. 27), կենտրոնական մակերեսն ունի եզրավորող բարակ շրջանակ (սալաքարերի վրա շրջանակները տարբեր են), իսկ դրանից ներս ընկած հատվածում լայն տրամատավոր ժապավենները ձևավորում են խաչաձև բաշխված հինգ շրջանակներ, որոնք իրար հետ հատվող հանգույցներ ունեն, իսկ եզրային շրջանակների մեջ ամփոփված են բացված ծաղիկներ կամ քառաթերթեր: Կենտրոնական մեդալիոնի մեջ տեսնում ենք խաչապատկեր (նկ. 26):

Ձախից երկրորդ սալաքարի հորինվածքը պարփակված է հարթային-հյուսածո շրջանակի մեջ և զբաղեցնում է գրեթե ողջ մակերեսը: Մասնավորապես, այն բաղկացած է տրամատավոր երեք ժապավենների գոտուց, որոնց մակերեսին տեղտեղ հանգույցներ են արված (նկ. 29): Դրանից ներս՝ կենտրոնական հատվածում, երկթել բարակ ժամավենով ձևավորված են իրար հատվող երկու եռանկյունիներ,

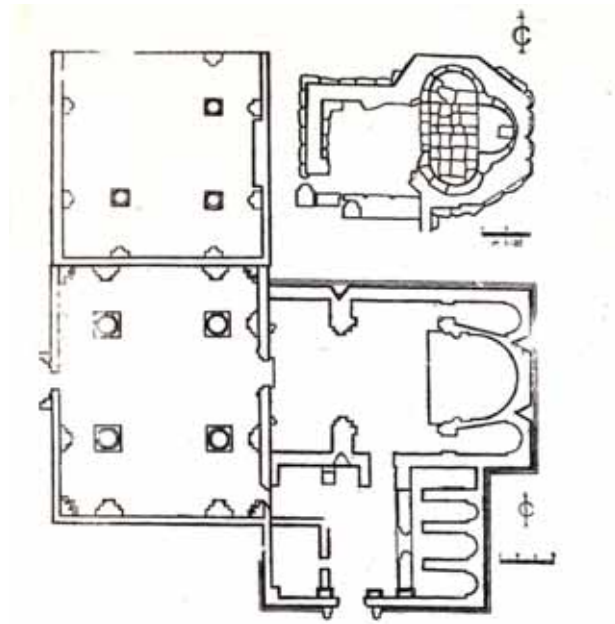
որոնցից առաջացած կենտրոնական ութանկյան մեջ պատկերված է ինքն իրեն կտցահարող կիսադեմ թռչուն (նկ. 30): Հատվող եռանկյունիներից դուրս իրար հակառակ ուղղված արմավիկներն են, իսկ եռանկյունիների թևերի փոքր եռանկյունիներում՝ բացված ծաղիկներ:

Հաջորդ սալաքարին (106x94 սմ) նմանատիպ տրամատավոր շրջանակ է, սակայն այստեղ վերջինիս անկյուններում կան ևս մեկական փոքր շրջանակներ՝ ձևավորված հենց նույն՝ իրար հյուսված ժապավեններով (նկ. 31): Այս շրջանակի ամբողջ ներքին տարածքը զբաղեցնում է շքեղ սիրամարգի դիմահայաց պատկերը, որի բացված փարթամ պոչը ունի երեք շերտ փետուրներ՝ ձևավորված թեթևակի խորացումով փորվածքներով:

Հինգերորդ սալաքարի մակերեսը նույնպես պատված է եռաժապավեն, տրամատավոր շրջանակով՝ կենտրոնում մեծ վարդյակ (նկ. 28): Այն ունի խաչային հորինվածքով կենտրոնական շրջանակ՝ նման երկու ծայրերի սալաքարերի հարդարանքին: Վարդյակի արտաքին եզրով անցնում են խորադիր շրջանակների մեջ առնված ծաղիկներ, իսկ այդ երկու՝ մեծ և փոքր շրջանակների միջև տեսնում ենք իրար հաջորդող կորագծեր, արանքներում՝ տափակ գնդիկներ, որտեղ կորագծերը պտտվող վարդյակի պատրանք են ստեղծում (նկ. 28):

Վերջին սալաքարը նեղ ուղղանկյուն ձև ունի (57x86 սմ), որը, մեր համոզմամբ, այստեղ հավելվել է միայն շարքը երկարացնելու նպատակով (նկ. 24): Մակերեսը հարդարված է լայն, տափակ ժապավեններից բաղկացած եզրագծերից և շրջանակներից, որոնք, ինչպես նախորդներում, կապված-միահյուսված են միմյանց, իսկ շրջանակների մեջ պատկերված են խաչային հորինվածքներ: Այս լրացուցիչ սալաքարի վրա փորձ է արվել կրկնել հիմնական սալաքարերի հարդարման տարրերը, սակայն տարբերությունը շատ զգալի է թե՛ ոճական, թե՛ պատկերագրական տեսանկյունից: Տարբերվում են թե՛ ժապավենները, թե՛ շրջանակների մեջ փորագրված խաչային հորինվածքները:

- **Գրականություն.** *Յայսմաւորք*, Էջմիածին, 1730, էջ ՆՀԵ (475), **Мнацаканян С. Х.**, *Архитектура армянских притворов*, Ереван, 1952, с. 37-42, **Токарский Н.**, *Архитектура Армении IV-XIV вв.*, Ереван, 1961, с. 84-87, **Սարգսյան Գ.**, Արձանագրություն Թեղենյաց վանքից, *ԼՀԳ*, հ. 8, 1977, էջ 100-108, **Մանուչարյան Ա.**, Քննություն Հայաստանի 4-11-րդ դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, **Պետրոսյան Բ.**, Թեղենյաց վանքը և նրա առաջնորդները, *Էջմիածին*, թ. Ը (օգոստոս), 1977, էջ 48-52, **Պետրոսյան Բ.**, Թեղենյաց վանքը իբրև մշակութային կենտրոն, *ՊԲՀ*, հ. 1, 1982, էջ 121-129, **Սարգսյան Գ.**, Թեղենյաց վանքի պեղումները (1979-1989 թթ. արդյունքները), *ՊԲՀ*, հ. 2, 1990, էջ 174-190:

Նկ. 1. Թելենյաց վանքի հատակագիծը (ըստ՝ Գ. Սարգսյանի)

Նկ. 2. Թելենյաց վանքի ընդհանուր տեսքը հյուսիս-արևելքից, 11-րդ դ. և 13-14-րդ դդ.

Նկ. 3. Թեղենյաց վանքի 6-7-րդ. դ. եկեղեցու
հիմքերը

Նկ. 4. Թեղենյաց վանքի գրատան արևելյան
պատը

Նկ. 5. Թեղենյաց վանքի գավթի մուտքը

Նկ. 6. Թեղենյաց վանքի գավթի երդիկավոր ծածկը

Նկ. 7. Ծածկի հարդարման տարրերը

Նկ. 8. Գավթի առաստաղի հարդարված սալերը

Նկ. 9. Թեղենյաց վանքի գավթի ներսույթը

Նկ. 10. Թեղենյաց վանքի գավթի սյունը

Նկ. 11. Թեղենյաց վանքի
Կաթողիկե եկեղեցու մուտքի
դրվագ

Նկ. 12. Կաթողիկե
եկեղեցու մուտքի դրվագ

Նկ.13. Կաթողիկե եկեղեցու
մուտքի ճակատակալը

Նկ. 14. Թեղենյաց վանքի խոյակներից մեկը

Նկ. 15. Թեղենյաց վանքի խոյակներից մեկը

Նկ. 16. Թեղենյաց վանքի գրչատան մուտքը

Նկ. 17. Վանքի
ճարտարապետական
հարդարանքի դրվագ

Նկ. 18.
Ճարտարապետական հարդարանքի
դրվագ

Նկ. 19.
Ճարտարապետական
հարդարանքի դրվագ

Նկ. 20.
Ճարտարապետական
հարդարանքի դրվագ

Նկ. 21.
Ճարտարապետական
հարդարանքի դրվագ

Նկ. 22.
Ճարտարապետական
հարդարանքի դրվագ

Նկ. 23. Ճարտարապետական հարդարանքի դրվագ

Նկ. 24. Կաթողիկե եկեղեցու բեմատեղքը

Նկ. 25. Կաթողիկե եկեղեցու բեմատեղքը

Նկ. 26. Բենատեջի ձախ հատվածը

Նկ. 27. Բենատեջի հարդարանքի դրվագ

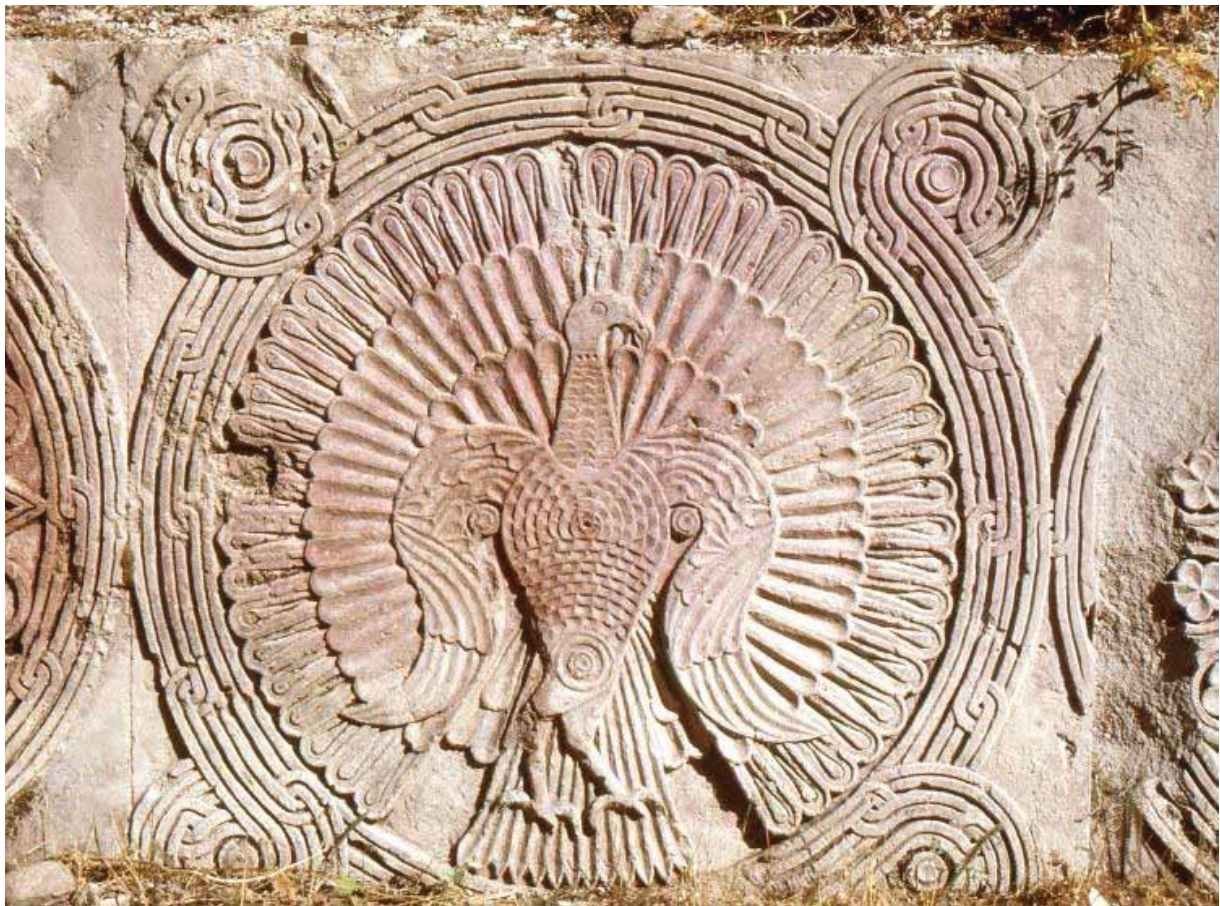
Նկ. 28. Բենատեջի կենտրոնական և աջ հատվածը

Նկ. 29. Բենատեջքի կենտրոնական սալերից մեկը

Նկ. 30 Մալի դրվագ թռչնի պատկերով

Նկ. 31. Բենատեջքի կենտրոնական սալի սիրամարգի պատկերը

8. ԽԱՄՇԻ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Կարմիր եղջի (տեղական, ժողովրդական անվանումը՝ պայմանավորված եկեղեցու կարմրավուն շինաքարով), Ջարմագանից վանք (հիշատակված է որոշ աղբյուրներում):
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** պատմական Հայաստանի Միափոր գավառ, այժմ ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Մարտունի գյուղի մոտ, անտառապատ վայրում:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** վաղագույն եկեղեցին թվագրվում է 9-10-րդ դդ., որի պատվիրատուն անհայտ է, գլխավոր՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցվել է 13-րդ դ. սկզբին, Աղվանից կաթողիկոս Հավհաննես Զ-ի (1195-1235 թթ.) նախաձեռնությամբ: Գավիթը կառուցվել է 13-րդ դ. կեսերին:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** համալիրը պեղվել է 1979-1985 թթ. ԳԱԱ ՀԱԻ հնագիտական արշավախմբի կողմից (ղեկավար՝ Գ. Կարախանյան): Մինչև հուշարձանի հնագիտական ուսումնասիրությունը Ս. Բարխուդարյանի և Գ. Կարախանյանի կողմից կարծիք էր առաջ քաշվել, որ դա Հին Գետիկ կամ Գետկա վանքն է՝ կապված Մխիթար Գոշի անվան հետ: Սակայն պեղումների և բացված արձանագրությունների շնորհիվ այդ տեսակետը հերքվել է և պարզվել, որ Խամշի վանքը Ջաքարյան եղբայրների հովանու ներքո մոտ 40 տարի եղել է Հայ Առաքելական եկեղեցու մաս կազմող Աղվանից թեմի կաթողիկոսության կենտրոն¹: Խամշի վանքի միաբանության մասին առաջին վկայությունները վերաբերում են 12-րդ դ. կեսերին: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու կառուցումից հետո Խամշի վանքը դարձել է Աղվանից Հավհաննես Զ կաթողիկոսի նստավայրը: Վերջինիս հաջորդել է նրա եղբայրը՝ Ներսես Բ-ն (1235-1263), որը 1240 թ. օծել է Հավհաննես Զ-ի հիմնած (1216 թ.) Գանձասարի Ս. Հովհաննես եկեղեցին: Նույն՝ 1240 թ. Աղվանից կաթողիկոսությունը Խամշի վանքից տեղափոխվել է Գանձասար: Վանքի մասին վկայություններ են պահպանվել հիմնականում Կիրակոս Գանձակեցու պատմության մեջ և վանքի արձանագրություններում:

¹ Հեղինակները խորին շնորհակալություն են հայտնում ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի միջնադարյան Հայաստանի հնագիտության բաժնի աշխատակիցներ՝ Հուսիկ Մելքոնյանին և Դիանա Միրիջանյանին՝ Խամշի վանքին նվիրված գրքի դեռևս չտպագրված նյութերը տրամադրելու համար:

- Պահպանվածությունը.** հուշարձանը մեզ է հասել ավերված վիճակում. գլխավոր եկեղեցուց պահպանվել են հիմնախարիսխը, 2-3 շարք պատերի շարվածքը, մուտքերը երիզող մույթերը և բեմառեջքը (նկ. 1, 6): Կառույցի բազմաթիվ քարաբեկորներն այժմ ընկած են անտառապատ տարածքում և, ինչպես և բուն եկեղեցու հիմքերը, մասամբ ծածկված են բուսականությամբ:
- Ճարտարապետական նկարագիրը.** Խամշի վանքի ավերակները բաղկացած են՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուց, նրան կից գավթից, խաչաձև գմբեթավոր կառույցից, հյուսիսային կողմում կառուցված բնակելի և տնտեսական շինություններից (12-15-րդ դդ.), ինչպես նաև նրանցից հարավ գտնվող գերեզմանատնից:

Գլխավոր՝ Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին պատկանում է գմբեթավոր սրահ տիպին՝ չորս անկյուններում երկհարկ ավանդատներով (չափերը՝ 12x17 մ): Եկեղեցին ունի երկու մուտք՝ հյուսիսային և արևմտյան. վերջինս բացվում է գավթի մեջ: Այն կառուցված է տեղական դարչնագույն, վարդագույն և դեղնավուն քարերից: Գավթի կառուցվել է կոպտատաշ բազալտով (չափերը՝ 12x12 մ): Պահպանվել են միայն նրա պատերը՝ 2 մ բարձրությամբ, որոնց մեջ ագուցված են 12-րդ դ. մի քանի տասնյակ տեղահանված խաչքարեր և դրանց պատվանդանները: Գավթի գմբեթը պահող որևէ սյուն-հենարանների հիմքեր չեն հայտնաբերվել. Հավանաբար՝ ծածկը և սյուները փայտից են եղել:

Խաչաձև գմբեթավոր եկեղեցին (9-10-րդ դդ.) գտնվում է հիմնական կառույցներից 100 մ հյուսիս-արևելք (պեղվել է 1982 թ.): Այն ունի արտաքուստ ուղղանկյուն, ներքուստ խաչաձև, անկյուններում 4 ավադատներով և մեկ հարավային մուտքով հատակագիծ: Կառուցված է կոպտատաշ բազալտ քարով:
- Քանդակային հարդարանքը.** Խամշի վանքում քանդակային հարդարանքի գերակշիռ մասը պատկանում է Ս. Գրիգոր եկեղեցուն, որի բեկորների զգալի մասը ցրված է համալիրի շրջակայքում: Գ. Կարախանյանի ղեկավարած պեղումները հնարավորություն են տվել վերականգնելու եկեղեցու արտաքին և ներքին հարդարանքը, որը բավականին մոտ է եղել Գանձասարի Ս. Հովհաննես եկեղեցու դեկորին և ըստ ամենայնի՝ վերջինիս նախատիպն է եղել: Խամշի վանքի կոպտատաշ բազալտից կառուցված գավթին ու փոքր եկեղեցին գրեթե չեն ունեցել հարդարանքի մանրամասներ, ուստի կարող ենք խոսել միայն Ս. Գրիգորի հարդարանքի մասին:

Ըստ տեղում պահպանված ճարտարապետական մասերի՝ եկեղեցու ճակատներն ունեցել են երկուսական խորշեր և զարդարված են եղել արտաքին դեկորատիվ կամարաշարով: Թմբուկն ունեցել է 16 նիստ, որոնք իրարից բաժանված են եղել եռամաս փնջաձև կիսասյուներով և պսակվել են 16 եռանկյունաձև քանդակազարդ ճակտոններով՝ ապահովելով հովհարաձև ծածկի ձևը: Գմբեթի ճարտարապետա-

կան բեկորները պահպանվել են եկեղեցու տարածքում (նկ. 2-3): Թմբուկն ունեցել է տարբեր ձևի պատուհաններ. 4-ը՝ երկար ու նեղ, ամփոփված լայն հյուսածո քանդակներով շրջանակների մեջ, մնացած պատուհանները եղել են կլոր և խաչաձև: Կլոր պատուհաններից մեկն այժմ կոտրված վիճակում ընկած է եկեղեցու մոտ (նկ. 4): Նիստերին քանդակված են եղել նաև աստղաձև վարդյակներ (նկ. 5) և քռոցներ: Պեղումների ժամանակ գտնվել են նաև գմբեթը զարդարող պատկերաքանդակներ՝ թևատարած արծիվներ ու այլ թռչուններ, իսկ թմբուկի որմնախորշերում եղել են եզան գլուխներ և հուշկապարիկներ (?)²: Պեղումների ժամանակ գտնվել է նաև եկեղեցու ճակտոնները զարդարող՝ կրաքարից պատրաստված 2 մանրակերտ: Խամշիի եկեղեցու թմբուկի հարդարման այս մանրամասներն ուղղակի զուգահեռներ ունեն Գանձասարի և Հառիճի գլխավոր եկեղեցիների թմբուկների ձևավորման հետ [տե՛ս Գլուխ I, II]:

Եկեղեցու գլխավոր՝ **արևմտյան շքամուտքը** մասամբ է պահպանվել. այն պսակված է եղել կամարակապ ճակատակալով, որը հենվել է փնջաձև որմնասյուներով զարդարված զույգ որմնամույթերի վրա (նկ. 7): Կամարակապ մուտքն իր հերթին ներգծված է եղել արտաքին՝ նույնպես կամարակապ կամ ուղղանկյուն շրջանակի մեջ, ինչը բնորոշ էր այդ շրջանի բազմաթիվ շքամուտքերին: Մուտքի երկու շրջանակների միջև տարածությունը երեսապատված է շախմատաձև, շեղադիր դասավորված փիրուզագույն և դեղնավուն ֆելզիտե քառակուսի սալիկներով: Այժմ պահպանվել են միայն ձախ կողմի խճանկարի 3-4 շարքերը: Խամշի վանքի շքամուտքի հարդարման ամենամոտ տարբերակը տեսնում ենք Մշկավանքի գավթի մուտքի շատ ավելի լավ պահպանված հարդարանքում [տե՛ս Գլուխ III]: Եկեղեցու **հյուսիսային մուտքի** կողային երկու սալերն են պահպանվել, որոնց կենտրոնական մասը ձևավորված է մեկական որմնասյուներով: Վերջիններիս երկու կողմերում քանդակված են օղակներից և քառաթերթերից բաղկացած հյուսածո զարդագոտիներ, որոնք պատկերագրորեն և ոճապես համապատասխանում են եկեղեցու ճակատների և թմբուկի մյուս՝ փլուզված բեկորների զարդատարրերին (նկ. 8-9):

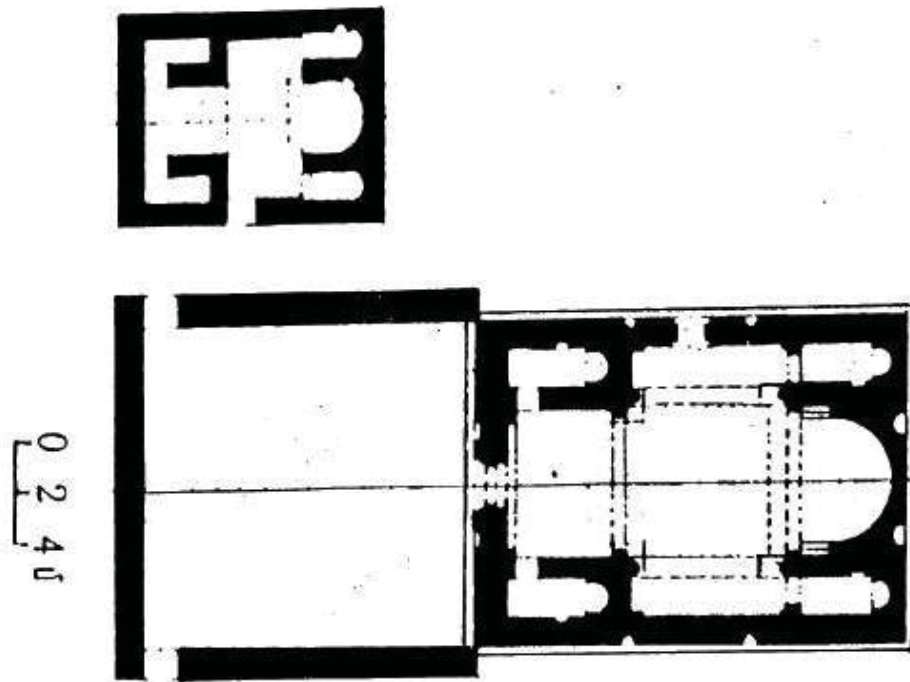
Ս. Գրիգոր եկեղեցու ներքին հարդարանքի մաս են կազմել գմբեթի առագաստների բարձրաքանդակները, որոնք գտնվել են պեղումների ժամանակ: Նշվում է առյուծի, եզան, արծվի, ինչպես նաև այլ թռչունների, խաչերի և վարդյակների քանդակային գտածոների մասին: Կարելի է ենթադրել, որ Խամշի վանքի առագաստների վրա, ինչպես և նրան հարդարանքով շատ մոտ Գանձասարի Ս. Հովհաննեսում, եղել են 4 ավետարանիչների խորհրդանիշերը:

Եկեղեցու բեմառեջքը կազմված է 4 մոխրագույն սալերից: Դրանք զարդարված են զույգ՝ X-աձև դասավորված սյուների վրա հենվող կամարաշարով (նկ. 6): Ձախից

² Պատկերաքանդակներն այժմ տեղում չեն, դրանց գտնվելու վայրը հայտնի չէ:

երկրորդ կամարի ներքո՝ կարծես նրանից կախված, քանդակված է խոշոր եռատերև նախշ: Սյուներն ու կամարները մոխրագույն են, իսկ նրանց միջև տարածությունը ներկված է սպիտակ: Խամշի վանքի բեմառեջքի հարդարանքը մոտ է Չորոտի Ս. Աստվածածին (1207 թ., Արգական), Գոշավանքի Ս. Աստվածածին (1191-1196 թթ.), Գեղարդի Կաթողիկե (1215 թ.) և այլ եկեղեցիների բեմառեջքներին [տե՛ս Գլուխ IV]:

- **Գրականություն.** Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն հայոց* (աշխատ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, 1964, էջ 166, 182-189, 278: *Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ*, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությամբ՝ Ա.Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988, էջ 340, **Բալայան Մ.**, *Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը)*, Ստեփանակերտ, 2009, 143-152, **Մելքոնյան Հ., Կարախանյան Գ., Միրիջանյան Դ., Խամշի վանքի պեղումները, Երևան, 2024 (պատրաստվում է տպագրության):**

Նկ. 1. Խամշի վանքի հատակագիծը³ (աղբյուրը՝ Շահեն Հովսեփյանի ՖԲ էջը, տրամադրել է՝ ՊՄԺԳՀԿ)

Նկ. 2. Ս. Գրիգոր եկեղեցու ավերակները հարավ-արևելքից

³ Հուշարձանի ճշգրտված հատակագիծը տե՛ս Մելքոնյան Հ., Կարախանյան Գ., Միրիջանյան Դ., Խամշի վանքի պեղումները, Երևան, 2024 (պատրաստվում է տպագրության):

Նկ. 3. Ս. Գրիգոր եկեղեցու թմբուկի փնջաձև կիսասյուների բեկոր

Նկ. 4. Ս. Գրիգորի թմբուկի նիստերից մեկի ճակտոնը

Նկ. 5. Ս. Գրիգորի թմբուկի կլոր պատուհանի բեկորները

Նկ. 6. Ս. Գրիգորի թմբուկի վարդյակը

Նկ. 7. Ս. Գրիգոր եկեղեցու բեմառեջքը

Նկ. 8. Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևմտյան շքամուտքի
ձախ հատվածը՝ քարե խճանկարով

Նկ. 9. Ս. Գրիգոր եկեղեցու հյուսիսային շքամուտքի դրվագ

Նկ. 10. Ս. Գրիգոր եկեղեցու հյուսիսային շքամուտքի դրվագ

Նկ. 11. Ս. Գրիգոր եկեղեցու ճակատի հարդարանքի բեկոր

9. ԽՈՐԱԿԵՐՏԻ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Խորակերտ վանքի (Խո(ո)ջիկ, Խոռակերտ) անվանումը ծագել է համանուն բնակավայրից: Եկեղեցու վիմագրերում վանքը կոչվում է «Սուրբ ուխտ», «Սուրբ եկեղեցի», իսկ 1707 թ. արձանագրության մեջ՝ Ս. Աստվածածին:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Ձորփոր (Ծորփոր) գավառ, ներկայիս ՀՀ Լոռու մարզ, Չանախչի գյուղից 3 կմ հարավ:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** Եկեղեցու արևմտյան շքամուտքի արձանագրության համաձայն՝ կառուցվել է 1252 թ., Ստեփանոսի կողմից: Եկեղեցուց ոչ շատ ուշ՝ 1257 թ., կառուցվել է նաև գավիթը:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** պատմական աղբյուրներում վանքի մասին հիշատակություններ հայտնի չեն: Վանքի վերաբերյալ տեղեկություններ հաղորդում են միայն վիմագրերը, որոնք վերաբերում են վերանորոգումներին և նվիրատվություններին:
- **Պահպանվածությունը.** վանական համալիրն անմխիթար վիճակում է՝ փաստված դեռ 1900-ական թթ.: Ծածկասալերը և ճակատների երեսաքարերը հիմնականում թափված են և ծածկված բուսականությամբ (նկ. 2-5): Գավիթը կիսավեր է: Եկեղեցու պատերը ներսից շարված են անհավասար քարերից, կան շաղախի և որմնանկարների հետքեր: Հայտնի է, որ 1701 և 1707 թթ. վանքը վերանորոգվել է: 1965 թ. երկրաշարժից քանդվել են գավթի ծածկի խաչաձև կամարները:
- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** վանքը բաղկացած է Ս. Աստվածածին եկեղեցուց, արևմուտքից կից գավթից: Ս. Աստվածածին եկեղեցին կենտրոնագմբեթ է, չորս ավանդատնով, արտաքուստ՝ ուղղանկյուն, ներքուստ՝ խաչաձև: Ունի երկու մուտք՝ արևմուտքից և հարավից: Գավիթը քառակուսի հատակագծով թաղածածկ դահլիճ է (նկ. 1): Կառուցված է սպիտակադեղնավուն և կարմրավուն սրբատաշ ֆելզիտից:
- **Քանդակային հարդարանքը.** Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքը կամարի հատվածում կազմված է սրածայր ընդգծմամբ երկշարք կիսագլանաձև պարակալից (ավարտվում է գետնախարսխով), որը ներառում է մուտքի արձանագիր ճակատակալը: Այս շրջանակն էլ իր հերթին առնված է ուղղանկյուն, զույգ

կիսագլաններից կազմված պարակալի մեջ: Այս պարակալից ներս՝ վերնամասի երեք կողերերին կից կա միատող արձանագրություն: Մուտքի՝ այս երկու շրջանակների միջև ընկած տարածությունը շարված է կարմրավուն ֆելզիտով: Արևմտյան ճակատն ունի նաև կիսակլոր բացվածքով պատուհան, որը պարագծվում է ուղղանկյուն շրջանակով:

Հարավային ճակատի երեսաքարերի մեծ մասն ընկած է: Շքամուտքի խորքում գտնվող կիսաշրջան բացվածքն ունի կիսակլոր որմնակամար (նկ. 4): Վերջինից ներքև, ձախակողմյան հատվածի եզրաքարերը թափված են, մուտքն էլ՝ քարերով մասամբ փակված: Աջ կողմում կամարը հենվում է «ուլունքներով» և «բարձիկներով» հարդարված զույգ որմնասյուների վրա: Այդ ճակատում՝ մուտքի ուղղությամբ, առկա է պատուհանի ուղղանկյուն բացվածք (հավանաբար շրջանակով, որի երեսաքարերը ևս ընկած են):

Արևելյան ճակատի պատի հարթությունն ընդհատվում է զույգ որմնախորշերով (նկ. 5): Դրանք կոնքերի մեջ ունեն հովհարաձև քանդակազարդում: Այս կողմում կան խորանի և ավանդատների կիսաշրջան պատուհանների մեկական բացվածքներ: Արևելյան կողմում, ինչպես և **հյուսիսայինում**, երեսպատման քարերը թափված են:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու **թմբուկը** վերին մասում 10-նիստանի է: Թմբուկի ստորին գոտին կազմում են վեցանիստ միակտոր քարից 30 սյուները, որոնց «խոյակներն» ու խարիսխներն ունեն գնդաձև բարձիկներ (նկ. 6): Վերին մասում այդ գոտիներին հաջորդում են բազմանիստ սալաքարերը: Վերջիններից անմիջապես վերև, թմբուկի հարդարանքում տեղ են գտել ծաղկաթերթ, շթաքարե հորինվածքները, որոնց մի մասը, օրինակ՝ նիստերի ուղղությամբ քանդակվածները, ունեն եռաթերթ (կենտրոնական թերթը սրացող է), իսկ մյուս՝ անկյունային հատվածներում քանդակվածները՝ քառաթերթ ձևավորում (բոլոր թերթերը կիսաշրջան վերջավորությամբ են):

Եկեղեցու ներսում՝ խորանի աջ և ձախ կողմում, կան երկուական ուղղանկյուն բացվածքներ: Կենտրոնում կիսաշրջան պատուհանն է (նկ. 8): Խորանի բեմը բարձր է՝ շարված սրբատաշ քարով: Բեմառեջքը եզրավորվում է 3 շարք կիսագլանով, որը մեկ շարքով կրկնվում է նաև աստիճանների եզրերին: Եկեղեցին բոլոր կողմերից լուսավորվում է մեկական պատուհանով: Հարավարևմտյան կողմի անկյունային եզրավորումներով «փնջաձև» որմնամույթի վերնամասում պահպանվել է մի հարդարանք: Այն ներկայացնում է անկյունային հատվածից մույթի կողային նիստերի եզրամասեր տարածվող մեկական S-աձև (որմնապարույկ) և ուղղահայաց առանցքով քանդակված 3 փոքր շրջանակների շարք:

Եկեղեցու **թմբուկը ներսից** կազմված է 3 զույգ հատվող կամարներից, որոնք օրգանապես կապվում են թաղի հետ: Այդ կամարների հատման (շթաքարե հարդար-

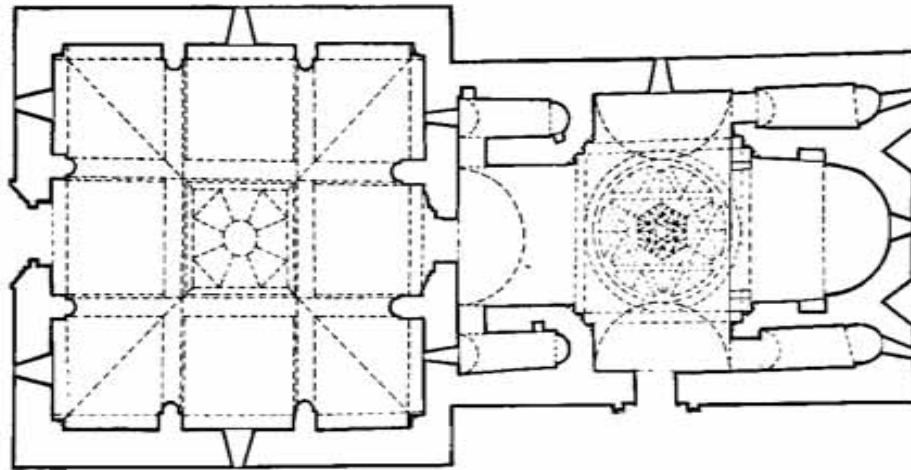
մամբ) շնորհիվ առաջանում է վեցաթև աստղ, իսկ միջին մասում՝ հավասարակողմ վեցանկյունի, որի վրա հենվում է կենտրոնական հատվածի աստղաձև, շթաքարե եռաստիճան ծածկը (նկ. 8): Շթաքարերով է հարդարված նաև սյուներից հատվող կամարներ անցնող գոտին: Թմբուկի ստորին մասը՝ սյուներից ներքև, բոլորում է երկշարք կիսագլանաձև գոտին: Թմբուկի կառուցվածքում ազատ կանգնած սյուների կիրառման նմանօրինակ ձևը նպաստում է եկեղեցու ներքին տարածքի առատ լուսավորությանը և ստեղծում ճախրող գմբեթի տպավորություն:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու **գավիթը** կիսաքանդ է, պատերը՝ խարխլված: Արտաքին պատերն ընդհանուր առմամբ զուրկ են հարդարանքից: **Արևմտյան կողմում** գտնվում է գավթի մուտքը, որի կիսաշրջան ճակատակալն առանձնացված է ընդհանուր շարվածքից և հենվում է մուտքի կողային որմնասալերին (նկ. 2, 3, 7): Շթամուտքը երկու կողմից հարդարված է զույգ կիսասյուներով: Ձախ կողմում պահպանվել է շեղանկյունաձև հարդարանք ունեցող քանդակազարդ գոտու մի հատված: Մուտքից աջ՝ պատի վրա, պահպանվել է խոյակի մի կտոր, որի վերին կողային նիստերին արված են եռաթերթ, դրանից ներքև՝ կիսաշրջան կամարի փորվածքներ, իսկ դրանցից ավելի ներքև՝ սրացող շթաքարային հարդարանք:

Գավթի ներսի որմնամույթերի խոյակների անկյունները ձևավորված են շթաքարերով, իսկ կողային մասերում և որմնակամարների վրա կան խաչային հորինվածքներ, արձանագրություններ (նկ. 9): Հանդիպակաց պատերի երկուական որմնամույթերը, խաչաձև կամարներով միանալով (պահպանվել են մինչև 1965 թ. երկրաշարժը), իրենց վրա են կրել թաղը: Կենտրոնական հատվածը պսակված է եղել երդիկավոր ութանիստ գմբեթով: Գմբեթատակ քառակուսու ստորին մասը եզերել է եռանկյունաձև ատամիկների երկշարք գոտին, իսկ դրանից վերև՝ ընդգծված շրջանակներով եռանկյունների շարքը:

Վանքի տարածքում ընկած են կենդանաքանդակներով հարդարված սալաքարեր և, թերևս, պատուհանների պարակալներ (նկ. 10):

- Գրականություն.** Якобсон А. Л., Из истории армянского средневекового зодчества. Армянские монастыри XIII века, Хоракерт и Мшкаванк, *Советская археология*, т. XIV, 1950, Ոսկեան Հ., Գուգարքի վանքերը, Վիեննա, 1960, էջ 26-29, Халпахчьян О., *Архитектурные ансамбли Армении*, Москва, 1980, с. 298-299, Շախկյան Գ., *Լորի. պատմության քարակերտ էջերը*, Երևան, 1986, էջ 133-134, Азатян Ш. Р., *Порталы в монументальной архитектуре Армении IV-XIV вв.*, Ереван, 1987, Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, Երևան, 1988, հտ. 2, ցուցակ 1, էջ 792, Վարդան Արեւելցի, *Տիեզերական պատմություն* (աշխ. թարգ., ներած., տաղանիշներով ծանոթ. Գ. Բ. Թոսունյանի), Երևան, 2001, էջ 131, Բարխուդարյան Ս. Գ., Ղաֆադարյան Կ. Գ., Սաղումյան Ս. Տ., *ԴՀԿ*, Պ. 9, Լոռու մարզ, Երևան, 2012, էջ 263-271:

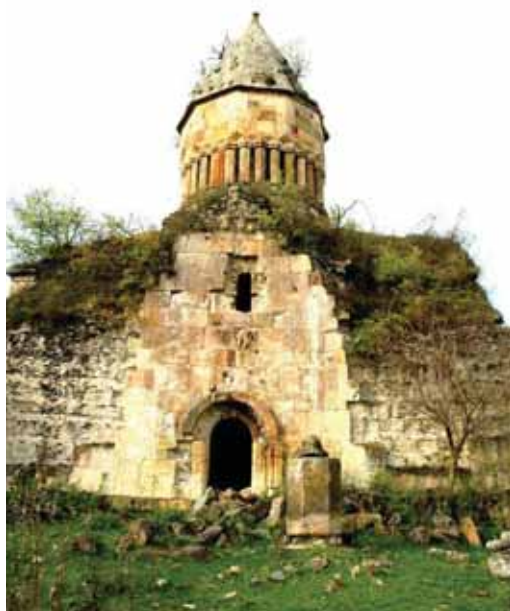
Նկ. 1. Խորակերտի վանքի հատակագիծը (ըստ՝ Գ. Շախկյանի)

Նկ. 2. Ս. Աստվածածին եկեղեցին արևմուտքից, 1252 թ.
(© ՀՃՈՒՀ)

Նկ. 3. Ս. Աստվածածին եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից

Նկ. 4. Ս. Աստվածածին եկեղեցին հարավից

Նկ. 5. Ս. Աստվածածին եկեղեցին հարավ-արևելքից

Նկ. 6. Ս. Աստվածածին եկեղեցու թմբուկը (լուս.՝ Հայկ Պապերտյանի)

Նկ. 7. Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավիթն արևմուտքից

Նկ. 8. Ս. Աստվածածին եկեղեցու ավագ խորանն ու գմբեթը

Նկ. 9. Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթի ներսույթը

Նկ. 10. Վանքի քանդակազարդ դրվագ

10. ԽՈՐԱՆԱՇԱՏԻ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Խորանաշատի վանք, Խորանաշատ վարդապետարան, Խորանաշատ, Խորենաշատ, Խորենաշատի վանք, Վանականի, Վանական Վարդապետի վանք: Վանքի անվան ծագման վերաբերյալ երկու տեսակետ գոյություն ունի: Ենթադրվում է, որ վանքը Խորանաշատ անունը ստացել է գլխավոր եկեղեցու խորանի և գավթի հարդարման տարրերի՝ խորանների, իսկ ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ մերձակայքում գտնվող բազմաթիվ եկեղեցիների պատճառով:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Փառիսոս գավառ, ներկայիս ՀՀ Տավուշի մարզի Չինարի գյուղից 2,5 կմ արևելք:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** վանքը հիմնադրել է Հովհաննես Վանական Վարդապետը, ենթադրաբար՝ 1209-1222 թթ.: Գավթի շինարարությունը հավանաբար սկսվել է 1222 թ.-ին և շարունակվել երկու փուլով՝ մինչև 1251 թ.:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** Խորանաշատի վանքը հիշատակում է Կիրակոս Գանձակեցին: Համալիրի պատերին կան նաև արձանագրություններ, որոնք հիմնականում նվիրատվական բնույթի են:
- **Պահպանվածությունը.** թեև վանքի շրջակայքը մաքրվել է, սակայն համալիրն ընդհանուր առմամբ անխնամ է, կիսավեր: Գավթի ծածկը և լուսային երդիկը քանդված են և բուսածածկ, ինչպես և՛ գլխավոր եկեղեցու գմբեթը: Եկեղեցու թմբուկի, ճակատների (այդ թվում՝ գավթի) երեսաքարերը հատվածաբար թափված են (նկ. 2, 5): Վանքի պատերի շարվածքում նկատելի են ճաքեր, թափված քարերի հետևանքով առաջացած բացվածքներ և քարի վերաօգտագործումներ:
- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** վանքը կազմված է Ս. Աստվածածին, Ս. Կիրակի, Ս. Ճգնավոր եկեղեցիներից: Ս. Աստվածածին եկեղեցուն կից է գավիթը: Համալիրի մաս են կազմել նաև այլ կառույցներ, որոնք այժմ ավերված են: Գլխավոր՝ **Ս. Աստվածածին եկեղեցին** գմբեթավոր սրահ է, արևելյան կողմում՝ կրկնահարկ ավանդատներով: Մուտքերը երկուսն են՝ արևմուտքից և հյուսիսից: **Գավիթը** չորս կենտրոնական մույթերով և պատին կից որմնամույթերով քառանկյուն հորինվածք է: Արևելյան կողմում են գտնվում կրկնահարկ ավանդատները (նկ. 1):

ութանկյուն շրջանակը և ուղղանկյուն շրջանակի՝ հիմնականում ուղղահայաց եզրագոտիները:

Արևելյան ճակատի կենտրոնական մասը զբաղեցնում է մեծադիր, ձգված համաչափությամբ տրամատավոր խաչը (նկ. 6): Խաչի երեք թևերը կորանում են դեպի ներս, իսկ ստորին թևը հենվում է նույնատիպ բազմաեւուստ աղեղի վրա: Վերջինս շարունակվելով վերածվում է հորիզոնական գոտու և տարածվում արևելյան ճակատի ողջ երկայնքով՝ եզրավորելով պատի որմնախորշերը (նկ. 6, 8): Խաչի կամարածն պատվանդանի վրա՝ ձախ կողմում կիսաաղեմ թռչուն է պատկերված, իսկ կամարի տակ՝ թևատարած արծիվ, որի ճանկերում հավանաբար նապաստակ է (նկ. 7): Այս ճակատին արված որմնախորշերն ունեն բուսազարդ ֆեստոններ (նկ. 8): Խորշերի տրոմպերում կան հովհարածն խորը փորվածքներ: Ճակատի կենտրոնական մասում գտնվում են խորանի ուղղանկյուն զույգ պատուհանները, որոնք ունեն ելուստավոր և շղթայազարդ շրջանակներ:

Եկեղեցու երկրորդ մուտքը **հյուսիսից է**: Այն հարդարված է տրամատավոր սլաքածն կամարով և շղթայազարդ ուղղանկյուն երեսակալով (նկ. 9): Մուտքի երկու շրջանակների միջև՝ անկյունային մասերում, քանդակված են թռչուն (հավանաբար աղավնի) և պարանոցին օղ ունեցող պոզավոր կենդանու (ցլի ?) գլուխ, որի դիմային մանրամասները վնասված են (նկ. 10, 11): Արտահայտիչ են կենդանու փորագրված աչքերը, որոնք չունեն ակնակապիճներ: Ճակատակալը հարդարված է քառաթև աստղերով և շեղանկյուն՝ դեղին և կարմրավուն սալիկներով, որոնց մի մասը թափված է (նկ. 11) [*տե՛ս Գլուխ III*]: Շքամուտքից վերև ուղղանկյուն պատուհանն է՝ տրամատավոր պարակալով (նկ. 9): Պատուհանի բացվածքը անմիջապես երիզող գոտին ծածկված է կիսաշրջաններով: Պատուհանից վեր գտնվող հատվածի երեսապատման սալիկները թափված են, որի պատճառով ճակատի երկայնքով ընթացող տրամատավոր գոտին ընդհատված է: Խիստ վնասված է նաև ճակտոնի տակի երկրաչափական հորինվածքը, որի միայն աջ հատվածն է պահպանվել: Կարելի է ենթադրել, որ այստեղ եղել է 13-րդ դ.-ում լայն տարածում գտած ճակատային խաչային հորինվածք:

Հյուսիսային կողմում ճակատը եզերում են երկու նեղ որմնախորշերը: Պատերին կան փորագրված խաչեր:

Եկեղեցու թմբուկը հարդարված է զույգ կիսագլաններով ձևավորված տասներկու կամարակապ խորշերով, որոնցից յուրաքանչյուր երկրորդի մեջ բացվում են ուղղանկյուն նեղ պատուհանները (նկ. 12): Կամարներից վերև, հատվածաբար և մաշված, պահպանվել է ականթազարդ գոտին (հարավային և արևմտյան կողմերում), որը սկզբնապես բոլորել է թմբուկը: Թմբուկի հարդարանքի մաս է կազմում

նան մի թռչնի հարթաքանդակ, որը գտնվում է արևմտյան կողմի կամարամիջյան մասում (նկ. 13):

Եկեղեցու ներսում՝ արևմտյան պատին, որպես մուտքի բարավոր է վերածոցա-գործվել խաչքար, որի ամրությունը ապահովելու համար վերջինիս և պատի շարվածքի արանքը լրացվել է աղյուսներով (նկ. 15, 16):

Եկեղեցու բեմառեջքը, որի երեսապատման սալիկները սվաղով են ծածկված, եզերված է շղթայազարդ և տրամատավոր շրջանակներով (նկ. 14): Բեմի գունավոր սալիկներով արված երեսապատումը խիստ վնասված է, իսկ որոշ մասերում՝ խախտված: [*տե՛ս Գլուխ III*]:

Առանձնահատուկ լուծում ունի եկեղեցու խորանը՝ կազմված խորշերի շարքից (նկ. 14): Վերջիններս հարդարված են գույգ կամարաշարերով, որոնց սյուները ստորին մասում ավարտվում են բարձիկներով և հենվում ուղղանկյուն խարիսխներին: Հարդարանքի կարևոր մաս են կազմում «ֆեստոնները», որոնց գերակշռող մասը արմավազարդ է, կամ արված է հովհարաձև փորվածքների տեսքով: Շարքի նախավերջին խորշերը ձևավորված են որպես խորշ-պահարաններ, որոնք չունեն կոնքեր և «ֆեստոններ» (նկ. 17, 18, 19): Խորշերից վերև ձգվում է գոռելիեֆ գոտին, որը բաղկացած է երկթեք և սեղանաձև տարրերի զիգզագաձև շարքից: Սրանից վեր բացվում են դեպի դուրս նեղացող խորանի գույգ պատուհանները (նկ. 14): Ավագ խորանի գմբեթարդը եզերված է տրամատավոր գոտիով: Նմանատիպ և լրացուցիչ շղթայազարդ գոտիներով են ընդգծված նաև եկեղեցու մյուս պատերի վերին հարթությունները, որմնամույթերի խոյակները: Խորանի գմբեթարդի կամարն արտաքնապես եզերող և կենտրոնում «հանգուցվող» ելուստին էլ հաջորդում է մեկ այլ՝ թմբուկի հիմքը բոլորող շղթայազարդ գոտին (որոշ քարեր ընկած են) (նկ. 15):

Եկեղեցու ներսում և շրջակայքում գտնվում են բազմաթիվ քանդակազարդ քարեր (նկ. 22), օրինակ՝ արտահայտիչ դիմագծերով և սրածայր մորուքով մարդկային դեմքերով բեկորներ (նկ. 21), որոնց վերաբերյալ կա տեսակետ, որ դրանք Ս. Ճգնավոր եկեղեցուց են: Կան նաև մուտքի ճակատակալի քանդակազարդ սալիկներ (նկ. 20) և ճարտարապետական այլ մանրամասներ:

Գավթի միակ մուտքը գտնվում է արևմտյան կողմում: Այս ճակատի շարվածքում և հարդարանքում տեղ գտած քարակտորները բազմերանգ են (դեղնավուն, կանաչավուն, վարդագույն և այլն): Մուտքի կողային հատվածները հարդարված են քառանկյուն պատվանդանների և բարձիկների վրա հենվող գույգ որմնասյուներով (նկ. 23): Վերջիններիս համար խոյակ են ծառայում առյուծի և ցլի ֆիգուրներով բարձրաքանդակները, որոնց կողային հատվածներում կան արձանագրություններ (նկ. 27, 28): Անհամեմատ լավ է պահպանված առյուծի քանդակը՝ կենդանու մուրթի մանրամասների շեշտադրմամբ: Իսկ ցլի գլուխը վնասված է և պատկերը հստակ չէ

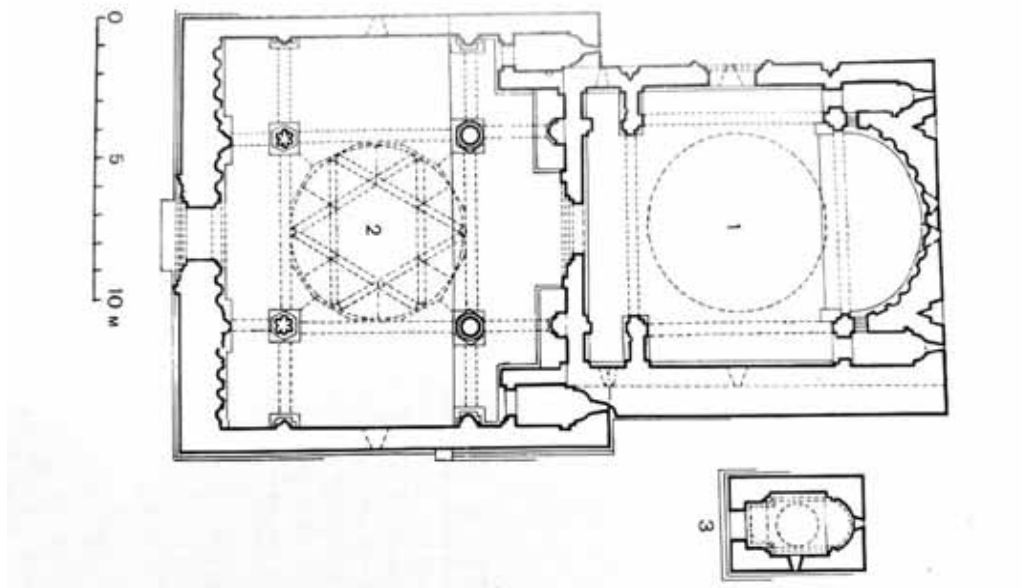
(նկ. 28): Գոռելիեֆների կողքին, միևնույն ֆելզիտ քարի վրա ներկայացված է մեկական խաչապատկեր: Կենդանիների քանդակներին կարծես հենված են մուտքի ճակատակալը, որի վրա խաչեր են փորագրված, և այն եզերող կամարը: Վերջինս կերտված է կանաչավուն ֆելզիտից և հարդարված է շթաքարային երկու զարդագոտիներով: Կամարի ձախ հատվածը բավականին հողմնահարված է, իսկ աջ՝ ավելի լավ պահպանված քարասալը, հավանաբար, ավելի ուշ վերակառուցման արդյունք է (նկ. 24): Մուտքի երեսակալից վերև քանդակված են պատի հարթությունից դուրս ցցված երկու քառաթերթ վարդյակներ (որպիսին կարող ենք տեսնել նաև Նոր Վարագավանքում) և նրանց միջև՝ երկու խաչքար: Արևմտյան ճակատին կան նաև պատի մեջ ագուցված մի շարք խաչքարեր և փորագրված խաչեր (նկ. 23):

Գավթի հարավային ճակատին քանդակված է արևային ժամացույց (նկ. 25), իսկ **հյուսիսային ճակատին** կան փորագրված խաչեր (նկ. 29): Գավթի հյուսիսային և հարավային ճակատներին կան նաև շրջանակներով եզերված մեկական նեղ պատուհաններ:

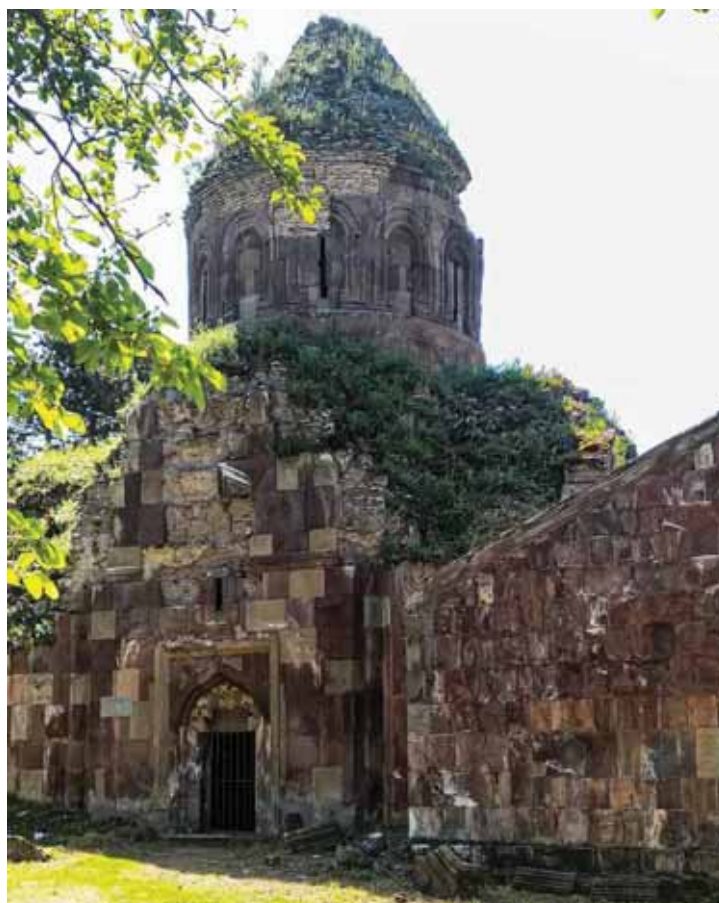
Գավթի ներսում արևմտյան կողմի հարդարանքի մաս են կազմում որմնախորշերը՝ մշակված փոքր-ինչ սրացող որմնակամարներով և կոնքի խորքում արված քանդակազարդումներով: **Մուտքը** եզերում է գույգ կիսագլաններից բաղկացած ուղղանկյուն շրջանակը, որի վերին՝ հորիզոնական գոտին բացակայում է, իսկ ստորին հատվածը կրկնում է եկեղեցու արևմտյան մուտքի հարդարանքը: Մուտքին կից արված խորշերն ու հարդարանքի մյուս մանրամասները ներառվում են երկելուստ շրջանակի մեջ: Այն, եզրելով նաև մուտքի ճակատակալը՝ ստանում է աննշան սրացող՝ սլաքաձև կամարի տեսք: Ընկալապատկերի խորքում՝ պարուրաձև շրջանակի մեջ է առնված մեծ ելուստով ծավալային վարդյակը (նկ. 30): Վերջինս պարուրող ոլորուն կիսագլանը, ներքևում շարունակվելով, եզրագծում է ճակատակալը ներսից: Ընկալապատկերից վերև՝ պատի հարթությունից առաջ եկած սալաքարի վրա քանդակված է Դանիելը առյուծների զբում պատկերաքանդակը՝ երկու նստած առյուծների ֆիգուրներով և մեջտեղում կանգնած մարգարեի ֆիգուրով (նկ. 26): Վերջինս կրում է երկար պարեգոտ, նրա աջ ձեռքը կիսածալած է, իսկ ձախը՝ վեր է պարզած: Հստակ երևում են Դանիելի հագուստի վերնամասի գծավորումները և գոտին: Առյուծները քանդակված են դիմահայաց՝ առջևի թաթերին հենված: Շեշտադրված են աջ կողմի առյուծի ունքերը, աչքերը, քիթը (ձախակողմյան առյուծի մոտիքը մաշված է): Պատկերաքանդակի պատվանդանի թեքադիր մասում քանդակված խաչերը նույնպես եղծված են:

Գավթի մույթերի խոյակներն անկյուններում ունեն շթաքարային հարդարանք (նկ. 22): Գավթի հյուսիսային և հարավային թաղերին պատկերված են թևատարած արծվի և օձի գլխի բարձրաքանդակներ:

- **Գրականություն.** Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն հայոց* (աշխ.՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, 1961, էջ 326, 346-347, Վանյան Վ., Շամշադինի հուշարձան-վանքերը, *Էջմիածին*, թ. ԺԲ, 1980, էջ 46-48, Քարտաշյան Հ., Խորանաշատի ճարտարապետական համալիրը, *ԼՀԳ*, հ. 4, 1986, էջ 42-52, Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ., *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հտ. 2, Ցուցակ 1, Երևան, 1988, էջ 793, Հարությունյան Վ., *Հայկական ճարտարապետության պատմություն*, Երևան, 1992, էջ 315-316, «Խորանաշատ», *Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան*, Երևան, 2002, էջ 443, Շահնազարյան Ա., Մինասյան Թ., Արամ քին. Միրզոյան, Քարտաշյան Հ., *Խորանաշատ 800, 1222-2022*, Երևան, 2022, էջ 6, 38-46, Ավետիսյան Թ., Կենդանիների պատկերագրությունն ու խորհրդաբանությունը հայկական միջնադարյան եկեղեցիների քանդակային հարդարանքում, *Գեղարվեստի ակադեմիայի Տարեգիրք*, 14, 2023, Երևան, էջ 31-53, Мнацаканян С. Х., *Архитектура армянских притворов*, Ереван, 1952, с. 62-63, 67, 87, Халпахчьян О. Х., *Архитектурные ансамбли Армении*, Москва, 1980, с. 413-418, Donabédian P., Thierry J.-M., *Les arts arméniens*, Paris, 1987, էջ 590:

Նկ. 1. Սրբանաշատի վանքի հատակագիծը (ըստ՝ Օ. Խալպաչյան)

Նկ. 2. Սրբանաշատի վանքը հյուսիսից¹

¹ Սրբանաշատի վանքի լուսանկարները խմբին տրամադրել են Գոհար Գրիգորյանը և Գայանե Ծատուրյանը, ինչի համար հեղինակները հայտնում են իրենց շնորհակալությունը:

Նկ. 3. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքը

Նկ. 4. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատակալը

Նկ. 5. Ս. Աստվածածին եկեղեցին հարավ-արևելքից

Նկ. 6. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան ճակատը

Նկ. 7. Ճանկող արձիվ, եկեղեցու արևելյան ճակատի դրվագ

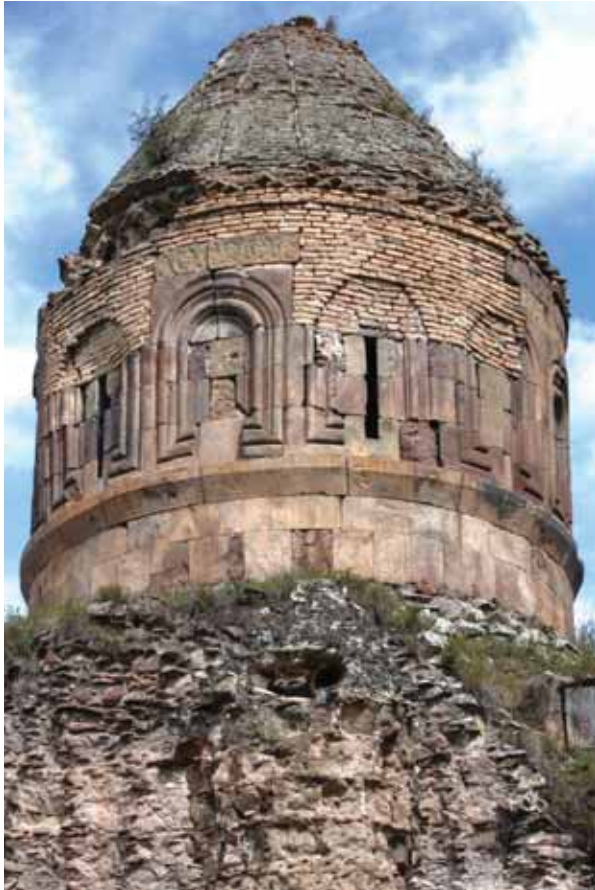
Նկ. 8. Արևելյան արտաքին խորշի հարդարանքը

Նկ. 9. Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային ճակատը

Նկ. 10. Եկեղեցու հյուսիսային շքամուտքը

Նկ. 12. Ս. Աստվածածին եկեղեցու թմբուկը հարավից

Նկ. 11. Հյուսիսային շքամուտքի դրվագ

Նկ. 13. Ս. Աստվածածին եկեղեցու թմբուկը հարավ-արևմուտքից

Նկ. 14. Ս. Աստվածածին եկեղեցու խորանի հատվածը

Նկ. 15. Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներսույթը, արևմտյան պատը

Նկ. 16. Եկեղեցու ներսույթը, արևմտյան մուտքի բարավոր-խաչքարը

Նկ. 17. Խորանի խորշերի հարդարանքը

Նկ. 18. Խորանի խորշի հարդարման դրվագ

Նկ. 19. Խորանի պատի հարդարանքի դրվագ

Նկ. 20. Եկեղեցու արևմտյան մուտքի ճակատակալի քանդակազարդ սալիկը

Նկ. 21. Վանքի քանդակազարդ սալերից մեկը՝ մարդու դեմքով

Նկ. 22. Գավթի սյուներից մեկը և թափված քարաքեկորները

Նկ. 23. Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթի արևմտյան մուտքը

Նկ. 24. Գավթի շքամուտքը

Նկ. 25. Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթի հարավային ճակատի արևի ժամացույցը

Նկ. 26. Գավթի մուտքի վերևի՝ Դանիելը
առյուծների գրում պատկերաքանդակը

Նկ. 27. Գավթի մուտքի առյուծի քանդակը

Նկ. 28. Գավթի մուտքի ցլի քանդակը

Նկ. 29. Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթի
հյուսիսային ճակատը

Նկ. 30. Գավթի արևմտյան մուտքի
ճակատակալը ներսից

11. ԽՈՒՃԱՊԻ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** վանքի անվան ծագումնաբանությունը հայտնի չէ:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Տաշիրք կամ Ձորափոր գավառի Խուճապ գյուղի մերձակայք, ներկայիս ՀՀ Լոռու մարզ:
- **Դավանական պատկանելությունը.** հայ քաղկեդոնական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** վանքի կառուցման ժամանակաշրջանի, ինչպես նաև պատվիրատուների մասին տեղեկություններ հայտնի չեն: Ճարտարապետական և հարդարանքի տարրերը վկայում են հոգուտ 13-րդ դարի առաջին կեսի: Հայտնի է, որ վանքը գործել է նաև որպես կուսանոց:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** պատմական աղբյուրներում վանքի մասին չկան հիշատակություններ: Վանքապատկան կառույցները չունեն վիմագրեր:
- **Պահպանվածությունը.** եկեղեցին անմխիթար վիճակում է: Տարբեր մասերում հատվածաբար թափված են երեսապատման քարերը: Բուսածածկույթը «կլանել» է ողջ հուշարձանը:
- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** վանական համալիրը բաղկացած է գլխավոր եկեղեցուց, նրան հարավից և արևմուտքից կից գավիթ-սրահներից, նաև այլ շինություններից, որոնք այժմ կիսավեր են (նկ. 1): Գլխավոր եկեղեցին կենտրոնամբ է՝ կրկնահարկ ավանդատներով, որոնք ունեն մուտքեր և՛ աղոթասրահից, և՛ խորանից, որոնցից հարավայինը հետագայում փակվել է: Եկեղեցու պատերը շարված են մուգ կարմիր, վարդագույն, դեղնավուն սրբատաշ ֆելզիտով (նկ. 2): Ներսույթը, նաև մույթերն ու որմնամույթերը աղյուսաշեն են, որը ուշ վերանորոգումների արդյունք է: Աղյուսով են շարված նաև գմբեթը պահող սլաքաձև կամարները (նկ. 24, 25): Եկեղեցում կան որմնանկարների հետքեր (նկ. 26):
- **Քանդակային հարդարանքը.** հարդարման տարրերով հարուստ են եկեղեցու շքամուտքերը, պատուհանների երեսակալները և, հատկապես, թմբուկը: Եկեղեցու մուտքերը երեքն են՝ արևմտյան, հարավային և հյուսիսային: Բոլոր **շքամուտքերը** ունեն նույն սկզբունքով արված քանդակային հարդարանք և շատ նման են միմյանց: Հարդարանքի այդ նույն սկզբունքները կիրառվել են նաև պատուհանների

ձևավորման մեջ: Շքամուտքերի ձևավորման հիմնական սխեման հետևյալն է. ճակատակալն առնված է գույգ գլաններից բաղկացած կամարի մեջ և հենվում է մուտքի բացվածքի կողմնային մասերում առկա լայն ուղղահայաց որմնամույթերի, ինչպես նաև գույգ կիսասյուների վրա: Կամարի և որմնասյուների միացման տեղում, ինչպես նաև որմնասյուների ստորին հատվածում դրված են խորանարդաձև սալաքարեր: Շքամուտքերի զարդատարրերը հիմնված են տարբեր սկզբունքներով և հորինվածքային լուծումներով արված հյուսվածքների վրա, որոնց մանր քայլերն ու խտությունը ձևավորում են ցանցանման մակերես: Հյուսվածքավոր զարդատարրերը հաճախակի համակցվում են պարուրաձև զարդաձևի և փնջաձև արմավիկների հետ: Այսպիսի համադրությունները և հյուսվածքների բազմազանությունը շատ բնորոշ էր 13-րդ դ. ժամանակահատվածին և, հատկապես, Զաքարյանների հովանավորությամբ կառուցված եկեղեցիներին: Սակայն Խուճապի եկեղեցու քանդակային հարդարանքից ստացված ընդհանուր տպավորությունը թերի է, քանի որ քանդակագարդ քարերը տեղ-տեղ վնասված են և թափված: Մասնավորապես, հարդարանքից այժմ գուրկ է հարավային ճակատակալը, որի քանդակագարդ քարերը տեղում չեն (նկ. 5): Տեղ-տեղ կոտրված է նաև մուտքի երեսակալը, որը մասամբ համալրված է նոր քարերով, օրինակ՝ արևմտյան շքամուտքինը (նկ. 3): Եկեղեցու ճակատներին բացված են նեղ ու երկար պատուհաններ, որոնք ունեն լայն և զարդաքանդակ պարակալներ՝ ամփոփված գույգ կիսագլաններից ձևավորված կամարաձև շրջանակի մեջ: Այսպես, երեքական պատուհաններ ենք տեսնում արևելյան ճակատին և գույգ պատուհաններ՝ մնացած երեք կողմերում: Պատուհանների պարակալները հարդարված են նույնատիպ հյուսվածքավոր զարդատարրերով և նույն գեղարվեստական ոճով, թեև յուրաքանչյուր պատուհանի դեպքում իրարից տարբերվող զարդատարրերով: Ընդհանուր տպավորության և հանդիսավորության համար մեծ նշանակություն ունի այն փաստը, որ այդ պարակալները հավաքված են տարբեր գույնի քարերից և վերջիններիս համադրությունը է՛լ ավելի է ընդգծում այստեղ առկա բարդ զարդաքանդակը (նկ. 4, 8, 12, 15): Եկեղեցու **հարավային ճակատին**՝ երկու պատուհանների միջև և դեպի վեր, տեղադրված է մեծադիր քանդակային խաչ: Այն իր զարդաձևերով համահունչ է և՛ պատուհանների, և՛ թմբուկի հարդարման տարրերին ու ոճին: Խաչի թևերին հյուսած զարդատարրն է, որը նմանվում է իրար հյուսված շրջանակների շղթայի: Կենտրոնում քանդակված է ոլորահյուս շրջանակի մեջ առնված կիսագունդ: Նմանատիպ կիսագնդեր ունեն նաև խաչի վերին և լայնական թևերը: Վերին թևը պսակող գնդերը չորսն են, իսկ կողմնային թևերինը՝ երեքը: Մեծադիր խաչի ստորին թևն ավարտվում է քանդակագարդ քառանկյուն հիմնասալով, ապա հենվում ուղղանկյուն, պատվանդանին (նկ. 10):

Եկեղեցու արևելյան ճակատն ունի երկու որմնախորշ, որոնք վերին մասում ավարտվում են անկյունները ներսից եզերող ելուստավոր գոտիներով և դրանցից վերև՝ դեղնավուն սրբատաշ քարով արված բուսազարդ ֆեստոնով (նկ. 13): Որմնախորշերի կողմնային մասերում ավանդատների մեկական կիսակլոր նեղ պատուհաններն են՝ կամարակապ պարակալներով: Որմնախորշերի միջև՝ ճակատի վերևում, դեղնամոխրավուն քարով արված է կլոր և փոքր պատուհանի հյուսածո զարդագոտին, որն արտաքին անկյունային մասերում հատվում է՝ շրջաններ ձևավորելով: Այս պատուհանից ներքև կա ևս երեք կիսակլոր պատուհան (կենտրոնականը կողայինների համեմատ ավելի բարձր է), որոնցում գրեթե նույնությամբ կրկնվում է եկեղեցու՝ վերոնշյալ ճակատների պատուհանների գեղարվեստական հարդարանքը (նկ. 8, 9, 11): Արևելյան պատուհաններից միայն կենտրոնականն է, որ ստորին հատվածում ձևավորում է երեք կիսագլաններից բաղկացած գոտի, որը պատուհանի շրջանակի սորին կենտրոնական հատվածից իջնում է ցած՝ մինչև պատի հիմքը, որտեղ ավարտվում է քանդակազարդ քառանկյուն սալիկով:

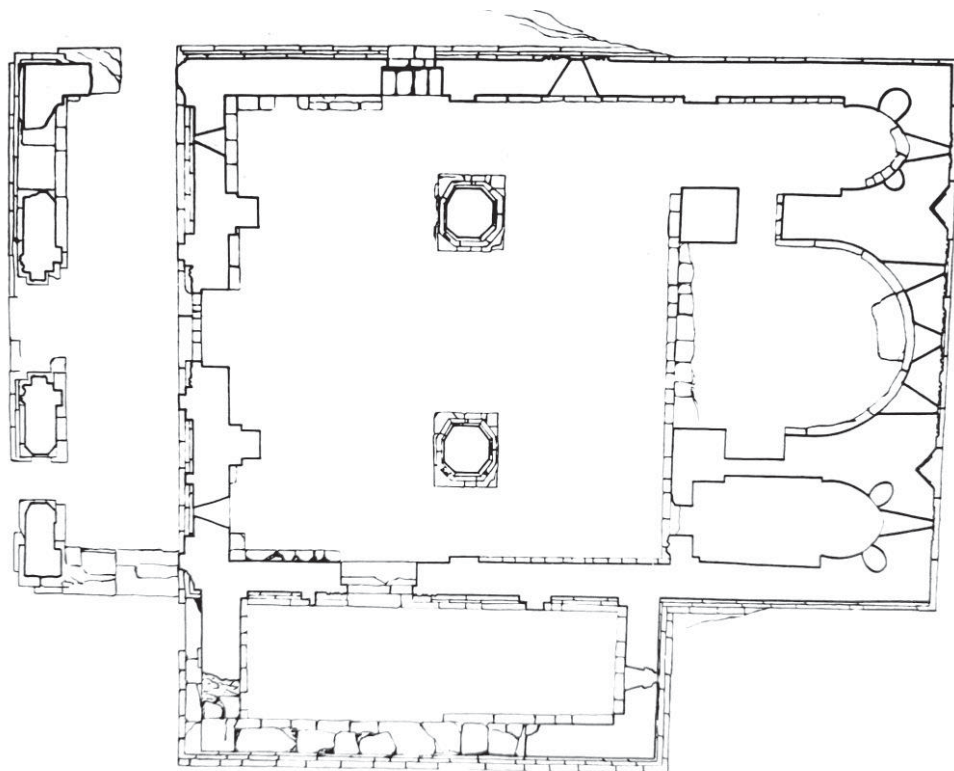
Եկեղեցու ճակատները եզրավորող քիվերի պահպանված հատվածներն ունեն հյուսկեն քանդակազարդում:

Եկեղեցու թմբուկը բաղկացած է 12 նիստերից, որոնցում բացված են մեկական նեղ պատուհան (նկ. 20): Յուրաքանչյուր պատուհան ունի քանդակազարդ պարակալ, որը համահունչ է եկեղեցու ճակատների պատուհանների հարդարանքին: Միայն, ի տարբերություն մյուս պատուհանների՝ թմբուկի պատուհանների անտրվոլտներին կան քանդակազարդ գնդեր, ինչպես նաև կենդանիների գլուխներ ու չորքոտանու ամբողջական քանդակ՝ հավանաբար ցուլ (նկ. 16, 18): Թմբուկի քիվը, որի քարերի մի մասը թափված է, ներկայացնում է հյուսածո զարդագոտի, իսկ ստորին հատվածը եզրափակում և գոտևորում է կիսագլաններից բաղկացած մեկ այլ գոտի: Թմբուկի հարդարանքի ուշագրավ մասը բազմերանգ քարերի շարվածքն է, որը ազդեցիկ տպավորություն է թողնում:

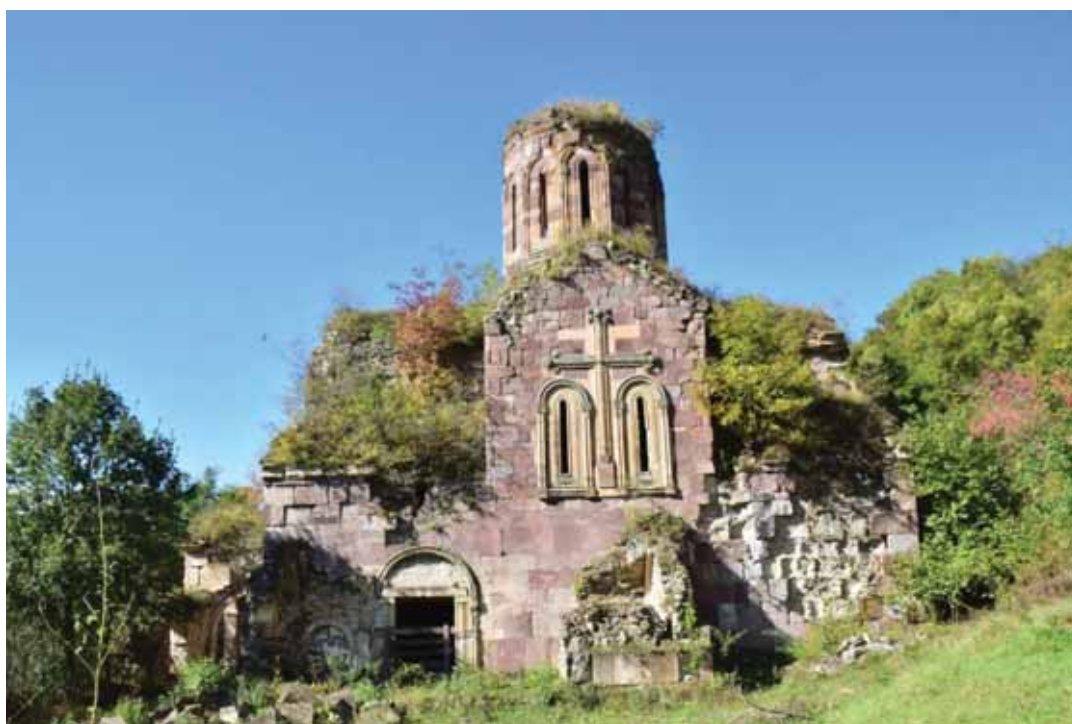
Եկեղեցու ներսում՝ արևելյան պատին, պատուհանների բացվածքներն են, որոնք այժմ կիսով չափ փակված են անկանոն շարված քարերով (նկ. 25): Խորանն ունի ցածր բեմ՝ բնորոշ քաղկեդոնական եկեղեցիներին: Հարավարևելյան ավանդատան մուտքի ճակատակալը եզերվում է գույգ կիսագլան կամարով (նկ. 23): Խոյակներն ու դռան ուղղանկյուն շրջանակը ականթազարդ են (մի խոյակի հարդարանքը չի պահպանվել):

Գավիթ-սրահի կամարների որոշ խոյակների վրա հատվածաբար պահպանվել են զարդաքանդակներ, իսկ կամարների անկյունային մասերում՝ նշաձև պարզ փորագծեր:

- **Գրականություն.** Ոսկեան Հ., *Գուգարքի վանքերը*, Վիեննա, 1960, էջ 30, **Շախկյան Գ.**, *Հռոմի պատմության քարակերտ էջերը*, Երևան, 1986, էջ 134-136, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան* (կազմ.՝ Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան), հտ. 2, Երևան, 1991, էջ 820, «Խուճապի վանք», *Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան*, Երևան, 2002, էջ 448, *ԴՀՎ* (Լոռու մարզ), (կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Կ. Գ. Ղաֆադարյան, Ս. Տ. Սաղումյան), պր. 9, Երևան, 2012, էջ 499:

Նկ. 1. Խուճապի վանքի հատակագիծը (ըստ՝ Գ. Շախկյանի)

Նկ. 2. Խուճապի վանք, եկեղեցու հարավային ճակատը², 13-րդ դ. սկիզբ

² Խուճապի վանքի լուսանկրները խմբին տրամադրել է Նարինե Շալունցը, ինչի համար հեղինակները հայտնում են իրենց շնորհակալությունը:

Նկ. 3. Խուճապի եկեղեցու արևմտյան մուտքի դրվագ

Նկ. 4. Եկեղեցու հարավային ճակատի քանդակային հարդարանքը

Նկ. 5. Եկեղեցու հարավային մուտքը

Նկ. 6. Եկեղեցու հարավային մուտքի դրվագ

Նկ. 7. Եկեղեցու հարավային մուտքի դրվագ

Նկ. 8. Եկեղեցու արևելյան ճակատի քանդակային հարդարանքը

Նկ. 9. Եկեղեցու արևելյան ճակատի քանդակային հարդարանքի դրվագ

Նկ. 10. Եկեղեցու արևելյան ճակատի քանդակային հարդարանքի դրվագ

Նկ. 11. Եկեղեցու արևելյան ճակատի քանդակային հարդարանքի դրվագ

Նկ. 12. Եկեղեցու արևելյան ճակատի քանդակային հարդարանքի դրվագ

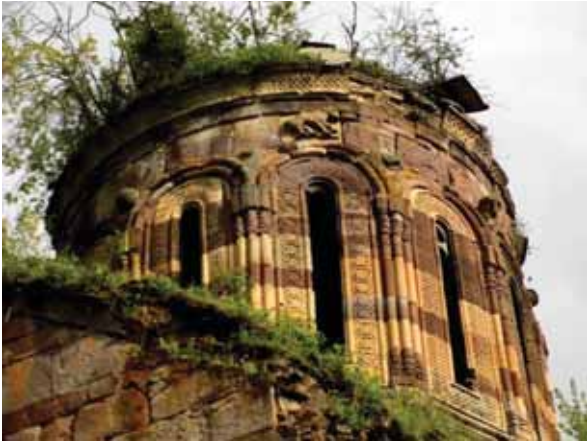
Նկ. 13. Եկեղեցու արևելյան ճակատի խորշի դրվագ

Նկ. 14. Եկեղեցու հյուսիսային ճակատը

Նկ. 15 Եկեղեցու հյուսիսային ճակատի պատուհանը

Նկ. 16. Եկեղեցու թմբուկը հյուսիս-արևմուտքից

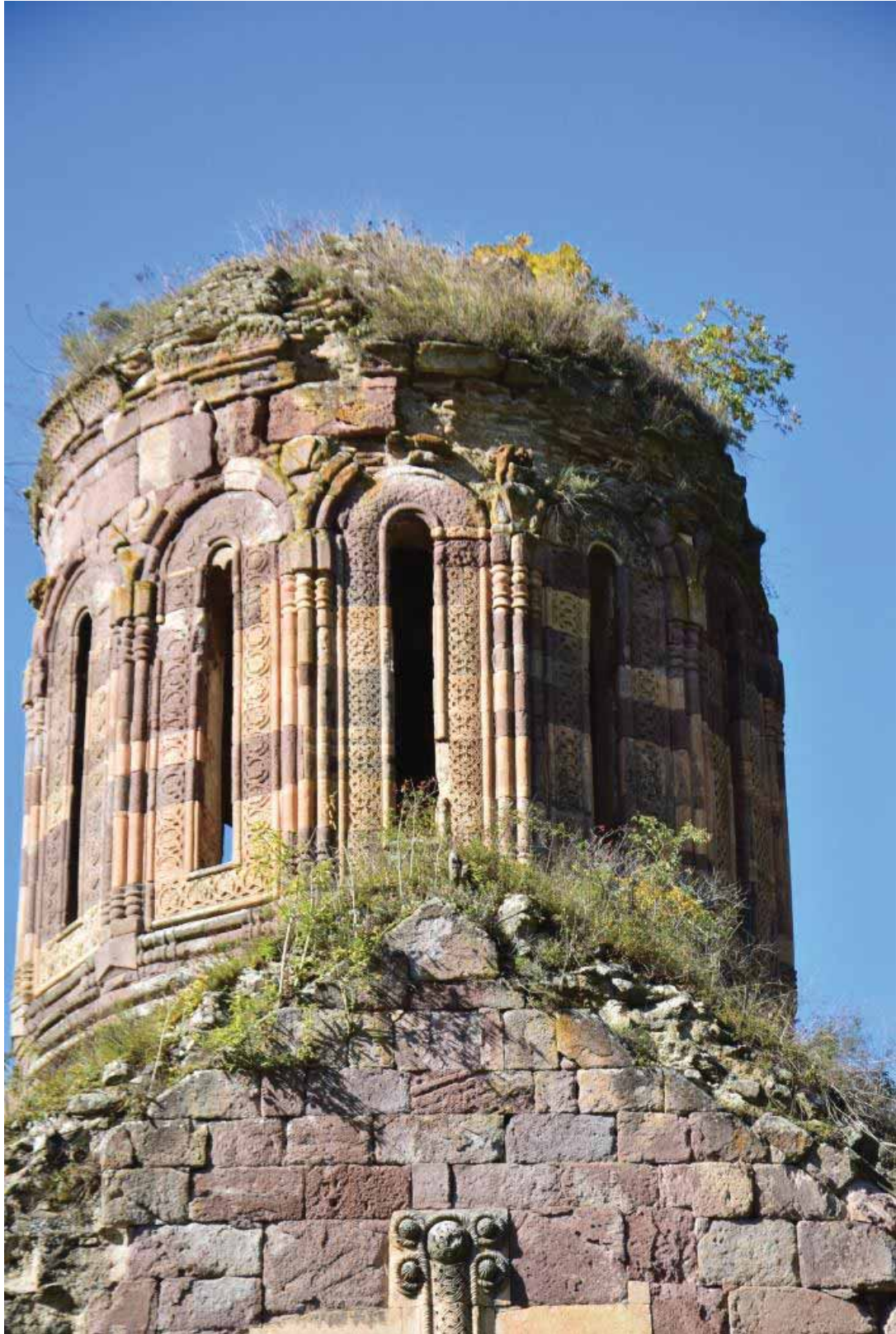
Նկ. 17. Եկեղեցու թմբուկը հարավից

Նկ. 18. Եկեղեցու թմբուկը հյուսիսից

Նկ. 19. Եկեղեցու արևելյան պատուհանները

Նկ. 20. Եկեղեցու թմբուկը հարապ-արևմուտքից

Նկ. 21. Եկեղեցու թմբուկի հյուսիսարևելյան պատուհանները

Նկ. 22. Եկեղեցու թմբուկի հարդարանքի դրվագ

Նկ. 23. Եկեղեցու հարավային ավանդատան մուտքը

Նկ. 24. Եկեղեցու խորանը և թմբուկը

Նկ. 25. Եկեղեցու խորանը

Նկ. 26. Որմնանկարի հատված

12. ՀԱՎՈՒՑ ԹԱՌԻ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** գրավոր աղբյուրները և եկեղեցական ավանդույթը վանքի հիմնադրումը կապում են Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի հետ, որտեղից էլ գալիս է նրա հիմնական՝ **Հավուց թառ** անվանումը, կամ դրան մոտ՝ Հայոց թառ, Հայվոց թառ, Հայու թառ կամ **Աթոռ Հայոց եւ Թառ թարգմանութեան(ց)** տարբերակները, որոնք նշանակել են Հայոց մեծ հայրերի օթևան: Վանքը նաև հայտնի է եղել 11-րդ դ. այստեղ պահվող մասունքի՝ Խաչից իջեցման տեսարանով՝ «Ամենափրկիչ» փայտյա սրբապատկերի շնորհիվ (այժմ գտնվում է Ս. Էջմիածնում), որի պատվին էլ 15-րդ դ. երկրորդ կեսից համալիրը կոչվել է նաև **Ս. Ամենափրկիչ:**
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Մազազ գավառ, այժմ ՀՀ Կոտայքի մարզ, Գառնիից արևելք, Ազատ գետի ձախափնյա լեռնահարթակի վրա:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** վանքի հնագույն կառույցը **Ս. Կաթողիկե** (Ս. Սիոն) **եկեղեցին է:** Համաձայն Մխիթար Այրիվանեցու և Նաթանայել Հավուցթառեցու՝ այն 1002 թ. կառուցել է Քեղի բերդի իշխան Գևորգը՝ Հասանի որդին, որն էլ վանք է բերել «Ամենափրկիչ» խաչը: Ս. Կաթողիկեին կցված **գավիթը** չունի ստույգ թվագրություն և սովորաբար նշվում է որպես 10-13-րդ դդ. կառույց: 13-րդ դ. սկզբներին այս շինություններից արևմուտք կառուցվել են «**Բլրի եկեղեցին**», իսկ շուտով՝ նաև նրա հարավային պատին կից **երկու մատուռները:** Վերջիններից մեկը հավանաբար սկզբնաղբյուրներում հիշատակվող **Ս. Կարապետն է՝** կառուցված 13-րդ դ.: Պարսպապատ համալիրից մոտ 200 մ արևելք գտնվում է 1213 թ. կառուցված **Ս. Սպարապետ մատուռ-դամբարանը:** 1679 թ. երկրաշարժից հետո՝ 18-րդ դ. սկզբին, Աստվածատուր Ա. Համադանցի կաթողիկոսը (1715-1725 թթ.) նորոգել է վանքը, կառուցել պարիսպները, խցերը և թաղակապ հյուրատունը: 1721 թ. արևելյան համալիրի քառասյուն ժամատան ավերակի հյուսիսային կեսի վրա նա սկսել է գմբեթավոր դահլիճ-եկեղեցու կառուցումը, որը սակայն անավարտ է մնացել՝ լեզգիների արշավանքների պատճառով: Եկեղեցին չի անվանակոչվել և գրականության մեջ սովորաբար կոչվում է «**Աստվածատուր Համադանեցու եկեղեցի**»: Վանքը բոլորովին լքվել է 18-րդ դ. 60-ական թթ.:

- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** Հավուց Թառի վանքը ծաղկում է ապրել 12-14-րդ դդ.: Այն հիշատակում են մի շարք պատմիչներ՝ Կիրակոս Գանձակեցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Վարդան Արևելցին, Նաթանայել Հավուցթառեցին և շատ ուրիշներ՝ ընդհուպ մինչև ուշ միջնադար: Վանքի կառույցները, խաչքարերն ու տապանաքարերը բավականին հարուստ են արձանագրություններով: Վանքի պատմությունը լուսաբանված է նաև տեղում ընդօրինակված բազմաթիվ ձեռագրերի հիշատակարաններում: Երկու համալիրների միջև և «Բլրի» եկեղեցու շուրջ գտնվող բազմաթիվ գերեզմանաքարերի մի մասը պեղվել է 2015 թ.: Ըստ վերծանված տապանագրերի՝ դրանք միաբանության անդամների 13-15-րդ դդ. թաղումներ են:
- **Պահպանվածությունը.** համալիրը զգալի տուժել է 1679 թ. երկրաշարժից, և այժմ նրա բոլոր կառույցները կիսավեր վիճակում են: Վանքի **արևմտյան համալիրի «Բլրի» եկեղեցուց** պահպանվել են բոլոր պատերը՝ տարբեր բարձրությամբ, հյուսիսային պատի գմբեթակիր կամարը և գմբեթի հիմքի մի հատվածը: Վանքի **գլխավոր համալիրի Ս. Կաթողիկե** եկեղեցին նույնպես փլուզվել է երկրաշարժից և այլևս չի վերականգնվել: Այժմ պահպանվել է միայն նրա հարավային պատը, որին կից են եղել մի մատուռ և հավանաբար դամբարան (կամ զանգակատուն)՝ այժմ ավերված:
- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** Հավուց Թառի վանքը բաղկացած է երկու հիմնական համալիրներից և դրանց հարող տարածքի գերեզմանոցներից: Չնայած բազմաթիվ տեղեկություններին՝ վանքի մի քանի կառույցների անվանումները և նաև ստույգ ճարտարապետական ձևերը մնում են անհայտ: Վանքի արևմտյան համալիրի **«Բլրի» եկեղեցին** (անունը հայտնի չէ) ներքուստ խաչաձև, անկյունային չորս ավանդատներով գմբեթավոր շինություն է՝ կառուցված կարմրավուն և սև տուֆ (նաև անդեզիտ) քարով (նկ. 1-2): Եկեղեցուն հարավից կից են երկու՝ իրար հաջորդող ուղղանկյուն **մատուռներ** (նկ. 3):
Հավուց Թառի **գլխավոր համալիրը** գտնվում է առաջինից 100 մ արևելք և ամփոփված է ուշ միջնադարյան պարիսպների մեջ (նկ. 4): Նրա հնագույն կառույցի՝ **Ս. Կաթողիկե եկեղեցու** արևմտյան մուտքը համապատասխանել է արևմուտքից նրան կից ժամատան կենտրոնական առանցքին: Ս. Կաթողիկեն աղբյուրներում նշվում է որպես 8 խորան ունեցող և, հավանաբար, եղել է արտաքինից ուղղանկյուն, ներսում խաչաձև կենտրոնագմբեթ, 8 կրկնահարկ խորաններով ավարտվող ավանդատներով եկեղեցի: Երկրաշարժից հետո վերջինիս փոխարեն 1720-1721 թթ. սկսվել է նոր՝ **«Աստվածատուր Համադանեցու եկեղեցու»** կառուցումը՝ կից ժամատան հյուսիսային կեսի վրա և հիմնականում ավերված շինությունների քարերով:

Վերջինս գմբեթավոր դահլիճ տիպի է, պատերը շարված են 3 մ բարձրությամբ, անավարտ է (նկ. 5): Կառուցված է հիմնականում մոխրագույն բազալտից և անդեզիտից, իսկ քիվերի, կամարների, խորշերի մասերում կիրառվել է կարմրավուն տուֆ:

Այժմ անավարտ եկեղեցուն հարավից հարում է հին **գավթի** կեսը՝ պահպանված երկու սյուների խոյակներով և ճարտարապետական այլ դրվագներով (նկ. 6-7): Համալիրի պարիսպներին կից՝ հարավ-արևմուտքում, գտնվում է սեղանատունը, իսկ հյուսիս-արևմուտքում՝ վանականների խցերը (նկ. 4): Վանքի գերեզմանոցի տարածքում գտնվող **Ս. Մպարապետ մատուռ-դամբարանը** ուղղանկյուն, թաղակապ կառույց է, քարը՝ մոխրագույն բազալտ (նկ. 8):

- **Քանդակային հարդարանքը.** «Բլրի» եկեղեցու արևմտյան ճակատի միակ շքամուտքը պսակված է երկու կամարներով (նկ. 9-10): Արտաքին՝ ավելի լայն կամարը շարված է կարմրավուն տուֆից, որի երկայնքով փորագրված է երկտող արձանագրություն: Կամարը հենվում է երկու գույգ կիսասյուների վրա, որոնց բարձիկները ներքևում ունեն կաթիլների շարքից բաղկացած նախշագոտի, իսկ տրամատավոր վերնասալերի ներքևի հարթության վրա քանդակված է խաչ-շրջան համադրությամբ հյուսածո եռամաս նախշագոտի (նկ. 11): Ներս ընկած ավելի նեղ կամարը սև քարից է և հենվում է ավելի պարզ լուծում ունեցող կիսագլանաձև ելուստի վրա: Կամարի երկայնքով քանդակված է խոշոր, պարանահյուս շղթա (նման Սանահնի գրատան հյուսածո դեկորին): Ավելի ներս ընկած և նեղացող դռան շրջանակը ձևավորված է երկու զարդագոտով. արտաքինը բաղկացած է ոլորուն բուսացողունից, իսկ ներքինը՝ շղթայաձև հյուսածո գոտուց (նկ. 12): Այս զարդագոտիները պահպանվել են միայն մուտքի աջ հատվածում, ձախ մասը խիստ վնասված է: Մուտքի ճակատակալը ևս տեղում չէ: Մուտքից աջ խուլ կամարաշարով զարդարված պատվանդաններ են դրված՝ վրան արձանագիր քարերով, որոնք էլ, հավանաբար, ավարտվել են խաչքարերով (նկ. 9): Մուտքից վեր պատուհան է եղել, որից պահպանվել է միայն լայն շրջանակի ձախակողմյան մասը (նկ. 13): Այն բաղկացած է X-աձև հյուսված նախշերի երկշարք գոտուց և այն երկու կողմից երիզող գնդերի շարանից: Պատուհանից աջ և ձախ առկա են արձանագրություններ:

Հարավային ճակատին կա երկու պատուհան: Ավանդատան փոքրիկ պատուհանը պսակված է պարզ երեսակալով (նկ. 21): Վերին կենտրոնական լուսամուտն ունի բարդ տրամատավոր երեսակալ, իսկ կողքերից ամփոփված է քառակուսիների մեջ ներառված հյուսկեն նախշագոտիների մեջ: Կամարունքը պսակված է արմավազարդով: Պատուհանի ստորին մասը, նրանից ներքև քանդակված արևային ժամացույցի և արձանագրության կեսը ծածկվել են հետագայում կցված մատուռի շարվածքով:

Եկեղեցու միայն **արևելյան ճակատն** ունի երկու խորշ, ինչպես նաև երեք պատուհան (նկ. 15): Խորանի պատուհանի շրջանակի միայն ներքևի զարդագոտին է տեղում պահպանվել՝ հյուսկեն, երկրաչափական նախշով: Հարավային ավանդատան երեսակալը տրամատավոր է, հյուսիսային պատուհանի մասը քանդված է. կարելի է միայն ենթադրել, որ ունեցել է նույնատիպ երեսակալ: Երկու խորշերն էլ պսակված են հյուսածո զարդագոտիներով, որոնք, սակայն, խիստ վնասված են: Ճակատին կա մի քանի արձանագրություն:

Հյուսիսային ճակատին կա երկու պատուհան, որոնք լավ են պահպանվել և օգնում են հասկանալու մյուս վնասված պատուհանների ձևավորման սկզբունքը: Վերին կենտրոնական բացվածքն ունի տրամատավոր կամարունք, որն էլ պսակված է ոճավորված արմավափնջով (նկ. 14): Լուսամուտի երկու կողմերում լայն հյուսածո զարդագոտի է (ներկված կարմիր գույնով), ինչպես և մյուս պատուհաններին: Արևմտյան ավանդատան նեղ պատուհանն ունի պարզ տրամատավոր կամարունք: Այս ճակատին ևս արված է բազմատող արձանագրություն:

«Բլրի» եկեղեցու բեմառեջքը վնասված է և վերաշարված, սակայն պահպանվել են նրա ամբողջ հարթությունը երիզող շղթայահյուս գոտին և այն պսակող պարզ տրամատավոր քիվի ձախ հատվածը (նկ. 16, 18): Խորանի հյուսիսային միակ խորշը պսակված է բազմաթերթ, սրածայր կամարիկով և կողքերից հավելված է երկու վարդակներով: Նրա շրջանակի վերին հատվածը (սև քարից, հավանաբար ուշ նորոգման արդյունք է) կազմված է մանր հյուսածո երկրաչափական գոտուց, իսկ նրա շարունակությունը կազմող ներքևի մասում (կարմիր քարից) քանդակված է խոշոր շղթա (նկ. 17): Գմբեթի պահպանված միակ՝ հյուսիսարևմտյան առագաստի հիմնաքարին արված է եռանկյունաձև հյուսածո զարդաքանդակ (նկ. 19-20):

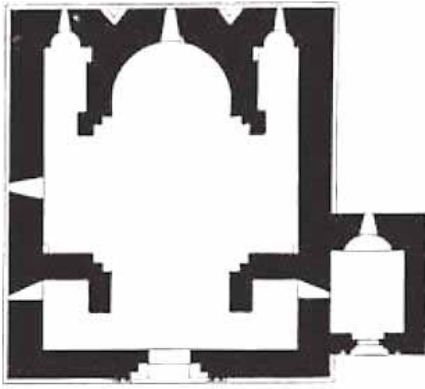
Արանքի կամ **«Միջին» մատուռի** մուտքը երկու կողմից պարփակված է կիսագլանով բաժանված երկուական նուրբ զարդագոտիներով, որոնք կազմված են գալարվող ճյուղերից՝ ոճավորված ծաղիկներով և տերևներով (նկ. 22-24): Մուտքի վերին մասը չի պահպանվել, ուստի պարզ չէ այս շրջանակի վերևի լուծումը: Մատուռն ունի մեկ արևելյան լուսամուտ, որի կամարունքը կազմված է մանրահյուս, լայն զարդագոտուց, այն պսակող պարզ ելուստից և նրա ծայրերին քանդակված երկու նուրբ բուսազարդերից (նկ. 21): Մատուռի մոտ՝ գետնին, դրված է նույն՝ սև, միակտոր քարից ճակատակալ, որի կենտրոնում խաչային հորինվածք է՝ հավելված ոճավորված բուսազարդերով (նկ. 26): Վերջիններիս կատարումը նույնանում է մատուռի մյուս զարդաձևերին, ինչից պետք է ենթադրել, որ ճակատակալը պատկանել է հենց այս կամ կողքի մատուռի շքամուտքին:

Կից **«Հարավային» մատուռի** միայն հյուսիսային պատն է կանգուն, և պահպանվել են նրա շքամուտքի երկու կիսաայունները (նկ. 25):

«Աստվածատուր Համադանեցու» անավարտ եկեղեցու քանդակային հարդարանքը համապատասխանում է 18-րդ դ. սկզբին, սակայն հայտնի է, որ այն կառուցվել է քանդված Ս. Կաթողիկեի և նրա գավթի քարերով, ուստի հնարավոր է շարվածքում ունենա 13-րդ դ. քանդակագարդ քարեր: Հավանաբար, արևմտյան ճակատի խորշերի մեջ դրված խաչքարերը և մուտքերի ճակատակալները վերցված են 13-րդ դդ. կառույցներից:

Քանդված գավթից մնացած երկու հզոր խոյակների ձևավորումը համապատասխանում է 13-րդ դ. ոճին: Նրանց բարձիկների հիմքերը երիզված են կիսաշրջաններից կազմված գոտիով, իսկ վերնասալերի անկյուններն ունեն եռաթերթ շրաքարե կտրվածքներ (նկ. 6): Խոյակներից մեկի վերնասալի մի կողմը արձանագիր է:

- **Գրականություն.** Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1836, *Материалы по археологии Кавказа*, вып. 13, Москва, 1916, с. 38-50, **Հովսեփյան Գ.**, *Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության*, հ. Բ, Երևան, 1987, էջ 5-43, **Եղիազարյան Հ.**, Հավուց Թառի վանքը, *Էջմիածին*, 1963, թ. Ե, էջ 25-31, թ. Զ, 38-49, **Մաթևոսյան Կ.**, Հավուց Թառի վանքի և Ապիրատյան տոհմի պատմության նորահայտ տվյալներ, *Բանբեր Մատենադարանի*, 17, Երևան, 2006, էջ 147-167, **Մաթևոսյան Կ.**, *Հավուց Թառի վանքը*, Երևան, 2012, **Սարգսյան Գ.**, Հավուց Թառի հիմնադրման վկայագրի շուրջ, *ԼՀԳ*, 1988, № 4, էջ 65-71, **Սարգսյան Գ.**, Վիմագրագիտական նորություններ. Հաւուց Թառ, «*Հանդէս ամսօրեայ*», 2001, էջ 230-254, **Նալբանդյան Ա.** «Հավուց Թառ» վանական համալիրի «Բլրի եկեղեցին», *Հուշարձան: Տարեգիրք*, № 12-13, Երևան, 2017-2018, էջ 75-106, **Նալբանդյան Ա.**, Նորահայտ վիմագրեր Հավուց Թառից, *Հուշարձան: Տարեգիրք*, № 14, Երևան, 2019, էջ 26-53, **Կարապետյան Ս.**, *Խոսրովի արգելոց, Ուղեցույց*, Երևան, 2022, էջ 40-50:

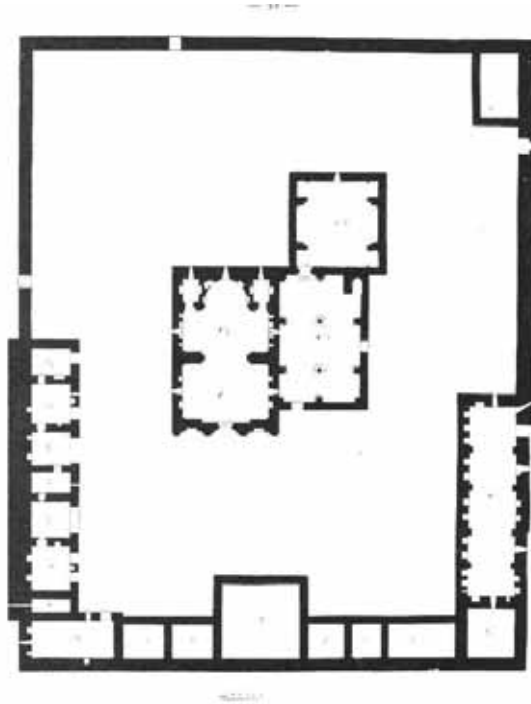
Նկ. 1. Հավուց Թառի «Բլրի»
եկեղեցու հատակագիծը,
13-րդ դ. սկիզբ (ըստ՝ Վ. Միսնի)

Նկ. 2. Հավուց Թառի «Բլրի» եկեղեցու տեսքը արևելքից

Նկ. 3. «Բլրի» եկեղեցուն կից մատուռները
հարավ-արևելքից

Նկ. 4. Հավուց Թառի գլխավոր համալիրի
հատակագիծը (ըստ՝ Վ. Միսնի)

Նկ. 5. «Աստվածատուր Համադանեցու եկեղեցու» տեսքը արևմուտքից, 1720-1721 թթ.

Նկ. 6. Հավուց Թառի գլխավոր համալիրի ավերված գավթի խոյակները, 13-րդ դ.

Նկ. 7. Հավուց Թառի ավերված գավթի սյուները

Նկ. 8. Վանքի գերեզմանոցի Ս. Սպարապետ մատուռ-դամբարանը

Նկ. 9. «Բլրի» եկեղեցու արևմտյան ճակատը

Նկ. 10. «Բլրի» եկեղեցու շքամուտքը

Նկ. 11. «Բլրի» եկեղեցու շքամուտքի խոյակը

Նկ. 12. «Բլրի» եկեղեցու շքամուտքի պարակալի դրվագ

Նկ. 13. «Բլրի» եկեղեցու արևմտյան պատուհանի զարդագոտու դրվագ

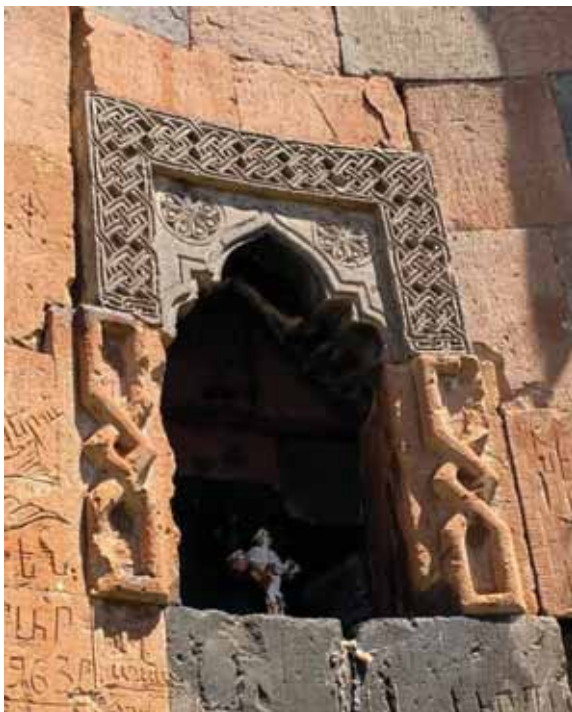
Նկ. 14. «Բլրի» եկեղեցու հյուսիսային ճակատի պատուհանը

Նկ. 15. «Բլրի» եկեղեցու արևելյան ճակատը

Նկ. 16. «Բլրի» եկեղեցու բեմառեջքը

Նկ. 17. «Բլրի» եկեղեցու խորանի խորշը

Նկ. 18. «Բլրի» եկեղեցու բեմառեջքի ձախակողմյան հատվածը

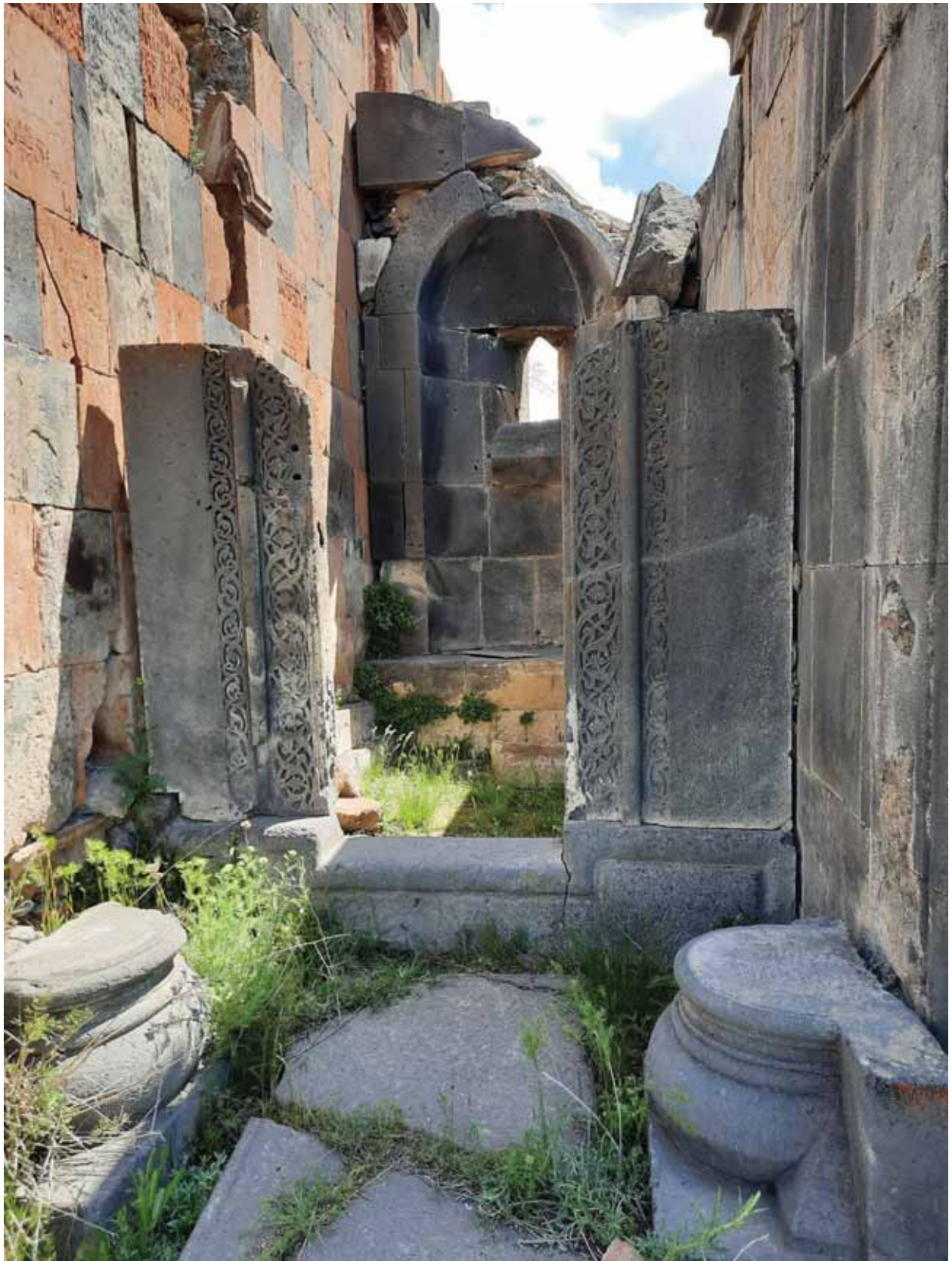
Նկ. 19. «Բլրի» եկեղեցու առագաստային անցումը

Նկ. 20. Առագաստի հիմնաքարի
զարդաքանդակը

Նկ. 21. «Բլրի» եկեղեցու հարավային
ճակատի պատուհանը, արևային
ժամացույցը և կից մատուռի արևելյան
լուսամուտը

Նկ. 22. «Բլրի» եկեղեցուն կից «Միջին» մատուռի տեսքը արևմուտքից

Նկ. 23. «Միջին» մատուռի շքամուտքի ձախակողմյան զարդագոտին

Նկ. 24. «Միջին» մատուռի շքամուտքի աջակողմյան զարդագոտին

Նկ. 25. Հարավային մատուռի շքամուտքի կիսասյուները

Նկ. 26. Մատուռներից մեկի դռան ճակատակալը (?)

13. ՀՈՌՈՄԱՅՐԻ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Հոռոմայրի վանք կամ Ս. Նշան վանք, «Սպասալարների» եկեղեցի (ստորին համալիրը):
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգ, Տաշիրք գավառ, ներկայիս ՀՀ Լոռու մարզ, Օձուն գյուղ:
- **Դավանական պատկանելությունը.** հայ քաղկեդոնական եկեղեցի (?):
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** վանքը բաղկացած է երկու մասից՝ վերին և ստորին, ուստի նրա տարբեր մասերը ի հայտ են եկել տարբեր ժամանակահատվածներում և ունեցել են տարբեր պատվիրատուներ: Վանքը թեև երկու՝ իրարից որոշակի հեռավորության վրա գտնվող մասերից է կազմված, սակայն եղել է մեկ համալիր և ունեցել է մեկ վանահայր: Համալիրի վերին հատվածի հարավային եկեղեցու (կառուցված բազալտով) արևելյան պատուհանի վերին շրջանակի վրա կան Գրիգոր քարգործի անունը (հավանաբար՝ ճարտարապետի) և կառուցման թվականը, որը վերծանվում է որպես 950 թ.: Հաշվի առնելով վերին համալիրի հարավային եկեղեցու ընդգծված մուտքը, վերջինին հետագայում գավթի կցվելը, ինչպես նաև շարվածքի կարերը և դրանց տարբերությունը՝ կարելի է ասել, որ բազալտե եկեղեցին ավելի վաղ է կառուցվել: Համաձայն նույն՝ հարավային եկեղեցու մուտքի կամարի վրա արված ավելի ուշ արձանագրության՝ սույն համալիրի հյուսիսային եկեղեցու (կառուցված ֆելզիտ քարով) կառուցման տարեթիվը 1206 թ. է, պատվիրատուն՝ վանահայր (Ս)Ամուէլը և վանքի միաբանությունը: Վանքի ստորին համալիրի գլխավոր եկեղեցին, որը կոչվում է Ս. Նշան, համաձայն արձանագրության, կառուցվել է 1187 թ. Ջաքարե և Իվանե Ջաքարյանների կողմից՝ ի հիշատակ իրենց ծնողների՝ Սարգսի և Սանդուխտի: Նույն եկեղեցու զանգակատան հատվածը հավելվել է 1290 թ.: Ս. Նշանին հարավային կողմից կցված եկեղեցին, թերևս, ամենավաղն է, ըստ Գ. Շախկյանի՝ կառուցվել է 12-րդ դ. կեսին: Երրորդը՝ փոքր մատուռը, հայտնի է որպես Սարգսի եկեղեցի, իսկ մուտքի վերնի արձանագրության համաձայն՝ կառուցվել է 1201 թ. Հակոբի և Խալիի որդիներ Սարգսի և Ջաքարեի կողմից: Ստորին համալիրի մաս է կազմում նաև չափերով զգալի մեծ ժամատունը, որը, ըստ խորանի ճակատային մասի արձանագրության, կառուցվել է 1301 թ. Իգնատիոս վարդապետի կողմից:

- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** ըստ մատենագիտական տվյալների՝ բնակատեղին հիշատակվում է 7-8-րդ դդ. սահմանագծին՝ Հովհան Օձնեցու անվան առնչությամբ: Համաձայն ավանդույթներից մեկի՝ վանքի առաջին եկեղեցին կառուցել է Հերակլ կայսրը: Մյուս ավանդույթը պատմում է 8-րդ դ. Հայաստան ժամանած հույն իշխան Վասիլի (Վասիդի) մասին, ով ծանր հիվանդանում է, բայց բուժվում Օձնեցու աղոթքների շնորհիվ և ի նշան այդ իրադարձության՝ հիմնում վանքը: Կա նաև տեղեկություն, որ 11-րդ դ. վանք են բերվել Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի մասունքները, որի համար այն ստացել է Ս. Նշան անվանումը:

1182 թ. Քրիստափոր կրոնավորի հրամանով Հռոմայրի վանքում կազմվել է Ավետարան, որը վկայում է այստեղ գրչատուն լինելու մասին: Դա են փաստում նաև վանքին կից քարայրներում հայտնաբերված ձեռագրերի հիշատակարանները: Հայտնի են Հռոմայրի վանքի տարբեր դարաշրջանների մի քանի առաջնորդների անուններ, որոնցից ամենավաղ հիշատակումը ներկայացնում է Դավիթ վարդապետ Հռոմայրեցուն՝ 8-րդ դ., իսկ մեզ հետաքրքրող ժամանակահատվածում նշվում են Քրիստափոր կրոնավորը՝ 1182 թ., հայր Սամուել Ա-ն՝ 1201-1206 թ., հայր Վարդանը՝ 1245-1274 թթ., Գերսամ վարդապետը՝ 1266 թ., հայր Սամուել Բ-ն՝ 1286 թ. և հայր Պանդալը՝ 1286-1296 թթ.: Հռոմայրի վանքի երկու համալիրներից ընդհանուր առմամբ հայտնի են 69 արձանագրություններ, որոնցից ամենավաղը՝ 1186 թ., իսկ վերջինը՝ 1639 թ.:

- **Պահպանվածությունը.** Հռոմայրի վանքային համալիրի երկու հատվածներն էլ ունեն միջին պահպանվածության աստիճան: Վերին խմբի շինությունները վերակառուցվել են, ունեն նոր ծածկ: Կիսով չափ ավերված է գավթի մուտքը: Ստորին համալիրից որոշ հատվածներ չեն պահպանվել, օրինակ՝ Ս. Նշան եկեղեցին, համաձայն նկարագրությունների, ունեցել է արտաքին սյունասրահ: Վատ է պահպանված ստորին համալիրի հյուսիսային հատվածում գտնվող 14-րդ դ. ժամատունը:
- **Ճարտարապետական մանրամասները.** վանքը բաղկացած է երկու՝ վերին և ստորին համալիրներից, որոնք էլ իրենց հերթին կազմված են մի քանի եկեղեցիներից (նկ. 1): Վերինը գտնվում է հարթավայրային մասում՝ Օձուն գյուղի եզրին, իսկ ստորինը՝ դեպի Դեբեդի կիրճը տանող ճանապարհին և դժվարամատչելի է: **Ստորին համալիրը** բաղկացած է մեկ շարքով իրար կից փոքր սրահատիպ կառույցներից՝ միջին չափերի եկեղեցի-զանգակատնից, վերջինիս հարավային կողմից կցված ավելի խոշոր և նույնպես սրահատիպ եկեղեցուց, որի մուտքը եկեղեցի-զանգակատան միջից է, իսկ երրորդ՝ ամենափոքր կառույցը՝ մատուռը, կցված է

երկրորդ եկեղեցու հարավային պատին, բայց ունի առանձին մուտք արևմուտքից (նկ. 9): Եկեղեցիները կառուցված են բազալտ քարով: Մեջտեղի եկեղեցին համարվում է ավելի վաղ՝ հաշվի առնելով շարվածքի և կցման կարերը, կոպտատաշ բազալտի օգտագործման հանգամանքը և, որ ամենակարևորն է, վերջինիս ծածկը որպես հենարան է եղել եկեղեցի-զանգակատան վերին հատվածի համար (նկ. 10): Եկեղեցի-զանգակատան խորանը պայտաձև է: Արևմտյան պատը հարում է ժայռին, և այդ կողմից բացվում է դուռ դեպի ժայռափոր անձավը (նկ. 17): Զանգաշտարակն ունի 8 պուրն՝ մեկընդմեջ ութանկյուն և քառակուսի կտրվածքներով, որոնց վրա են հենվում դեղնավուն ֆելզիտից կերտված սլաքաձև կամարները (նկ. 10): Եկեղեցի-զանգակատան առջև եղել է փայտաշեն սրահ, որից մնացել են պարզ խոյակներով հենարանները և գերանների մի մասը: Այստեղ կանգնեցվել է Տերունական կոչվող խաչքարը (1201 թ.): Հյուսիսային կողմում եղել են կացարաններ՝ ըստ պատերի մնացորդների: Միջին եկեղեցին, որ ավելի վաղ է կառուցվել, թաղածածկ դահլիճ է: Խորանը կիսաշրջանաձև է: Մուտքը՝ հյուսիսից՝ եկեղեցի-զանգակատնից: Իսկ հարավայինը մատուռ է՝ արևմտյան մուտքով: Կառույցների այս խմբից փոքր-ինչ հյուսիս գտնվում է Ժամատունը, որը կոչվում է Ս. Աստվածածին: Ունի հյուսիս-հարավ ձգվածություն, նախորդներից ավելի խոշոր կառույց է: Մուտքերը հյուսիսից և հարավից են, քանի որ արևմտյան պատը հարում է ժայռին (նկ. 9): Ժամատան արևելյան պատը սրբատաշ է, իսկ մյուսները կոպտատաշ բազալտից են: Ներսից եղել է սվաղված, և խորանի հատվածում տեղ-տեղ նկատելի են որմնանկարների հետքեր: Հավանաբար ունեցել է փայտե ծածկ:

Վերին համալիրը կազմված է զուգահեռաբար կանգնած միանավ բազիլիկ ոչ մեծ եկեղեցիներից, որոնք իրար են միանում ընդհանուր գավթով, որտեղ էլ գտնվում է գլխավոր մուտքը (նկ. 2): Շինարարության մեջ օգտագործված են երկու տեսակի քար՝ դեղնավուն մանրահատիկ տուֆ (ֆելզիտ) և բազալտ: **Հարավային եկեղեցին** կիսագլանաձև թաղով ծածկված միանավ դահլիճ է: Շարվածքը արված է սրբատաշ բազալտե քարերով: Մուտքը հյուսիսից է՝ գավթի մեջից, և համեմատաբար հանդիսավոր է (նկ. 6): Խորանի պատի հյուսիսային և հարավային կողմերում առկա են խորշեր (նկ. 8): Եկեղեցին արևելյան, հարավային և արևմտյան ճակատներին ունի երեք նեղ պատուհաններ (նկ. 3, 4): **Հյուսիսային եկեղեցին** ունի գրեթե նույն կառուցվածքն ու հատակագիծը: Պատուհանները երկուսն են՝ բացված արևելյան և արևմտյան պատերի մեջ: Եկեղեցու պարզ ձևավորմամբ մուտքը հարավից է՝ գավթից: Հյուսիսային եկեղեցին և գավթը կառուցված են միաժամանակ, դեղնավուն ֆելզիտից, որտեղ նկատվում է հորինվածքային և կառուցվածքային միասնություն: Գավթը գրեթե քառակուսի է, բայց, հաշվի առնելով անկյունների հատված լինելը, որտեղից սկիզբ են առնում իրար խաչվող մեծ կամարները (նկ. 6), այն

հատակագծով գրեթե նմանվում է ութանկյան: Գավիթը զուրկ է պատուհաններից: Մուտքը արևմտյան կողմից է՝ սովորականից ավելի լայն բացվածքով (նկ. 5):

- **Քանդակային հարդարանքը. վերին համալիր.** արևմտյան կողմում քանդակային ձևավորում ունեն հարավային և հյուսիսային եկեղեցիների պատուհանների հատվածները, ինչպես նաև գավթի մուտքը: Երկու եկեղեցիների և գավթի քիվերը լայն են, պարզ լուծումներով, կառուցված տրամատավոր և հարթ մակերեսների համադրությամբ (նկ. 2): Ավելի վաղ շրջանի հարավային եկեղեցու հարավային ճակատին կա մեկ նեղ պատուհան, որն ունի եռաշերտ լայն ուղղանկյուն շրջանակ՝ բաղկացած կիսագլաններից (նկ. 4): Պատուհանից անմիջապես վերև ագուցված է սալաքարի վրա արված խաչային հորինվածք, որը, միգուցե, ավելի ուշ է հայտնվել այստեղ: Այն բազալտ քարից է, սակայն այլ որակի և երանգի: Հորինվածքը բաղկացած է զույգ կիսասյուների վրա հենվող կամարից, որի մեջ ներգծված է ծաղկած խաչ (նկ. 4): Խաչի հիմքից դուրս եկող արմավաճյուղերը ձգվում են դեպի վերև՝ մինչև խաչի հորիզոնական թևերը: Խաչի կենտրոնական մակերեսն ունի խորություն, որը ձևավորված է լայն եզրագծերի շնորհիվ, իսկ թևերի ծայրերը ավարտվում են եռատերև բողբոջներով:

Հյուսիսային եկեղեցու արևմտյան ճակատի մեկ նեղ պատուհանը նույնպես ունեցել է քանդակային հարդարանք, որն ավելի բարձր է տեղադրված՝ շարվածքի մեկ քարի բարձրության վրա: Այսօր երևում է այդ քանդակային հատվածի միայն ստորին մասը, քանի որ այդ քարը կոտրված է, իսկ վերին հատվածը վերաշարված: Երևում են մատնեքանման ձևավորում ունեցող հորիզոնական հատվածը և դրանից դեպի ներքև գտնվող՝ աջ և ձախ անկյունները հարդարող երկլար ժապավեններից բաղկացած հյուսվածքավոր բարդ զարդատարը (մասամբ վնասված է): Այս քանդակային հորինվածքը վստահաբար ունեցել է վերին հատված՝ այսօր արդեն կորսված: Հյուսիսային եկեղեցու արևմտյան ճակատն ամբողջությամբ ծածկված է խաչային պատկերներով:

Արևելյան կողմ. բազալտից կառուցված հարավային եկեղեցու արևելյան ճակատի մեկ պատուհանն ունի տրամատավոր կրկնակի կամարունք՝ ընդգծված հորիզոնական թևերով: Դրանցից վերև պատկերված են գլուխները դեպի ետ շրջված, բայց դեպի միմյանց ուղղված թռչուններ՝ հավանաբար գիշատիչ, քանի որ ունեն կեռ և սուր վերջավորությամբ կտուցներ: Թռչունները կարծես իրենք իրենց կտցահարում են (նկ. 3):

Նույն սկզբունքով հյուսիսային եկեղեցին և գավիթն էլ ունեն ճակատների կենտրոնում մեկական նեղ պատուհան, որոնք պսակված են պարզ տրամատավոր կամարունքով: Ամեն դեպքում, այդ հատվածները վերաշարված են, և դժվար է ասել, թե ինչպիսին է եղել նախնական տեսքը:

Գավթի միակ՝ արևմտյան մուտքը եզերված է քանդակագարդ շրջանակով: Այն եռաշերտ է, աստիճանաձև խորանում է ներս՝ դեպի դռան բացվածքը (նկ. 5): Այն մասամբ վերաշարված է. քարերի մի մասը նոր են: Երկու կողմերից աստիճանաձև դասավորված մակերեսներին բարակ կիսասյուներ են՝ պսակված խոյակներով, որոնք բաղկացած են բարձիկից, գնդաձև խոյակից և խորանարդաձև վերնասալից: Բոլորովին նոր է մուտքի ճակատային կիսակլոր քարը. այն հարթ է՝ զուրկ քանդակային հարդարանքից: Ճակատակալ քարը եզրավորված է երեք շերտ կամարներով, որոնց մի հատվածը նախնականն է, մյուսը՝ փոխարինված նոր տաշած քարով: Երկու կամարի հին քարերից կարելի է եզրակացնել, որ առնվազն երկրորդ՝ մեջտեղի կամարն ունեցել է եզրային ձևավորում՝ շթաքարային սկզբունքով արված: Այսինքն՝ մակերեսը բաժանված է իրար հաջորդող քառակուսիների, որոնցից յուրաքանչյուրի անկյունները հատված են՝ հիշեցնելով աստամնավոր քիվ:

Հարավային եկեղեցու մուտքը բացվում է դեպի գավիթ, այն կենտրոնից չէ, այլ փոքր-ինչ շեղված է դեպի արևմուտք (նկ. 7): Մուտքի ուղղանկյուն բացվածքն ունի ճակատային հարթ քար և կողմնային ոչ լայն հարթ պատեր: Բացի այդ՝ մուտքն ընդգրկված է երկմակարդակ կամարների մեջ: Դրանց ճակատային կիսակլոր մակերեսները չունեն քանդակային հարդարանք (այդտեղ արձանագրություն է), իսկ կողմնային հատվածները ձևավորված են կիսասյուներով: Մեջտեղի հատվածում անկյունային մեկ կիսասյուն է, իսկ մեծ կամարի համար որպես հենարան են ծառայում ճակատային մասով դրված գույգ կիսասյուները՝ կիսագնդաձև խոյակներով ու խարիսխներով, ինչպես նաև եզրափակող ուղղանկյուն հարթասալով: Հարավային եկեղեցու կիսաշրջանաձև խորանը գմբեթարդի սահմանագծով եզերված է պարզ տրամատի գոտիով, որը շարունակվում է նաև երկայնական պատերում: Խորանի երկու կողմերում կան խորշեր՝ տերևանման, տարբեր բարձրության կամարիկների վերջավորությամբ: Ավելի բարձր՝ հյուսիսային պատի մեջ տեղադրված է մեկ այլ՝ ավելի մեծ խորշ, որն ունի երեք շարք տրամատավոր քառակուսի շրջանակ, ինչպես նաև ներքևի գծով անցնող եռանկյունիների և թեք գծերի համադրությամբ ձևավորված գոտի, որը, կարծես, շթաքարի ձևավորման նմանակում լինի:

Հյուսիսային եկեղեցու մուտքը շատ ավելի պարզ է, շրջափակված է մեկ կամարի մեջ՝ զուրկ քանդակային հարդարանքից: Այստեղ նույնպես կիսագլանից ձևավորված գոտին անցնում է պատերի վերևի՝ գմբեթարդը բաժանող հատվածով:

Գավթի ներսում՝ պատերի մեջ, ագուցված են խաչքարեր: Այդ իմաստով առանձնաձև է արևելյան պատը՝ կողք կողքի դրված խաչքարերով: Գավթի ծածկը ձևավորող խաչվող կամարներից մեկի վրա՝ փականային քարի երկու կողմում, պատկերված են հավերժության նշան և բազմաթերթ վարդյակ:

Ստորին համալիր. ստորին համալիրի եկեղեցիները նույնպես զուսպ են՝ քչաթիվ հարդարման տարրերով (նկ. 10): Իրար կից երեք եկեղեցիներն ունեն պարզ քիվեր, իսկ արևելյան ճակատների մեկական նեղ պատուհանները՝ պարզ ձևավորում: Հարավային եկեղեցի-մատուռի պատուհանն ունի տրամատավոր կամարունք, որի երկու կողմում բազմաթերթ ծաղիկներ են՝ ծավալով արտահայտված կենտրոնական վարդյակներով (նկ. 12): Հյուսիսային եկեղեցի-զանգակատան պատուհանի շրջանակը լայն է, ունի տրամատներ ներսի և դրսի եզրային հատվածներում:

Ստորին համալիրի առավել աչքի ընկնող հատվածը հյուսիսային եկեղեցու մուտքն է՝ հյուսիսային ճակատից, որն ունի քանդակազարդ սլաքաձև եզրակալ, ինչպես նաև մուտքին կից պատկերաքանդակներով սալաքարեր (նկ. 11): Բազմագոտի և աստիճանաձև դեպի ներս խորացող շքամուտքը սլաքաձև է: Յուրաքանչյուր գոտի մոտավորապես բաղկացած է երկու հատվածից. վերին եզրը՝ ուղիղ մակերեսով, և սորինը՝ փոքր-ինչ ծավալային, ուռուցիկ: Եթե դիտարկենք խորքից, ապա իրար հաջորդող երկու գոտիներն ունեն գրեթե նմանատիպ հարդարանք: Մասնավորապես, ուռուցիկ մակերեսի վրա երկու ուղղությամբ և թեքությամբ արված են ակոսներ, որոնք ձևավորում են եղնաձև մշակում ունեցող մակերես, որի կենտրոնական հատվածում վերևից հավելված են ողջ երկայնքով անցնող կաթիլանման կամ իրար հաջորդող նշաձև զարդատարրեր: Թեքությամբ ակոսներ ունեցող ենթագոտիները ստորին հատվածում այլ ձևավորում են ստացել, մի զարդաձև, որը նմանվում է մեջտեղի հատվածում նեղացող գլանի: Մուտքի նշված գոտիներից առաջինի մակերեսի ուղիղ հատվածը հարդարված է գալարվող, ոչ մեծ խորությամբ արված զարդատարրերով: Իսկ երկրորդ գոտու դեպքում (որտեղ մակերեսն ավելի լայն է) իրար կցված կիսաշրջաններ են: Երրորդ գոտու ստորինը եզրի նեղ մակերեսին ութաձև միահյուսված երկլար ժապավեններ են, իսկ լայն հատվածում՝ գալարվող և հյուսվող զարդատարրեր: Չորրորդ գոտին, կարելի է ասել, երեք մասից է բաղկացած, որտեղ հարթ մակերեսին հաջորդում է ութաձև միահյուսված արդեն ծանոթ զարդատարրը, իսկ եզրավորող հատվածն ուռուցիկ է և հարթ մշակված:

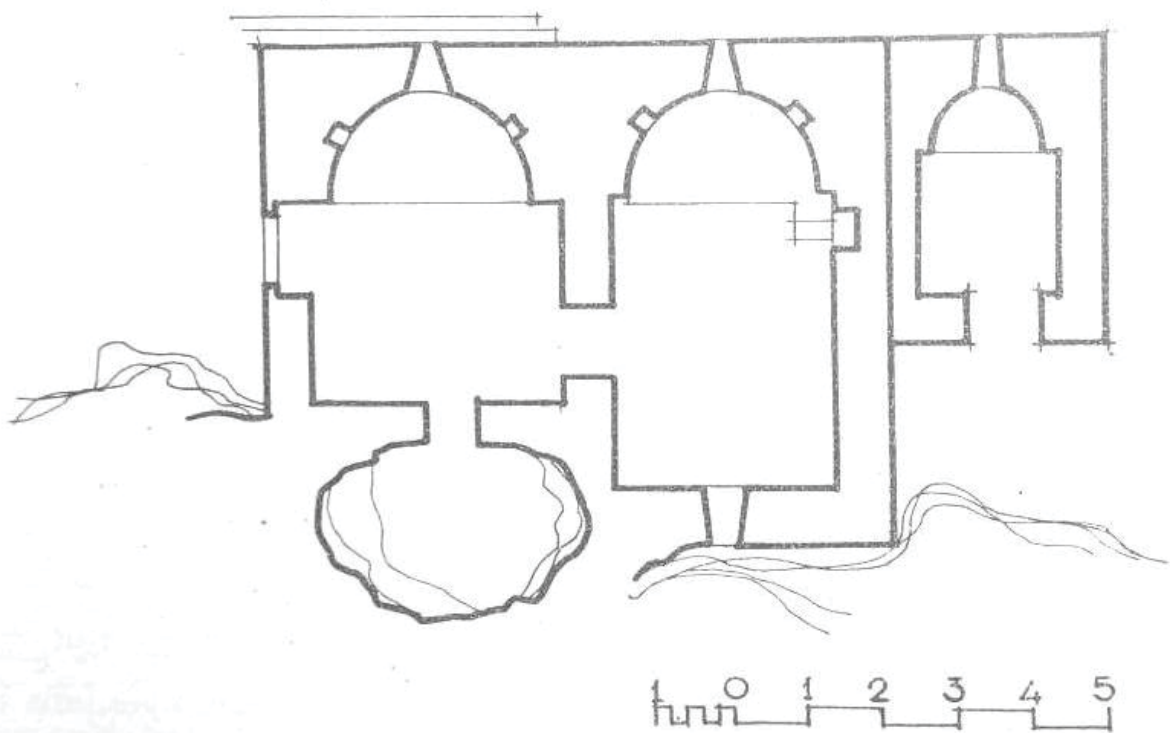
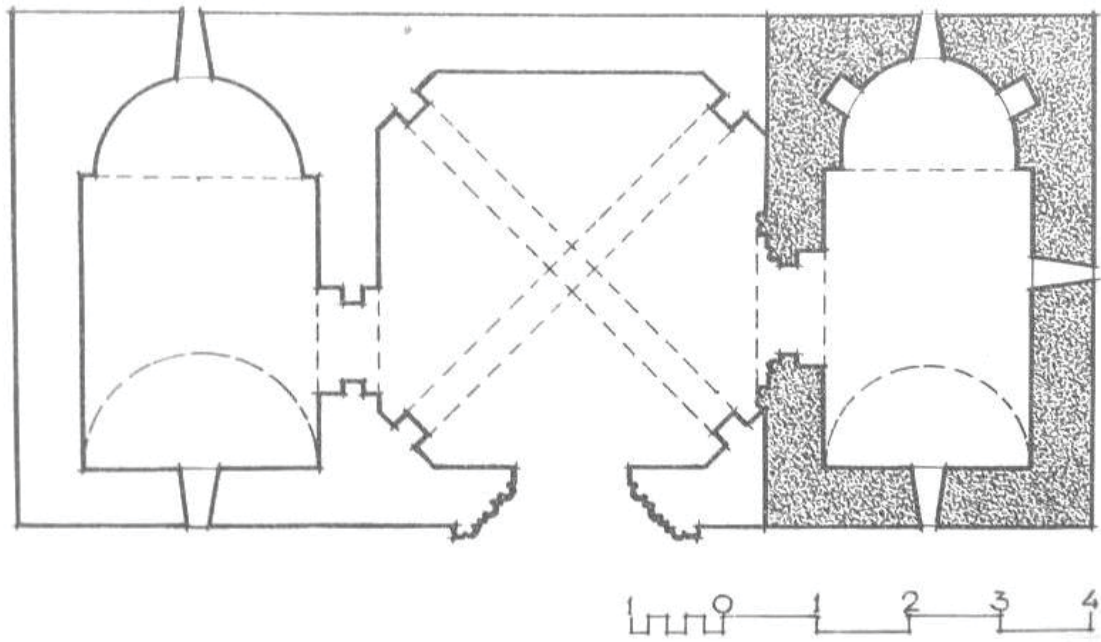
Սլաքաձև կամարների մեջ է ընդգրկված նույն ուրվագիծն ունեցող մուտքի ճակատակալը՝ Փրկչի պատկերով (նկ. 13): Քրիստոսը պատկերված է դիմահայաց, գոտկատեղից վերև՝ ոչ ամբողջ հասակով: Նրա ֆիգուրը դուրս է գալիս լայնությամբ դեպի վերև տարածվող արմավաճյուղերից: Վերջիններս մշակված են դեպի մի ծայրը կլորացող խոր ակոսներով: Քրիստոսի աջ ձեռքը բարձրացրած է, ձախ ձեռքին Ավետարանն է, իսկ երկու կողմում՝ Յ[ԻՍՈՒՍ] Ք[ՐԻՍՏՈՍ] մակագրությունը: Փրկչի դեմքը կլորավուն է՝ դեպի ծնոտը փոքր-ինչ երկարացված: Զուգահեռ արված գծերով ձևավորված են բեղն ու մորուքը: Ճակատը ուռուցիկ է, լայն, մազերի

հատվածը, որը թեքությամբ մշակված նեղ ժապավենի ձևով է արված, և գրեթե չի երևում: Քրիստոսի դիմագծերը խոշոր են և չափազանց ընդհանրացված (նկ. 14): Քիթն ու հոնքերը մի ընդհանուր լայն գծով են արված, իսկ նշաձև աչքերի մշակումը սահմանափակվում է ուրվագծի կրկնությամբ և առանց բիբերի նշմարման: Այդ իսկ պատճառով հայացքը վերացական է: Կողմնային հատվածում թեթևակի շեշտադրված են ականջները: Գլխի շուրջը ոչ լայն լուսապսակն է, որի վրա իրար հաջորդող շրջանակներ են, մի սկզբունք, որը եզակի է և չի հանդիպում այլ հուշարձանի օրինակով: Քրիստոսի հագուստի մշակումը շատ պարզ է, բարակ գծերի (շտրիխների) օգնությամբ, հիմնականում արված ուղղահայաց ուղղությամբ, և միայն ձախ կողմում է, որ դրանք տրված են կիսակլոր ուրվագծով, որով ակնարկվում է հագուստի վրայից գցած թիկնոցը: Քրիստոսի այս կերպարը եզակի է:

Ոճական նույն սկզբունքով են արված մուտքերի երկու կողմում քանդակված հրեշտակները, որոնք կատարման եղանակով փոքր-ինչ տարբերվում են (նկ. 15, 16): Նրանք երկուսն էլ ընդգրկված են պարզ ուրվագիծ ունեցող կիսակլոր կամարների մեջ, որոնց կողմնային հատվածներում հազիվ նշմարվում են խոյակով պսակված կիսաայունները: Հրեշտակները պատկերված են ողջ հասակով՝ խաչը ձեռքերին, սակայն անհարթ տեղանքի, ինչպես նաև հողի շերտի բարձրացման հետևանքով աջ կողմի հրեշտակն այսօր տեսանելի է մինչև գոտկատեղը: Հրեշտակների ձեռքերը ծալված են և ուղղված դեպի կրծքավանդակը: Նրանք կրում են միջին երկարության և մեջքի մոտ գոտիով հավաքած հագուստ: Հագուստը մշակված է հիմնականում ուղղահայաց գծերով, և միայն ուսերի հատվածում են վերջիններս կորանում: Թռչնաթևերը հանգիստ տարածված են երկու կողմերում, ունեն լայն ակոսավոր մշակում, որը համապատասխանում է փետրածածկի կառուցվածքին: Թե՛ հագուստի, թե՛ թռչնաթևերի մշակումը ավելի հստակ և արտահայտիչ է աջ կողմի հրեշտակի դեպքում և շատ ավելի ընդհանրացված ու պարզեցված է երկրորդի պարագայում: Տպավորություն է ստեղծվում, որ խնդիրը ոչ թե ռելիեֆի մաշվածությունն է, այլ տարբեր վարպետների աշխատանքի հարցը: Ձախ կողմի հրեշտակի ոտքերը արված են խոշոր և ուղղված են աջ՝ դեպի կենտրոն: Ընդհանրապես, ֆիգուրները դիմահայաց են, և միայն գլուխներն են, որ ունեն երեք քառորդ թեքվածություն (հայացքով իրար ուղղված): Դեմքի մշակումը կրկնում է Քրիստոսի դեմքի մոդելը: Երկուսն էլ ունեն Փրկչի լուսապսակից՝ շրջանակներով հարդարված:

- **Գրականություն.** Ինճիճեան Ղ., *Ստորագրություն հին Հայաստանեաց*, Վենետիկ, 1822, էջ 362, Շահխաթունեանց Հ., *Ստորագրություն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ*, հ. 2, Էջմիածին, 1842, էջ 177-178, Ջալալեանց Ս., Ճանա-

պարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հտ. Ա, Տփղիս, 1842, 92-101, **Կոստանդին Բարձրաբերդցի**, *Պատմություն Տիեզերական*, Մոսկվա, 1861, էջ 101-102. **Ալիշան Ղ.**, *Այրարատ*, Վենետիկ, 1890, էջ 257, **Սմբատեանց Մ.**, *Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գավառի*, Վաղարշապատ, 1895, էջ 314-315, **Զարբհանեղևան Գ.**, Հայկական հին դպրության պատմություն, Վենետիկ, 1897, էջ 34-35, **Հարությունյան Խ.**, Աշակերտի հոդատերը, *Հումա*, գիրք Ա., Թփղիս, 1897, էջ 275, **Եղիազարյան Հ.**, *Աղավերդու շրջանի կուլտուրայի հուշարձանները*, Երևան, 1952, էջ 35-36, **Ոսկեան Հ.**, Գուգարքի վանքերը, *Հանդես ամսօրեայ*, 1957 (1-2, 6-7), էջ 14, 292-298, **Ոսկեան Հ.**, *Գուգարքի վանքերը*, Վիեննա, 1960, էջ 33-42, **Մանուչարյան Ա.**, Հոռոմայրի վերին հուշարձանախումբը, *ՊԲՀ*, հ. 4, 1979, էջ 267-272, **Շախկյան Գ.**, *Լոռիի պատմության քարակերտ էջերը*, Երևան, 1986, էջ 53-55, *ՂՀՎ* (Լոռու մարզ), (կազմ.՝ Ս. Բարխուդարյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ս. Սաղումյան), հ. 9, Երևան, 2012, էջ 280-283:

Նկ. 1. Հռոմայրի վանքի հատակագիծը՝ ա) Վերին համալիր, բ) Ստորին համալիր
(ըստ՝ Գ. Շախկյանի)

Նկ. 2. Վերին Հոռոմայրի ընդհանուր տեսքը արևելքից (10-13-րդ դդ.)

Նկ. 3. Վ. Հոռոմայր, եկեղեցու արևելյան ճակատը

Նկ. 4. Վ. Հռոմայր, հարավային եկեղեցու արևմտյան ճակատը

Նկ. 5. Վ. Հռոմայր, գավթի մուտքը

Նկ. 6. Վ. Հռոմայր, գավիթն ու հարավային եկեղեցու մուտքը

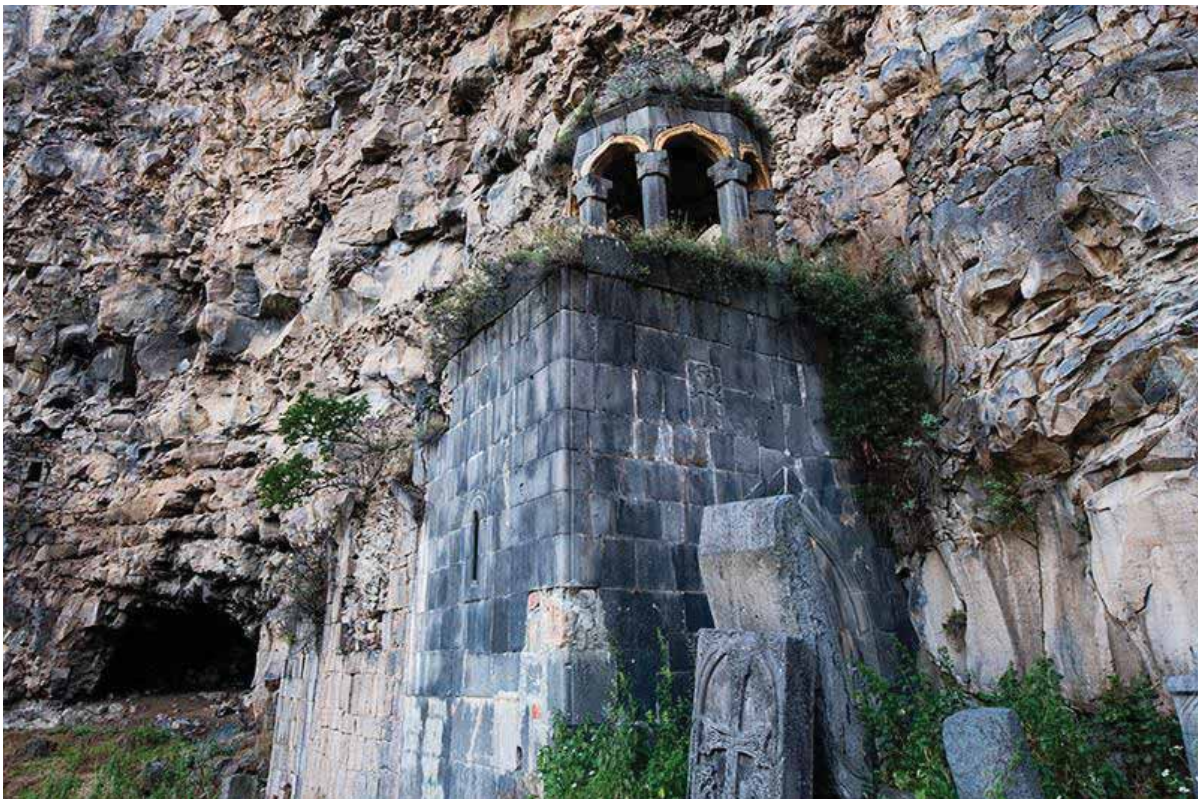
Նկ. 7. Վ. Հռոմայր, հարավային եկեղեցու մուտքը

Նկ. 8. Վ. Հռոմայր, հրվ. եկեղեցու հարավային խորշը

Նկ. 9. Ստորին Հոռոմայրի համալիրը

Նկ. 10 Ս. Հոռոմայրի եկեղեցական կառույցները

Նկ. 11. Ս. Հռոմայրի Ս. Նշան եկեղեցու հրվ. ճակատը

Նկ. 12. Ս. Հռոմայրի Ս. Նշան եկեղեցու արևելյան ճակատը

Նկ. 13. Ս. Հռոմայրի Ս. Նշան եկեղեցու մուտքի ճակատաքարը

Նկ. 14. Քրիստոսի պատկերը Ս. Նշան եկեղեցու ճակատաքարին

Նկ. 15. Ս. Նշան եկեղեցու մուտքի ձախ կողմի
հրեշտակը

Նկ. 16. Ս. Նշան եկեղեցու մուտքի աջ կողմի
հրեշտակը

Նկ. 17. Ս. Նշան եկեղեցու ներսույթը

14. ՄՇԿԱՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Մշկավանք (Մշկավան, Մշակավանք), պատմագրության մեջ հիշատակվում է Վարդան Արևելցու աշխատությունում՝ Մշկավան, իսկ եկեղեցու արձանագրությունների մեջ՝ Մշակավանք տարբերակով:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Կողբափոր գավառ: Ներկայիս ՀՀ Տավուշի մարզի Կողբ գյուղից 3 կմ հարավ-արևմուտք:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** վանքը 12-րդ դարի վերջի և 13-րդ դարի կեսերի կառույց է: 1220-1221 թթ. երկրաշարժից ավերված եկեղեցու վերականգնումը և գավթի կառուցումը իրականացվել է մինչև 13-րդ դարի կեսերը: Ըստ արձանագրությունների՝ եկեղեցին կառուցվել է հանգանակած նվիրատվությունների շնորհիվ: Վանքի պատվիրատուների վերաբերյալ տեղեկություններ հայտնի չեն, բայց կառուցման ժամանակաշրջանը համընկնում է Զաքարյանների 2-րդ և 3-րդ սերունդների կառավարման հետ:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** եկեղեցու և գավթի արձանագրությունների թիվը հասնում է 60-ի: Վանքը հիշատակում է Վարդան վարդապետ Բարձրաբերդցին (Արևելցի):
- **Պահպանվածությունը.** եկեղեցին և գավիթը կանգուն են, սակայն պատերին կան ճաքեր (նկ. 2, 8): Եկեղեցու ներսում ընկած են բեմառեջքի կտորները, իսկ գավթում՝ խաչքարեր և ճարտարապետական այլ մանրամասներ: Գավթից դուրս՝ արևմտյան պատի տակ դրված են վաղ միջնադարյան կոթողների բեկորներ: Համալիրի տարածքում կան նաև տապանաքարեր: Յու. Թամանյանի և Հ. Հակոբյանի նախագծմամբ՝ 1955-1960 թթ. վանքում իրականացվել են վերականգնման աշխատանքներ:
- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** համալիրը բաղկացած է Ս. Աստվածածին եկեղեցուց և գավթից: **Եկեղեցին** միանավ, թաղակապ կառույց է: Խորանի հյուսիս-արևելյան և հարավարևելյան կողմերում ունի երկհարկ ավանդատներ, արևմտյան ճակատին կից՝ երկու ավանդատուն, որոնց մուտքերը բացվում են գավթի մեջ (նկ. 1): **Գավիթը** խաչվող զույգ կամարներով կառույց է: Արևմուտքից ունի առանձին կանգնած երկու գլանաձև սյուներ: Գավթի քառանկյուն երդիկ-տանիքը ևս կառուցված է խաչվող զույգ կամարների սկզբունքով (նկ. 3, 5): Վանքը կառուցված է դեղնավարդագույն ֆելզիտի սրբատաշ քարով:

- **Քանդակային հարդարանքը.** Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան շքամուտքը հարդարված է կրկնակի նուրբ որմնապյուններով, որոնք պսակվում են դռան ճակատակալը եզերող երկելուստ կամարով: Վերջինիս կենտրոնական հատվածում քանդակված է խաչ (նկ. 4): Կամարակապ մուտքը առնված է քանդակագարդ նեղ և ուղղանկյուն շրջանակի մեջ, որի վերին անկյունային հատվածներում կան կլոր անցքեր: Դրանք հավանաբար նախատեսված են եղել քանդակագարդ գնդերի ագուցման համար: Շրջանակի շուրջը երեսապատված է դարչնագույն, դեղին և կանաչավուն խաչաձև, շեղանկյուն և աստղաձև սալիկներով [*տե՛ս Գլուխ III*]: Այս երփնադրվազ գոտին մասամբ ծածկված է կից գավթի որմնապյուններով և որմնակամարով: Վերջինից վեր անցնում է քիվանման՝ շթաքարերով հարդարված գոտին: Եկեղեցին մուտքի վերևում ունի նաև կիսակլոր պատուհան, որը մասամբ ծածկված է գավթի արևելյան պատով: Հյուսիսարևմտյան և հարավարևմտյան ավանդատներն ունեն որմնապյունների վրա հենվող կամարակապ մուտքեր, որոնք բացվում են գավթի մեջ (նկ. 6, 7): Եկեղեցու հարավարևմտյան և հարավարևելյան ճակատների կողերները հարդարված են ելուստներով և կիսաշրջանաձև տարրերի գոտիով:

Եկեղեցու հարավային ճակատին կա տրամատավոր շրջանակի մեջ առնված կլոր, իսկ հարավարևմտյան ավանդատան արևելահայաց ճակատը՝ տրամատավոր կամարունքով կիսաշրջան փոքր պատուհան (նկ. 2):

Եկեղեցու արևելյան ճակատին են բացվում մեկ մեծ՝ տրամատավոր պարակալով խորանային պատուհանը և երկհարկ ավանդատների՝ կամարունքերով հարդարված չորս փոքր պատուհանները (նկ. 9): Ճակտոնի տրամատավոր քիվին՝ հյուսիսային կողմում թռչնի բարձրաքանդակ է: Մեկ այլ թռչնաքանդակ էլ պատկերված է երկթեք ճակտոնի տակ: Ճակտոնի առանցքով քանդակված է մեծադիր խաչ, որի վերին թևի մեջ պատկերված է ցլի գլուխ, իսկ ստորին թևը հենված է նախշագարդ շրջանի վրա (նկ. 10): Վերջինիս ներսում քանդակված են վեց հնգաթև աստղեր ու դրանց միջև տեղադրված բազմանիստեր: Շրջանակը ուղղահայաց տրամատներով միանում է ներքևի ուղղանկյուն նեղ պատուհանի պարակալին:

Եկեղեցու հյուսիսային կողմում կրկնվում է հարավային կողմի և ավանդատան արևելյան ճակատի ձևավորումը:

Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներսում խորանի գմբեթարդի երկայնքով և եկեղեցու ողջ պարագծով՝ լայնաթռիչք որմնակամարների վրայով անցնում է տրամատավոր գոտին, որը խորանին կից երկհարկանի ավանդատների պատերի վերին մասում ստանում է աստիճանավոր լուծում (նկ. 11):

Խորանի արևելյան պատի կենտրոնում բացվում է դեպի դուրս նեղացող պատուհանը, որի կիսակլոր վերին հատվածը ձևավորված է ֆեստոններով: Խորանի հյուսիսային և հարավային կողմերում կան որմնախորշեր՝ հարդարված միմյանցից տարբեր շրջանակներով և ռճավորված բուսական տարրերով: Խորանն ունի բարձր

բեմ, որի բեմառեջքը աչքի է ընկնում ճոխ և յուրօրինակ հարդարանքով: Վերջինիս քիվը հարդարված է իրար հաջորդող երկրաչափական տարրերի գոտիներով, որից ներքև որմնակամարաշարն է՝ խորքում հարդարված խաչաձև, աստղաձև, շեղանկյուն ռելիեֆային ֆիգուրներով, որոնք նմանակում են սալիկներով երփնադրվագները (նկ. 13): Բեմառեջքի կենտրոնում, որմնակամարաշարի փոխարեն, միայն որմնասյունն է, որի վրա հենվում է քիվը (այն այժմ կոտրված է, բայց գտնվում է եկեղեցում)՝ ստեղծելով երկու ուղղանկյուն խորշ [տե՛ս Գլուխ IV]:

Խորանի հյուսիսարևելյան կողմի ստորին ավանդատան մուտքը հարդարված է երկթեք ճակտոնով: Երկրորդ հարկի ավանդատան պատին՝ կիսակլոր խորշի մեջ, ծաղկանման վարդյակ, իսկ խորշից դուրս՝ խաչ է քանդակված: Խաչից վերև, ինչպես հարավարևելյան ավանդատան դիմահայաց պատին, բարձրանում են փնջաձև նեղ որմնասյուներ: Հարավարևելյան ավանդատան առաջին հարկի մուտքի վերևում՝ արձանագրությունների կողքին, յուրօրինակ խաչանման հորինվածք է քանդակված, որի վերին երեք բլթակների մեջ աստղաձև զարդաքանդակներ են: Եռատերև ֆիգուրը տրամատավոր ձողով միանում է ներքևի շրջանին, ապա շարունակվելով ձևավորում է ողջ հորինվածքի կամարաձև հիմքը (նկ. 12):

Եկեղեցու գավիթն ունի մեկ արևմտյան մուտք՝ արված բարձր գետնախարսիսի վրա: Մուտքի ճակատակալը եզերված է լայն և հարթ կրկնակի կամարներով, որոնք հենվում են զույգ կիսասյուների վրա: Մուտքն ու ճակատի միակ ուղղանկյուն պատուհանն առնված են բազմաեկուստ պարակալի մեջ, որը տեղ-տեղ հյուսածո քանդակազարդմամբ է (նկ. 14): Իսկ այս պարակալի և մուտքն ընդգրկող ուղղանկյուն շրջանակի միջև՝ կիսասյուների բարձրությամբ, պատի մեջ ընդելուզված են դեղնավուն խաչաձև ու դարչնագույն աստղաձև սալիկներ [տե՛ս Գլուխ III]: Արևմտյան ճակատին (ընդհանուր առմամբ շքամուտքի երկու կողմերում)՝ պատի շարվածքում, ագուցված են 2, 3, 4 խաչ ունեցող սալեր՝ գեղարվեստական տարբեր մշակումներով (նկ. 17, 18): Ճակատի կողեզերերը մասամբ հարդարված են բուսական նուրբ զարդաքանդակներով (նկ. 15, 16):

Գավթի հարավային պատին հարթային գծավորմամբ ներկայացված է արևային ժամացույց: Վերջինից վերև՝ կենտրոնում, քանդակված է շրջանի մեջ առնված քառաթերթ զարդ, որի անկյուններում էլ՝ փոքր գնդեր (նկ. 16): Այս ճակատում գավիթն ունի մեկ ուղղանկյուն տրամատավոր պարակալով պատուհան: Նրա արտաքին շրջանակը խոշոր կիսագլանով է արված, որը, իջնելով ներքև, բաժանվում է երկու մասի և պարագծում գավթի որմնախարսիսի բոլոր ճակատներում: Նույնատիպ ավելի նեղ գոտի է անցնում նաև կառույցի որմնախարսիսի ստորին մասով (նկ. 8): **Գավթի հյուսիսային ճակատին** ևս մեկ ուղղանկյուն պատուհան է, որը կրկնում է հարավային ճակատում ներկայացված պատուհանի ողջ գեղարվեստական լուծումը:

Ներսից գավթի բոլոր պատերը կամարակապ են: Որմնակամարների ստորին եզրերը միանում և կարծես տարրալուծվում են պատերին կից կողային կիսագլանաձև և եռանիստ որմնասյուների խարիսխների մեջ (նկ. 19):

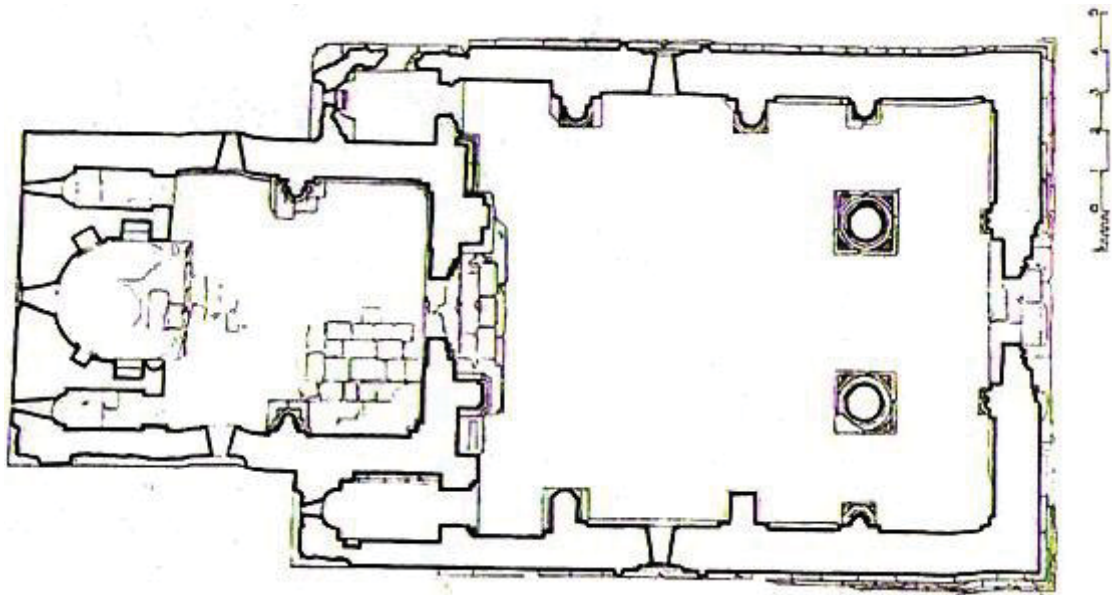
Գավթի արևմտյան մուտքը ներսից առնված է որմնակամարի մեջ, որի ներքո գտնվող լուսամուտի շրջանակը վերին մասում ունի երեք կիսակլոր փորվածքներ: Մուտքի որմնակամարի երկու կողմերում վեր են խոյանում զույգ կիսասյուները, որոնց խարիսխների անկյունային մասերը, ինչպես և դրանց դիմաց ազատ կանգնած սյուների գետնախարիսխներն ու խոյակները ունեն շթաքարային հարդարանք (նկ. 20):

Հարավային պատի որմնասյուները կիսագլանաձև են: Վերջիններիս խոյակներն ու գետնախարիսխները, ինչպես նաև հարավարևելյան պատի որմնակամարի խոյակը շթաքարային ձևավորմամբ են:

Արևելյան պատին՝ որմնակամարների ներքո, որմնասյուների և պատվանդանների վրա, ինչպես նաև առանձին, կան խաչքարեր և խաչային հորինվածքներ: Խաչքարերից որոշների վրա ներկայացված են ֆիգուրատիվ, թեմատիկ պատկերներ և լուսատուների քանդակներ (նկ. 21-25):

Հյուսիսային պատի որմնասյուներից երկուսը նիստավոր են՝ խարսխի հատվածում աստիճանավոր կամ ուղղանկյուն «խորշերի» կիրառմամբ, իսկ վերջինը՝ փնջաձև: Հյուսիսարևելյան կողմից՝ կրկնակի որմնակամարի տակ, քանդակված է խաչային հորինվածք:

- Գրականություն.** Վարդան վարդապետ Բարձրբերդցի, *Պատմութիւն տիեզերական*, Մոսկվա, 1861, էջ 186, **Якобсон А. Л.**, Из истории армянского средневекового зодчества, Армянские монастыри XIII в. Хоракерт и Мшкаванк, *Советская археология*, XIV, Москва, 1950, **Բարսեղյան Լ.**, Մշակավանք, *Էջմիածին*, 1959, դ. 3, էջ 53-56, **Թամանյան Յու. Ա.**, Մշակավանքի վերականգնումը, *ՊԲՀ*, հ. 3, 1977, **Շախկյան Գ.**, *Լոռի. պատմության քարակերտ էջերը*, Երևան, 1986, էջ 163-165, **Азатян III. Р.**, *Порталы в монументальной архитектуре Армении IV-XIV вв.*, Ереван, 1987, **Հակոբյան Թ. Խ.**, **Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ.**, **Բարսեղյան Հ. Խ.**, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հտ. 3, ցուցակ 1, Երևան, 1991, էջ 848, **Մարգարյան Հ. Գ.**, Զաքարյանների ծագումը, *ՊԲՀ*, 1994, N 1-2, էջ 10, «Մշակավանք», *Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան*, Երևան, 2002, **Պետրոսյան Հ.**, *Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերազրությունը, իմաստաբանությունը*, Երևան, 2007, էջ 363, նկ. 483, **Բարխուդարյան Ս. Գ.**, **Ղաֆադարյան Կ. Գ.**, **Սաղումյան Ս.**, *ԴՀՎ*, պ. 9, Լոռու մարզ, Երևան, 2012, էջ 457-468, **Avétissian T.**, Images d'animaux: le décor sculpté des églises médiévales arméniennes dans le contexte de l'art chrétien d'orient (տպագրության մեջ):

Նկ. 1. Մշկավանքի հատակագիծը (ըստ՝ Գ. Շախկյանի)

Նկ. 2. Մշկավանքի համալիրը հարավ-արևելքից, 12-13-րդ դդ.

Նկ. 3. Մշկավանքի գավթի ծածկը

Նկ. 4. Ս. Աստվածածին եկեղեցու շքամուտքը

Նկ. 5. Մշկավանքի գավթի հյուսիսսարևմտյան սյունը

Նկ. 6. Ս. Աստվածածին եկեղեցու
հարավարևմտյան ավանդատունը

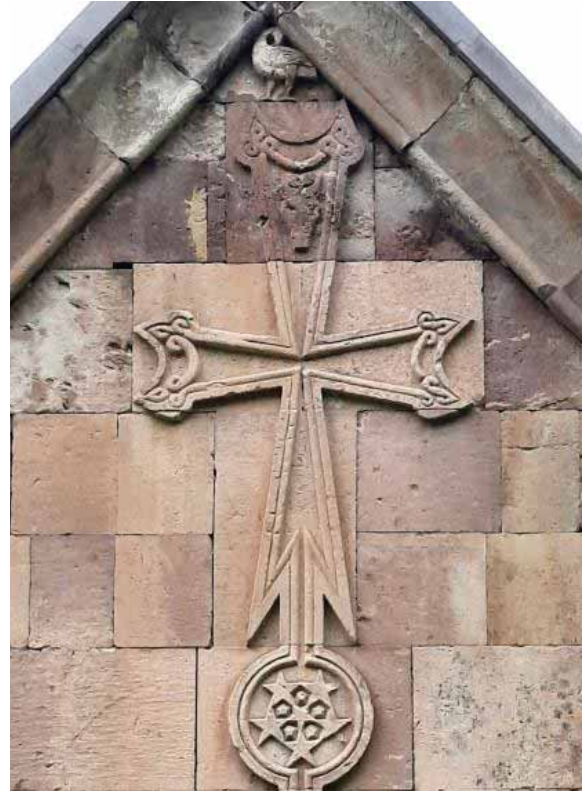
Նկ. 7. Ս. Աստվածածին եկեղեցու
հյուսիսարևմտյան ավանդատունը

Նկ. 8. Ս. Աստվածածին եկեղեցին և գավիթը հարավ-արևմուտքից

Նկ. 9. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան ճակատը

Նկ. 10. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան ճակատի խաչային հորինվածքը

Նկ. 11. Ս. Աստվածածին եկեղեցու խորանը

Նկ. 12. Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավարևելյան ավանդատան քանդակային հարդարանքը

Նկ. 13. Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմառեջքը

Նկ. 14. Մշկավանքի գավթի արևմտյան ճակատը և շքամուտքը

Նկ. 15. Գավթի քանդակային մանրամասները
հարավ-արևմուտքից

Նկ. 16. Գավթի արևի ժամացույցը

Նկ. 17. Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթի
քանդակային մանրամասները

Նկ. 18. Ս. Աստվածածին եկեղեցու գավթի
քանդակային մանրամասները

Նկ. 19. Ս. Աստվածածին եկեղեցու
գավթի ներսույթը

Նկ. 20. Ս. Աստվածածին
եկեղեցու գավթի ներսույթը

Նկ. 21. Ս. Աստվածածին եկեղեցու
գավթի ներսի խաչքարը

Նկ. 22. Ս. Աստվածածին եկեղեցու
գավթի ներսի խաչային հորինվածքը

Նկ. 23. Գավթի ներսի խաչքարի պատվանդանը

Նկ. 24. Գավթի ներսի խաչքարի քիվը

Նկ. 25. Գավթի ներսի սյուժետային հորինվածքը

15. ՆԵՂՈՒՑԻ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Նեղուցի վանք անվանումը ամենայն հավանականությամբ պայմանավորված է հուշարձանի տեղանքով՝ լեռների միջև ընկած ձորանման վայրով:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Այրարատ աշխարհի Նիգ գավառ, ներկայիս ՀՀ Կոտայքի մարզի Արզական գյուղից 2 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ բլրի գագաթվայրին:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** գլխավոր՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցին չունի հստակ թվագրություն, սակայն իր ճարտարապետական ձևով և հարդարանքի սակավ մանրամասներով համապատասխանում է 10-11-րդ դարերի կառույցներին: **Գավիթը** նույնպես անթվակիր է, սակայն ելնելով նրա քանդակների գեղարվեստական առանձնահատկություններից և զուգահեռներից՝ այն պետք է կառուցված լիներ 1250-1260-ական թթ.: Պատվիրատուների մասին հավաստի տեղեկություններ չկան. ըստ ամենայնի՝ եկեղեցու կառուցումը նախաձեռնել են Պահլավունի իշխանները, իսկ գավթի և համալիրի այլ կառույցների պատվիրատուները եղել են Այրարատ աշխարհի կառավարիչներ Վաչուտյան իշխանները:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** հուշարձանի մասին տեղեկությունները խիստ սահմանափակ են թե՛ պատմական աղբյուրներում և թե՛ գիտական հրատարակումներում: Տեղեկության հիմնական աղբյուրը գավթի պատերի մի քանի տասնյակի հասնող արձանագրություններն են, որոնցից ամենավաղը ունի Հայրապետի կողմից 1271 թ. հարավային պատին արված նվիրատվական վիմագիրն է: Ս. Աստվածածնի արևմտյան պատին ևս կան վիմագրեր, որոնցից մի քանիսը քողարկվել են, երբ արևմտյան կողմից նրան կցվել է գավիթը:
- **Պահպանվածությունը.** հուշարձանի կառույցները կիսավեր վիճակում են և հավանաբար տուժել են հատկապես 1827 թ. երկրաշարժից (նկ. 1-2): Վանքի հիմնական՝ Ս. Աստվածածին եկեղեցու հարավային ճակատը, գմբեթն ու թմբուկը ամբողջովին կորսված են, մասամբ թափված են արևելյան և հյուսիսային ճակատների երեսապատման քարերը (նկ. 3-4): **Գավիթը** համեմատաբար ավելի լավ է պահպանվել. հիմնականում փլուզված են նրա պատերի վերին հատվածների և ծածկի արտաքին երեսապատման քարերը, ինչպես նաև բացակայում է գմբեթանման տանիքի դեպի լուսային երդիկը տանող շարվածքը (նկ. 5-6): Գավթից հարավ՝ նրանից ներքև գտնվող

կառույցը փլուզված է, կանգուն են միայն նրա պատերի ներքևի շարվածքը և մի քանի բազմանիստ սյուները (նկ. 10) Եկեղեցուց և գավթից վեր՝ հյուսիսարևմտյան հատվածում գտնվող ուղղանկյուն **մատուռը** մեծամասամբ փլուզված է: Այն 2010-ական թթ. ամրակայվել է և ծածկվել մետաղյա տանիքով (նկ. 11):

- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** Նեղուցի համալիրը բաղկացած է Ս. Աստվածածին եկեղեցուց, նրան արևմտյան կողմից կից գավթից, դրանցից հարավ՝ փոքր-ինչ ցած գտնվող անհայտ նշանակությամբ՝ դահլիճատիպ կառույցից, դրանցից հյուսիսարևմուտք գտնվող մատուռից և գերեզմանատնից՝ բազմաթիվ խաչքարերով և տապաններով: **Ս. Աստվածածին եկեղեցին** հատակագծում գմբեթավոր դահլիճ տիպի կառույց է՝ արևելյան կողմում երկու ավանդատներով և ճակատին երկու եռանկյունաձև խորշերով (նկ. 3-4): **Գավիթն** ունի երկու մուտք՝ հարավից և հյուսիսից: Շքամուտքը հարավային կողմում է, որն առհասարակ հատուկ չէ արևմտյան մուտք ունեցող հայկական գավիթներին: Կառույցն ունի 4 կենտրոնական սյուներ և պատերին կից 8 կիսասյուներ, որոնց վրա հենվում են կամարները՝ ներսույթը բաժանելով 9 հիմնական մասերի, որոնցից կենտրոնականը ավարտվում է լուսային «երդիկով» (նկ. 6, 8): Չորս սյուների միջոցով ձևավորված կամարներից անցումը դեպի կենտրոնական մասնաբաժնի ծածկը իրականացված է 12 նիստերով արխիտրավի և նրան հաջորդող՝ 24 նիստերով տրամատավոր գոտու միջոցով: Դրանցից վեր խաչվում են վեց կոնստրուկտիվ ներվյուր-կամարներ (նկ. 6, 9): Առանձին տեղադրված ուղղանկյուն **մատուռն** ունի գլանաձև թաղ:
- **Քանդակային հարդարանքը.** Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան ճակատը, որը գավթի ներսում է, հարդարված է տարբեր տրամաչափի բազմաթիվ խաչերով և խաչային հորինվածքներով: Յուրաքանչյուր ճակատի վրա բացվում է նեղ լուսամուտ՝ բուսական և երկրաչափական քանդակազարդ կամարունքերով: Արևելյան լուսամուտի կամարունքը հարդարված է միահյուսված գալարներով, որոնց ներսում եռաթերթեր են (նկ. 14): Հարավային լուսամուտը փլված է, սակայն թափված սալաքարերի մեջ տարբերակվում է կամարունքը, որն առավել պարզ է իր ձևով, քան արևելյան կողմինը և հիշեցնում է ոլորուն պարան: Հյուսիսային ճակատի լուսամուտի կամարունքն առավել պարզ է: Հուշարձանի ինտերիերը զուրկ է քանդակային հարդարանքից (նկ. 3): Ընդհանուր առմամբ, եկեղեցու հարդարանքը համապատասխանում է 10-րդ դարի և 11-րդ դարասկզբի Անիի ճարտարապետական դպրոցի ավանդույթներին և առավել մոտ է Պահլավունիների հովանավորությամբ կառուցված եկեղեցիների ոճին, ինչպիսիք են Մարմաշենի վանքը, Բջնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցիները և այլն:
Գավթի գլխավոր մուտքը հարավային կողմից է, ևս մեկ մուտք բացվում է հյուսիսից: Արևմտյան ճակատի կենտրոնում կա մեկ նեղ լուսամուտ՝ կամարունքով երիզված,

որի երկու կողմերին մեկական խաչեր են պատկերված, իսկ վերնամասում՝ արմավազարդ հիշեցնող սխեմատիկ բուսական զարդանախշ: Լուսամուտից ձախ, պատի մեջ խաչքար է ագուցված, իսկ պատի մի շարք քարերին առկա են փոքր խաչային հորինվածքներ (նկ. 5): Գավթի հարավային շքամուտքը երիզված է բարձր, ուղղանկյուն շրջանակով՝ կազմված քառակուսիների շարքից, որոնց մեջ ներգծված են պարզ, հարթ ութանկյուն աստղեր (նկ. 13, 15, 16): Մուտքը խորը խորշի մեջ է, որը մեծաչափ հարթ բարավորից վեր հարդարված է բազմաթերթ շթաքարե շարվածքով: Մուտքի երկու կողմերում մեկական՝ նույնպես շթաքարե վերնամասով ավարտվող փոքր խորշեր են: Հարավային ճակատին, անմիջապես մուտքի հարևանությամբ երկու ուղղանկյուն լուսամուտներ են՝ լայն, տրամատավոր շրջանակներով (նկ. 17): Գավթը արևելյան կողմով հարում է եկեղեցուն, իսկ հյուսիսային ճակատը գուրկ է քանդակային հարդարանքից:

Գավթի ներսում՝ շքամուտքի անմիջապես վերևում, քանդակված է բավականին ընդհանրացված, դիմահայաց կատվազգի գիշատչի (հովազի ?) գլխաքանդակ (նկ. 18): Գավթի ազատ կանգնած հյուսիսարևմտյան սյան կամարի ներսի հատվածում արծվի քանդակ է: Թռչնի պոչը երկար ու հարթ է, թևերը՝ փակված, փետուրները՝ արտահայտիչ, ոտքերի հատվածը մաշված է, սակայն երևում են ընդգծված ճանկերը (նկ. 19): Այս պատկերի անմիջական զուգահեռը գտնվում է Սաղմոսավանքի գրատան կամարին (1253 թ.): Գավթի հարավարևելյան սյան կամարի հիմքում քանդակված է ձգված խաչ, որի հիմքից դուրս եկող ցողունների վրա գույգ թռչուններ են կանգնած, իսկ խաչի վերին թևի երկու կողմերում՝ շրջանակների մեջ, պատկերված են ոճավորված մարդկային դեմքեր՝ ըստ ամենայնի լուսատուների խորհրդանիշեր (նկ. 7):

Գավթի ծածկի 12-նիստանի արխիտրավը հարդարված է գույգ կիսագլաններով ձևավորված ցանցաձև՝ բազմանկյուններից կազմված գոտիով: Կիսագլանների վրա պահպանվել են կարմիր ներկի հետքերը: Ծածկի ներվյուր-կամարները պահող ելուստները, սյուների խոյակների և խարիսխների անկյունային հատվածները մշակված են մութարնասներով (նկ. 8-9): Գավթի ծածկը նույնպես պետք է որ ավարտվեր շթաքարերով հարդարված փոքր գմբեթով, որից, սակայն, շարվածքի միայն ստորին մասերն են պահպանվել:

Կառույցի ծածկի կողային մասնաբաժինները տարբեր լուծումներ ունեն. դրանցից մի քանիսը առանց հարդարանքի են, միայն աստիճանաբար նեղանում են, մեկը շթաքարե փորվածքով է, մեկի վրա էլ կարմիր և սպիտակ գույներով ցանցաձև միահյուսված նախշ է պատկերված: Ծածկի տարբեր մասերում նույնպես կան կարմիրով և սպիտակով արված տարատեսակ վարդյակներ: Կենտրոնական թաղածածկի ներվյուրների կամարների միջև պատկերված են կարմիր քառաթև աստղերի և սպիտակ ռոմբերի համադրությամբ պատկերներ, որոնք քարե սալիկների խճանկարների նմա-

նակման օրինակ են [*տե՛ս Գլուխ III*]: Տանիքի բուն ներվյուր-կամարների վրա զիգզագների և ռոմբերի՝ նույնպես գույնով արված զարդապատկերներ կան (նկ. 9):

Փոքր մատուռի շքամուտքը կազմված է եղել ամեն կողմից գույգ կիսասյուների վրա հենված կամարից, որը չի պահպանվել, և միակտոր ճակատակալից է: Վերջինիս կենտրոնում քանդակված է շրջանի մեջ առնված հյուսածո ցանցաձև նախշ, քառակուսու և նրա մեջ առնված ծաղկաձև վարդյակի կրկնվող մոտիվներով: Մուտքի բացվածքը երիզված է կիսաշրջանների գոտով, որի վրա կարմիր ներկի հետքեր կան: Մատուռի մոտ պահպանվել է նաև նրա պատուհաններից մեկի քարասալը՝ տրամատավոր լայն կամարունքով և երկու ծաղկային վարդյակներով (նկ. 11-12):

- **Գրայանություն.** **Լալայեան Ե.,** Նոր Բայազետի գաւառ. նշանաւոր վանքեր, *Ազգագրական հանդէս*, գիրք XXIII, Թիֆլիս, 1912, էջ 138, *Հայոց պատմություն, հատոր II, գիրք երկրորդ (IX դարի կես-XVII դարի առաջին կես)*, Երևան, 2014, էջ 15, 231-232, **Мнацаканян С.,** *Архитектура армянских притворов*, Ереван, 1952, ил. 76, **Asryan A.,** Revealing the 12th–14th Century Hidden Architectural Monuments of Armenia: The Case of Neghuts Monastery, *Proceedings of the 4th International Conference on Architecture: Heritage, Traditions and Innovations* (AHTI 2022), p. 59-64:

Նկ. 1. Նեղուցի վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին և գավիթը հարավ-արևելքից

Նկ. 2. Գավիթը արևմուտքից

Նկ. 3. Ս. Աստվածածին եկեղեցին հարավից

Նկ. 4. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան ճակատը

Նկ. 5. Գավթի արևմտյան ճակատը

Նկ. 6. Գավթի գմբեթանման ծածկը

Նկ. 7. Գավթի հարավարևելյան սյան կամարի խաչապատկերը

Նկ. 8. Գավթի ներսույթը

Նկ. 9. Գավթի ծածկի արխիտրավը և ներվյուր-կամարները

Նկ. 10. Գավթից հարավ գտնվող կառույցի ավերակները

Նկ. 11. Մատուռի շքամուտքը

Նկ. 12. Մատուռի պատուհանի կամարունքը

Նկ. 13. Գավթի շքամուտքի մուքարնասային ձևավորումը

Նկ. 14. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատուհանի երեսակալը

Նկ. 15. Գավթի շքամուտքը

Նկ. 16. Գավթի շքամուտքի եզրագոտտու դրվագ

Նկ. 17. Գավթի հարավային զույգ պատուհանները

Նկ. 18. Գավթի ներսի կատվագգի գիշատչի
գլխաքանդակը

Նկ. 19. Գավթի հյուսիսարևմտյան սյան
կամարի արծվի քանդակը

16. ՆՈՐ ՎԱՐԱԳԱՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** վիմագրերում և պատմագրության մեջ (Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդան Վարդապետ) վանքը կոչվում է **Անապատ**՝ նրա վաղագույն եկեղեցու անունով: Այնուհետև Վասպուրականի Վարագա վանքից այստեղ տեղափոխված Խաչափայտի (Ս. Նշանի) մասունքների պատվին վանքը ստացել է **Նոր Վարագ, Վարագա Սուրբ Նշան, Վարագա վանք** կամ **Նոր Վարագավանք** անվանումները:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Տավուշ գավառ, այժմ ՀՀ Տավուշի մարզի Վարագավան գյուղից 3,5 կմ հարավ-արևմուտք, անտառապատ լեռնալանջին:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** վանքի վաղագույն կառույցը՝ **Անապատի փոքր եկեղեցին**, կառուցել է Կյուրիկյան Վասակ Ա-ի որդի Դավիթը 1133-1198 թթ.: Նրան հյուսիսից կից **տապանատունը** կանգնեցվել է 1200 թ., իսկ հարավից կից **մատուռը**՝ 13-րդ դ. 10-ական թթ.: Վանքի **մեծ եկեղեցին** կառուցվել է 1224-1237 թթ. Դավիթ Բ-ի որդի Վասակ Բ-ի կողմից՝ Հովհաննես Տայեցի վարդապետի նախաձեռնությամբ: Նրա օծումը և նվիրաբերումը Ս. Աստվածածին, համաձայն Կիրակոս Գանձակեցու հիշատակության, տեղի է ունեցել 1240 թ.: **Փոքր գավթի** մասին գրավոր աղբյուրներ չեն պահպանվել, առավել հավանական է, որ այն կառուցվել է 1240-ական թթ.: **Մեծ գավթը**, համաձայն հարավային մուտքի արձանագրության, կառուցվել է 1245-ից մինչև 1250-ական թթ. երկրորդ կեսը:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** համաձայն արձանագրությունների՝ Նոր Վարագավանքը եղել է պատմական Տավուշի (Մաճնաբերդի) Նոր-Բերդի Կյուրիկյանների վանքը և տապանատունը: Մոնղոլական արշավանքների հետևանքով ավերված Վասպուրականի Վարագա վանքի վանահայր հայր Ղուկասը 1231 թ. այստեղ է տեղափոխել Վարագա Ս. Նշանը, ինչը վկայված է վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներսի արձանագրության մեջ: Ըստ տեղում գտնված վիմագրերի և խաչքարերի՝ մինչև վանքի հիմնադրումը այստեղ եղել է բնակատեղի:
- **Պահպանվածությունը.** հուշարձանը մինչև 2021 թ. գտնվում էր կիսաքանդ, խարխված վիճակում (նկ. 4). վերակառուցվել է անհատ բարերարների միջոցներով:

- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** համալիրը բաղկացած է երկու եկեղեցիներից, կրկնահարկ տապանատնից, մատուռից և երկու գավիթներից (նկ. 1-2): Նրա հնագույն կառույցը՝ Անապատի եկեղեցին, ուղղանկյուն, միանավ, թաղակապ շինություն է, արևելքում՝ երկու խորանով (նկ. 3-4): Վերջինիս հարավից և հյուսիսից կից են երկհարկ կառույցները, ներսում՝ ուղղանկյուն, երկրորդ հարկաբաժնում՝ կլոր հատակագծով և արմտյան մուտքերով (նկ. 5-6): Ս. Աստվածածին եկեղեցին խաչաձև գմբեթավոր դահլիճ է, չորս անկյուններում՝ կրկնահարկ ավանդատներով: Վերջինիս կից մեծ գավիթը հատակագծում քառակուսի է, ծածկը արվել է երկու զույգ հատվող կամարների օգնությամբ՝ առանց միջանկյալ սյուների: Վանքի շինությունները կառուցված են բաց երանգների դեղին, փիրուզագույն և վարդագույն տեղական ֆելզիտ տուֆով:

- **Քանդակային հարդարանքը.** Անապատի եկեղեցու արևմտյան ճակատի շքամուտքը պսակված է կամարով, որը հենվում է զույգ որմնասյուների վրա: Վերջիններիս խոյակները բաղկացած են տրամատավոր գնդաձև երկու բարձիկներից և հյուսածո զարդագոտիով ծածկված լայն վերնասալերից (նկ. 7): Շքամուտքի ճակատակալին փորագրված է շինարարական արձանագրությունը: Մուտքից աջ և ձախ ագուցված են երկու խաչքարեր՝ պսակված զարդագոտիով եզերված խորադիր ճակատակալ սալերով, որոնց ներսում նույնպես փորագիր արձանագրություններ են (նկ. 10-11): Բուն խաչքարերը առնված են պատի շարվածքի վրա քանդակված զարդագոտիների մեջ: Հյուսիսային շրջանակը կազմված է գալարվող կիսարմավներից (նկ. 12), իսկ հարավայինը՝ հյուսածո քառակուսիների և արմավի զարդամոտիվի համադրությունից: Հյուսածո մոտիվները և արմավագարդը առանցքային են նաև բուն խաչքարերի հորինվածքում: Հյուսիսային խաչքարն ունի առանձին քարի վրա արված վերնամաս, որը կամարիկներով բաժանված է չորս մասի: Կենտրոնական սեգմենտներում երկու խաչապատկեր է, իսկ եզրային հատվածներում պատկերված են թռչունների հոշոտման և պարանոցներով փաթաթված ջրային թռչունների հորինվածքներ (նկ. 8): Մուտքից վեր բացված է նեղ լուսամուտ՝ ներառված երկու զույգ կիսասյուների մեջ և պսակված տրամատավոր ու գալարվող ժապավենով վերջացող երեսակալով (նկ. 9):

Հարավային և հյուսիսային ճակատներին կից են մատուռն ու տապանատունը. դրանք զուրկ են քանդակներից:

Արևելյան ճակատին կա երկու պատուհան, որոնք համապատասխանում են եկեղեցու երկու խորաններին: Վերջիններս պսակված են մեկ ընդհանուր՝ բարդ տրամատավոր գոտիով, որը պատուհանների վրա և մեջտեղի մասում կամարներ է կազմում: Գոտու վրա քանդակված են (ձախից աջ) բռնակով սափոր (նկ. 15), 12-թերթանի վարդյակ, անոթից խմող զույգ աղավնիներ (մեջտեղի կամարիկի

վրա), յուղանոթ (նկ. 13-14), նռան պտուղներով կենաց ծառ և պտտվող վարդյակ¹ (նկ. 16):

Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան ճակատից է բացվում է գլխավոր շքամուտքը՝ ճոխ հարդարանքով (նկ. 17): Այն բաղկացած է երկու շրջանակից. արտաքինը ուղղանկյուն է, լայն տրամատավոր, որի վերին հորիզոնական մասով ընթանում է երկտող արձանագրությունը: Այս շրջանակի վերին անկյունները ծածկվել են ավելի ուշ կցված գավթի կամարով (նկ. 19): Բուն մուտքը պսակված է երկակի կամարով, որը հենվում է փնջաձև, եռամաս որմնասյուների վրա: Միակտոր քարից արված ճակատակալն ամբողջությամբ ծածկված է շինարարական արձանագրությամբ: Այն պսակող կամարը կազմված է երեք գույնի՝ բաց փիրուզագույն, դարչնագույն և դեղնավուն քարերից, որոնք ամբողջությամբ ծածկված են իրարից տարբեր՝ երկրաչափական կամ արմավազարդի տարրերով հյուսածո նախշերով (էջ 20):

Բուն շքամուտքի և նրա արտաքին շրջանակի միջև ընկած ամբողջ տարածությունը պատված է տարբեր ուրվագիծ ունեցող ֆելզիտի գունավոր սալիկներով՝ կազմելով քարե խճանկարի բարդ համադրություն: Սալիկները երեք տիպի են՝ աստղաձև քառանկյուններ, ռոմբեր և ուղղանկյունաձև վեցանիստեր. բացառությամբ այն սալիկների, որոնք հարում են շքամուտքի շրջանակներին, կամարին և կտրված են ըստ դրանց եզրագծի (նկ. 21): Սալիկներն ունեն 12-15 սմ խորություն և կրաշաղախի միջոցով ներդրված են պատի լիցքի մեջ: Քառանկյուն սալերի չափերը անկյունագծում հասնում են 30 սմ, ռոմբաձև քարերինը՝ 21 սմ, իսկ վեցանկյունների երկարությունը մոտ 37 սմ է (նկ. 22): Բոլոր սալիկները փորագիր են, մեծամասամբ երկրաչափական կամ բուսատարրեր պարունակող մանր հյուսածո նախշերով, մի մասն էլ՝ հյուսածո ետնախորքի վրա արված ֆիգուրատիվ պատկերներով: Մի շարք քարերի հարթաքանդակները մասամբ կամ ամբողջությամբ եղծված են, իսկ մի քանի սալիկներ ընկել են տեղից: Չնայած դրան, այս երփնադրվազ շքամուտքը բավականին լավ է պահպանվել և ստեղծում է ամբողջական գեղարվեստական տպավորություն [*տե՛ս Գլուխ III, նկ. 30-33*]:

Ֆիգուրատիվ պատկերները տեղ են գտել շքամուտքի վերին մասում՝ չափերով առավել մեծ, մանուշակագույն վեցանիստ սալերի վրա: Վերջիններս դրված են հաջորդաբար ուղղահայաց և հորիզոնական դասավորությամբ, որոնց միջև ընկած հատվածները ծածկում են աստղաձև քառանկյունները (նկ. 21): Կամարի ձախակողմյան եռանկյունաձև մասում կան խաչային հորինվածքներով չորս ուղղահայաց սալիկներ: Մեկ այլ վեցանիստի վրա պատկերված է ոճավորված Կենաց ծառ, որի ճյուղերի արանքներում չորքոտանիների ու թռչունների ֆիգուրներ են: Սրա-

¹ Հ. Քարտաշյանը այս շարքում հիշատակում է նաև եզան պատկեր, որը, սակայն, տեղում չէ. հնարավոր է՝ վերակառուցումից հետո եղծվել է:

նից աջ գտնվող հորիզոնական սալիկի վրա երևում է կատվազգի կենդանու պատկեր, որի մեջքին թռչուն է նստած, իսկ ձախ կողմի կիսով չափ եղծված սալիկի աջ կողմում կարդացվում է դիմահայաց արծվի պատկեր: Սրանից ներքև, շրջանակով կտրված հորիզոնական վեցանիստի վրա, երևում է երկու՝ դեմ դիմաց ջրային թռչունների պատկեր: Վերին ուղղահայաց սալերից մեկի վրա տեսնում ենք հրեշտակի ֆիգուր՝ տարածած թևերով (նկ. 24): Նրանից աջ՝ հորիզոնական սալի վրա, քանդակված է փարթամ պոչով հավազգի թռչուն, իսկ աջից, նրան հարող կիսատ քարին, ինչ-որ կենդանու ուրվագիծ է երևում: Կամարի գագաթից վեր, ուղղահայաց սալիկին տրված է խաչելության հորինվածք: Դրա երկու կողմերի հորիզոնական սալերին արված են հաջորդաբար՝ ՏԸ և ՅՍ ՔՍ զարդագիր մակագրությունները [տե՛ս *Գլուխ III, նկ. 30*]:

Կամարի աջակողմյան հատվածի վերևի շարքի սալիկներն ունեն միայն նախշային հարթաքանդակներ: Երկրորդ շարքի աջակողմյան սալիկին պատկերված է կատվազգի գիշատիչ, որը բռնել է իր գոհին: Սրան աջից հաջորդում է թռչունների հոշոտման տեսարանով սալիկը, և ապա՝ ուղղահայաց սալը՝ Կենաց ծառի պատկերով, որի վերին ճյուղերին սիմետրիկ նստած են երկու կաքավ կամ սիրամարգ (նկ. 21): Հաջորդ շարքի հորիզոնական սալիկին քանդակված է գրիֆոնի ֆիգուր՝ կտուցին մարդու դիմակ՝ երկմաս մորուքով (նկ. 23): Դրանից աջ, ուղղահայաց սալին պատկերված են երկու միահյուսված գալարվող վիշապ-օձ՝ իրար ուղղված երախներով: Դրանից ներքև, ուղղահայաց սալիկին տրված է երկմարմին, միագլուխ թագակիր սֆինքսի պատկեր, որի պոչերը ավարտվում են երախները բաց վիշապի գլուխներով (զուգահեռը՝ Վանստանում): Սալիկի ետնախորքը ծածկված է ցանցկեն նախշով: Աջից հաջորդ սալիկին տեսնում ենք երկու՝ պարանոցներով փաթաթված ջրային թռչունների և երկու իրար ուղղված թռչունների (նկ. 21): Դրանցից ներքև տեղադրված սալիկները միայն զարդաքանդակ են: Ընդհանուր առմամբ՝ շքամուտքի դեկորում մոտ 15 վեցանիստերն ունեն ֆիգուրատիվ հորինվածքներ, 5-ը՝ խաչային, իսկ մոտ 30-ը՝ միայն նախշաքանդակ են:

Մուտքի կողային՝ 45 սմ լայնություն ունեցող հատվածները երեսապատված են միայն փիրուզագույն քառանկյուն և մանուշակագույն ռոմբաձև սալիկներով, որոնցից ընդամենը մեկն ունի, կարելի է ասել, ֆիգուրատիվ պատկեր: Մուտքից աջ տեղադրված քառանկյուն սալիկին պատկերված են վիշապների ութ գույգված գլուխներ, որոնց կարճ մարմինները հյուսված են իրար՝ կրկնելով մնացած սալիկների հյուսածո մոտիվները (նկ. 25): Ընդհանուր առմամբ՝ շքամուտքի սալիկների մանր, ոճավորված ֆիգուրները, որոնք պատկերված են հյուսածո ետնախորքի վրա, խիստ դեկորատիվ տեսք ունեն, և միայն մոտ դիտակետից կարելի է տարբերել առանձին ֆիգուրները: Երեք գույներից հավաքված խճանկարը է՛լ ավելի է

ուժեղացնում շքամուտքի դեկորատիվ գործառույթը՝ կարծես երկրորդ պլանում թողնելով նրա սիմվոլիկ նշանակությունը [*տե՛ս գլուխ III*]:

Արևմտյան ճակատին՝ մուտքից վեր, կա տրամատավոր շրջանակով մեկ նեղ պատուհան, որի ներսում երկու կիսասյուները կրում են մանր շթաքարերով զարդարված դեկորատիվ արխիտրավը (նկ. 17-18): Պատուհանից վեր են բարձրանում զույգ գլաններ՝ ճակտոնի տակ վերածվելով շրջանակի, որի ներսում, հավանաբար, խաչային հորինվածք է եղել (այժմ կորսված է):

Հարավային ճակատին կա մեկ պատուհան:

Արևելյան ճակատն ունի երկու խորշ, որոնք ավարտվում են հովհարաձև տրոմպերով: Խորշերն ու դրանց կողքին բացված երկրորդ հարկի ավանդատների փոքր պատուհանները պսակված են երկուական ընդհանուր տրամատավոր երեսակալներով (նկ. 26): Նույն տիպի նեղ պատուհաններ ունեն նաև ներքևի ավանդատները՝ նույնառճ տրամատավոր երեսակալներով, որոնք կենտրոնում և ծայրերին հավելված են նուրբ ոլորուն նախշերով (նկ. 27): Ճակատի կենտրոնում երկու նեղ պատուհաններն են՝ առնված ընդհանուր, կից գլաններից բաղկացած ուղղանկյուն շրջանակի մեջ: Շրջանակի վերին մասը լուծված է մի շարք մանր շթաքարերով, իսկ շրջանակի գլանների երկայնքով, նաև պատուհանների մեջտեղով ընթանում է մանրահյուս զարդագոտի (նկ. 28): Ճակատի ներքևից վերև ձգվում է երկու գլաններից բաղկացած գոտին՝ վերածվելով պատուհանի շրջանակի, որից էլ իր հերթին դուրս են գալիս երեք քառաթերթ վարդյակներ: Վերին վարդյակը, որ կազմված է նույն գլանաձև ելուստներից, հիմք է դրանից դուրս եկող խոշոր խաչի համար:

Հյուսիսային ճակատին կա երկու խորշ՝ ձևավորված արևելյանի օրինակով՝ հովհարաձև տրոմպերով: Կենտրոնական նեղ պատուհանն ունի մեկ գլանից կազմված ուղղանկյուն շրջանակ, որի չորս կողմերից դուրս են գալիս խոշոր քառաթերթ վարդյակներ (նկ. 29):

Եկեղեցու գլանաձև **թմբուկը** հարթ է, ունի չորս պատուհան, որոնց շրջանակները ժամանակին ներկված են եղել կարմիր գույնով: Արևմտյան պատուհանի կիսագլանով արված պարակալը վերնում հավելված է խորադիր խաչային հորինվածքով: Հարավային պատուհանն ունի լայն, հյուսածո շրջանակ (նման էկեղեցու խորանի հարավային խորշի շրջանակին), որի վրա քանդակված է բազմաթերթ վարդյակ, իսկ արևելյան պատուհանի կիսագլանաձև պարակալը վերնում շարունակվում է արևանման վարդյակով (նկ. 32): Հյուսիսային պատուհանի լայն, հարթ շրջանակը չունի որևէ հավելում: Քիվերը տրամատավոր են: Եկեղեցու բոլոր ճակատները անկյուններում եզրավորվում են պարզ կիսաշրջանների շարքով և զույգ կիսագլաններով:

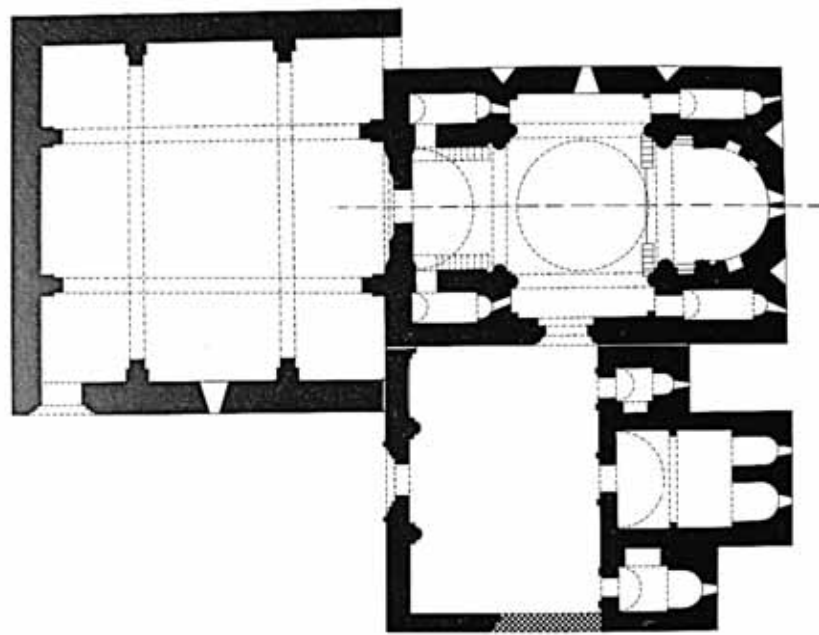
Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներքին հարդարանքը. արևմտյան ավանդատների աստիճանները տակից ունեն շթաքարե ձևավորում: Արևելյան զույգ, իսկ մնացած ճակատների մեկական պատուհանները վերևում ունեն հովհարաձև բացվածքներ: Զարդաքանդակային մշակում ունեն ավագ խորանի խորշերը. հարավայինը՝ լայն հյուսածո շրջանակի տեսքով, իսկ հյուսիսայինը՝ տրամատավոր շրջանակի և խորադիր հովհարաձև կոնքի: Բեմառեջքը զարդարված է զույգ որմնասյուների վրա հենված կամարաշարի ութ սեգմենտներով, որոնք առնված են ուղղանկյունաձև ծաղկաթերթիկներից բաղկացած շրջանակի մեջ (նկ. 30): Արևմտյան մուտքը ներսից ունի լայն երեսակալ, որի ամբողջ երկայնքով ընթանում է տարբեր ուրվագծեր կազմող, հաճախ սուր անկյուններով գլանը, որը միայն կենտրոնական մասում է վերածվում սրտաձև հանգույցի (նկ. 31): Այս զիգագաձև զարդաձևի զուգահեռ կա Տիգրան Հոնենցում, Զորի քարավանատանը, Գեղարդավանքի գավթում և այլն:

Փոքր գավթին ունի հյուսիսից հարավ ուղղանկյուն հատակագիծ և հավանաբար ունեցել է երկու սյուն: Այն արևմուտքից հարում է Անապատի եկեղեցուն և կից երկու շինություններին, իսկ հյուսիսից՝ մեծ եկեղեցու հարավային ճակատին, որի հետ հաղորդակից է մուտքով: Գավթի արևմտյան շքամուտքը կազմված է լայն ուղղանկյուն շրջանակից և սրածայր կամարային մուտքից: Շրջանակը կազմված է երկու գլաններից, որոնց միջնամասը զարդարված է ուղղանկյուն ծաղկաթերթերի հարթաքանդակ գոտիով (ինչպես և մեծ եկեղեցու բեմառեջքի շրջանակը): Շքամուտքի վերևում քանդակված է կարճ գլանիկների վրա դրված տրամատավոր օղակ (նկ. 33): Մուտքի ճակատակալը արված է միակտոր դեղնավուն քարից, որը ծածկված է սալիկների շարվածքը նմանակող երկրաչափական հորինվածքով: Վերջինս հնգանիստերի և նրանց արանքներում տեղադրված խորադիր շեղանկյունների համադրություն է: Շքամուտքից վերև արված են երկու կամարակապ խորշեր, որոնց մեջ և արանքում ագուցված են չորս խաչքարեր, որոնցից երեքը խիստ վնասված են:

Փոքր գավթի հյուսիսային՝ դեպի մեծ եկեղեցի տանող մուտքը առնված է տրամատավոր, խորադիր կամարի տակ, իսկ ճակատակալի սալը ծածկված է միմյանց կցված պարզ քառածայր աստղերով (նկ. 34):

Մեծ գավթին արևմուտքից կից է Ս. Աստվածածին եկեղեցուն: Գավթի հարավային շքամուտքը կազմված է կամարակապ ճակատակալից և մեկական կողային որմնասյուներից (նկ. 35): Բուն բացվածքն առնված է կիսաշրջաններից կազմված գոտու մեջ (ինչպես մեծ եկեղեցու անկյունային մասերը): Ճակատակալն ամբողջությամբ ծածկված է վայելչագիր արձանագրությամբ: Լուսային երդիկի տակի քիվն ունեցել է տրամատավոր լուծում:

- **Գրականություն.** Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց* (աշխատ. Կ. Մելիք-Օհանջանեանի), Երևան, 1961, էջ 153, Սարգսյան Գ., Անապատ կամ Նոր-Վարագ վանքը և նրա վիմագրությունը, *Էջմիածին*, 1952, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 21-29; նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 27-34, Քարտաշյան Հ. Նոր Վարագավանքի ճարտարապետական համալիրը, *ԼՀԳ*, 1984, № 7, էջ 60-73, Մինասյան Թ. *Ուտիքի գրչության կենտրոնները*, Երևան, 2020, Thierry J.-M., Donabédian P., *Les arts arméniens*, Paris, 1987, p. 560:

Նկ. 1. Նոր Վարազավանքի հատակագիծը (ըստ՝ Ն. Թիերիի, Պ. Տոնապետյանի)

Նկ. 2. Նոր Վարազավանքի ընդհանուր տեսքը արևմուտքից

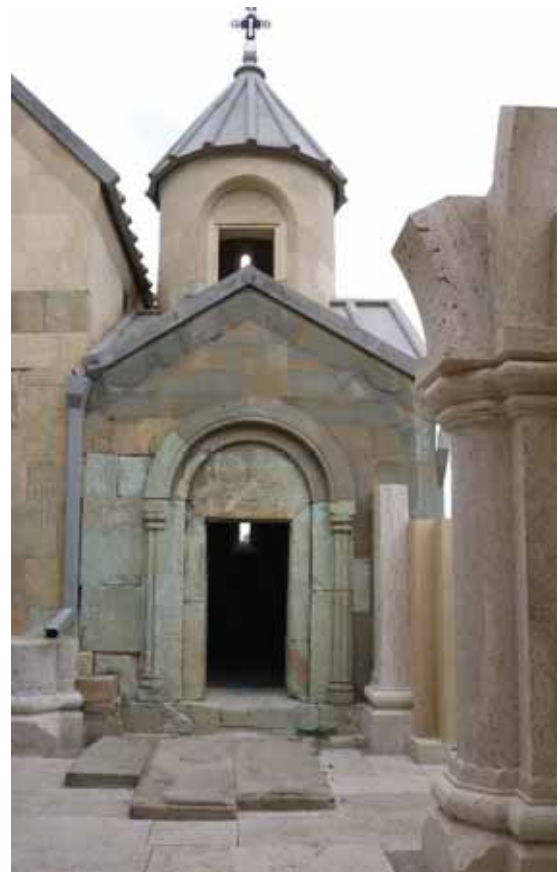
Նկ. 3. Անապատ եկեղեցու զույգ խորանները վերանորոգումից հետո

Նկ. 4. Նոր Վարազդավանքի Անապատ եկեղեցին (1133-1198 թթ.), կից տապանատունն ու մատուռը հարավ-արևմուտքից (մինչև վերանորոգումը)

Նկ. 5. Անապատի եկեղեցուն հյուսիսից կից տապանատունը, 1200 թ.

Նկ. 6. Անապատի եկեղեցուն հարավից կից մատուռը, 13-րդ դ. 10-ական թթ.

Նկ. 7. Անապատի եկեղեցու շքամուտքը

Նկ. 8. Անապատի եկեղեցու շքամուտքից ձախ ագուցված խաչքարի վերնասալը

Նկ. 9. Անապատի եկեղեցու արևմտյան լուսամուտը

Նկ. 10. Անապատի եկեղեցու մուտքից ձախ ագուցված խաչքարը

Նկ. 11. Անապատի եկեղեցու մուտքից աջ ագուցված խաչքարը

Նկ. 12. Անապատի եկեղեցու մուտքից ձախ ագուցված խաչքարի արտաքին զարդագոտու դրվագ

Նկ. 13. Անապատի եկեղեցու արևելյան ճակատի քանդակային հարդարանքը

Նկ. 14. Անապատի եկեղեցու արևելյան ճակատի հարդարանքի դրվագ

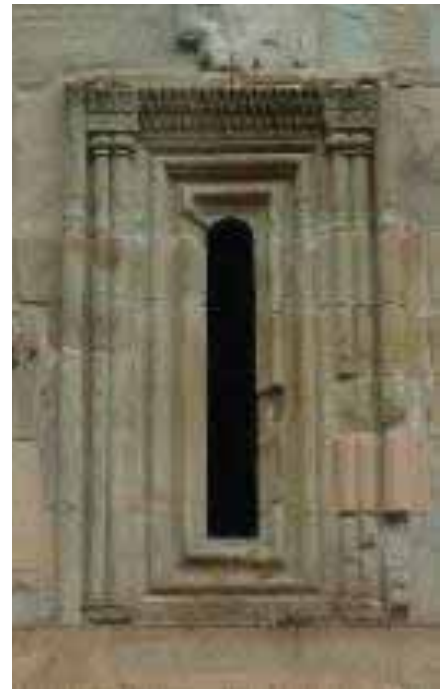
Նկ. 15. Անապատի եկեղեցու արևելյան ճակատի հարդարանքի դրվագ

Նկ. 16. Անապատի եկեղեցու արևելյան ճակատի հարդարանքի դրվագ

Նկ. 17. Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1224-1237 թթ.) տեսքը արևմուտքից

Նկ. 18. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան պատուհանը

Նկ. 19. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան շքամուտքը

Նկ. 20. Ս. Աստվածածին եկեղեցու շքամուտքի ճակատակալը

Նկ. 21. Ս. Աստվածածին եկեղեցու քարե սալիկաշարը

Նկ. 22. Ս. Աստվածածին եկեղեցու սալիկաշարի դրվագ

Նկ. 23. Գրիֆոնի պատկերով սալիկը

Նկ. 24. Հրեշտակի ֆիգուրով սալիկը

Նկ. 25. Միախյուսված վիշապներով սալիկը

Նկ. 26. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան ճակատի խորշը

Նկ. 27. Ս. Աստվածածին եկեղեցու ներքևի ավանդատան երեսակալը

Նկ. 28. Ս. Աստվածածին եկեղեցու խորանի զույգ պատուհանները

Նկ. 29. Ս. Աստվածածին եկեղեցու հյուսիսային ճակատը

Նկ. 30. Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմառեջքը

Նկ. 31. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևմտյան մուտքի զարդագուտին

Նկ. 32. Ս. Աստվածածին եկեղեցու թմբուկի արևելյան պատուհանը

Նկ. 33. Փոքր գավթի արևմտյան շքամուտքը

Նկ. 34. Փոքր գավթից մեծ եկեղեցի տանող շքամուտքը

Նկ. 35. Մեծ գավթի հարավային շքամուտքը

17. ՉՈՐՈՒՏԻ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Չորուտի վանք կամ Իշխանավանք, Արզականի Ս. Աստվածածին եկեղեցի: Հայտնի է նաև Իշխանավանք անվամբ, որը հիշատակված է եկեղեցու արձանագրության մեջ և հանդիպում է 13-րդ դ. երկրորդ կեսի մի Ավետարանի հիշատակարանում: Մինչդեռ Չորուտ անվամբ եկեղեցին հայտնի է միայն տեղագրական ուսումնասիրություններում, որը խոսում է ի օգուտ վերջինիս ուշ ծագման մասին:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Նիգ գավառ, ներկայիս ՀՀ Կոտայքի մարզ, Արզական գյուղի մոտ:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** պատվիրատու պետք է համարել իշխան Վահրամ Չավուշին, որի անունը հիշատակված է բուն եկեղեցու արձանագիր քարերի վրա: Բացի այդ, նա հիշատակված է և՛ Թեղենյաց վանքում՝ գավթի կառուցման առնչությամբ, և՛ Բջնիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մուտքի ճակատակալին՝ նորոգումների կապակցությամբ, որտեղ էլ նշվում է այս իշխանի կողմից Իշխանավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման մասին: Ելնելով այդ տեղեկություններից՝ Չորուտի կամ Իշխանավանքի եկեղեցու կառուցման թվականը պետք է համարել 1207-1208 թթ.: Բացի այդ, նույն եկեղեցու մեկ այլ արձանագրության համաձայն՝ Իշխանավանքի եկեղեցու պատվիրատուն Սարգիս վարդապետն է: Գ. Սարգսյանը հակված է հենց Սարգսին տեսնել որպես եկեղեցու պատվիրատու:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** եկեղեցու տարածքի մաքրման ժամանակ բացվել են շարվածքի մաս կազմող տասնյակ արձանագիր քարեր, ինչպես նաև կանգուն պատի վրա արված արձանագրություններ: Վերջիններիս մասին նշել են Հ. Շահխաթունյանցը, Ղ. Ալիշանը և Մ. Սմբատյանցը: Վանքի վիմագրերն ուսումնասիրել և հրատարակել է վիմագրագետ Գագիկ Սարգսյանը: Արձանագրություններից մեկը հայտնաբերվել է առանձին քարերի վրա, որտեղ նշվում է Վահրամը (Չավուշը)՝ որպես պատվիրատու, բացի այդ՝ որպես մեկ այլ կառույցի մեկենաս (անհայտ է): Հիշատակվում են նաև Զաքարե և Իվանե Զաքարյանները՝ որպես գերագույն կառավարիչներ: Մյուս արձանագրությունը (եղծված) հայտնաբերվել է միակ պահպանված հյուսիսային պատի վրա (արտաքուստ), որտեղ նշված է կառույցի անունը՝ Իշխանավանք (նկ. 2): Երրորդը՝ նորից հյուսիսային պատին (ներքուստ), որում հիշատակված է վարդապետ Սարգիսը (նկ. 1):

- **Պահպանվածությունը.** մինչև 1969 թ. եկեղեցին գրեթե հողի տակ էր: Ենթադրվում է, որ խոնարհվել է երկրաշարժի հետևանքով: 1969-1970 թթ. իրականացվել են մաքրման աշխատանքներ, որի ժամանակ բացվել են եկեղեցու պահպանված հատվածները, ինչպես նաև արձանագիր քարեր (նկ. 7): Ամբողջական պահպանվել են եկեղեցու հիմքը, ավանդատներից՝ հյուսիսայինը, բեմառեջքը, ինչպես նաև հյուսիսային պատը:
- **Ճարտարապետական մանրամասները.** կենտրոնագմբեթ եկեղեցի է, արևելյան կողմում՝ երկու ավանդատներով (նկ. 3): Եկեղեցին ունեցել է երկու մուտք՝ արևմտյան և հարավային կողմերից: Միակ կանգունը, հյուսիսային պատի կենտրոնական հատվածում, լուսամուտի բացվածքն է (նկ. 1): Հավանաբար, նմանատիպ լուսամուտներ եղել են նաև մյուս ճակատներին: Շուրջբոլորը կան խաչքարեր և դրանցից մնացած պատվանդաններ: Համալիրից 200 մ հեռավորության վրա գտնվում է վանքի հին գերեզմանոցը (նկ. 9, 10, 11):
- **Քանդակային հարդարանքը.** շատ քիչ բան է պահպանվել Ս. Աստվածածին եկեղեցու քանդակային հարդարանքից, քանի որ այն գրեթե ամբողջությամբ ավերված է: Բայցևայնպես, այն դրվագներն ու պահպանված հատվածները, որտեղ կան հարդարանքի տարրեր, վկայում են, որ եկեղեցին պատկանել է 13-րդ դ. լավագույն եկեղեցական կառույցների շարքին:
Եկեղեցու հարավային մուտքից մեզ են հասել միակտոր քարից կերտված և մուտքի շրջանակի մաս կազմող ուղղահայաց որմերը, որոնց երեսի կողմերը ձևավորված են գույգ կիսաայրուներով (նկ. 1): Ընդ որում, դրանք տարբեր գույնի և տեսակի քարերից են (հավանաբար՝ խոշորահատիկ տուֆ և անդեզիտ) կերտված: Չի բացառվում, որ որմի այդ հատվածները պատկանել են եկեղեցու տարբեր մուտքերին, որոնց ձևավորման համար կարող էին օգտագործել և համադրել տարբեր գույնի քարեր: Այդ երկու՝ կարմիր և մոխրագույն քարերի համադրությունը նկատելի է եկեղեցու միակ պահպանված՝ հյուսիսային պատի շարվածքի մեջ (նկ. 2): Պահպանվել է նաև հյուսիսային պատի արևելյան որմնամույթը, որի խոյակը բազմապրոֆիլ մշակում ունի: Ներքևի՝ դեպի խորքն ընկած հատվածը հորիզոնական տրամատներով բաժանված է երեք գոտիների, իսկ վերևի՝ ավելի ծավալային և արտահայտիչ հատվածը բաղկացած է մեկ կիսագլանաձև և մեկ հարթ լայն շարքերից: Նույն պատի կենտրոնում գտնվող պատուհանի կամարն ու վերին ուղղանկյուն հատվածը կերտված են միակտոր քարից: Հենց այս հատվածն էլ ունի հարդարանքի տարրեր: Կամարն իրականում կրկնակի կամարի ուրվագիծ ունի, որտեղ ստորինի վրա առկա է ռելիեֆային կամարիկների շարքը: Կամարներից

վերև գտնվող ուղղանկյուն մակերեսը երեք կողմից սահմանափակված է երեք՝ զուգահեռաբար անցնող հարթ գոտիներով (նկ. 1):

Լավ է պահպանված եկեղեցու բեմառեջքը: Այն ունի ժամանակաշրջանին հատուկ ճարտարապետական հարդարանք (նկ. 4): Չորուտի բեմառեջքը բաղկացած է իրար կցված վեց ուղղանկյուն սալերից (լայն.՝ մոտ 1 մ), որոնցից յուրաքանչյուրի մակերեսին՝ երկու կողմից զույգ որմնասյուներով, որոնց վրա հենվում է կիսակլոր կամարը (նկ. 5): Որմնասյուների մակերեսը հարթ է, իսկ կամարների վրա կրկնակի ժապավեններից բաղկացած իրար միահյուսվող գոտիներ են (նկ. 5, 6): Այլ կերպ ասած՝ եկեղեցու բեմառեջքը որմնակամարների շարք է: Նույն այս ճարտարապետական հարդարման սկզբունքը տեսնում ենք եկեղեցու հարավային մուտքին կից գտնվող խաչքարի մոնումենտալ պատվանդանի վրա: Պատվանդանի ճակատային կողմը հարդարում են երեք որմնակամարներ, որոնցից եզրայինները մեկական որմնասյուներից են բաղկացած, իսկ կենտրոնականները՝ զույգ (նկ. 8): Որմնասյուներն ունեն խոյակներ և խարիսխ-պատվանդաններ, ինչպես նաև լրացուցիչ կիսագլանների ձևով արված «բարձիկներ»: Որմնասյուների խոյակների վրա տեսնում ենք հորիզոնական ձգվող երկժապավեն հյուսվածքներ, իսկ կամարների վրա՝ ոճավորված մեանդր: Մեանդրի մոտիվը, որն այստեղ խիստ ոճավորված է, բնորոշ է Անիի դպրոցին և վերջինիս ազդեցությունը կրած մի շարք եկեղեցիների քանդակային հարդարանքին: Նմանատիպ ոճավորված մեանդր կարելի է տեսնել եկեղեցուն պատկանող կամարաձև մի խոշոր դրվագի վրա, որը կարող էր թե՛ մեծ պատուհանի, թե՛ մուտքի կամարի մասը լինել: Հորինվածքը բաղկացած է իրար հաջորդող հետևյալ գոտիներից. վերևից եզրավորող լայն գոտին է՝ գալարվող ոճավորված բուսական տարրերով (առանց մանրամասնելու), հաջորդը կիսագլանաձև գոտին է՝ զուրկ հարդարանքից, ապա՝ ոճավորված մեանդրի գոտին:

- **Գրականություն.** Շահխաթունեանց Հ., *Ստորագրություն կաթուղիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ*, հ. 2, Էջմիածին, 1842, էջ 177-178, **Ալիշան Ղ.**, *Այրարատ*, Վենետիկ, 1890, էջ 257, **Սմբատեանց Մ.**, *Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գավառի*, Վաղարշապատ, 1895, էջ 314-315, **Սարգսյան Գ.**, Արձանագրություն Թեղենյաց վանքից, *ԼՀԳ*, 8, 1977, էջ 100, **Սարգսյան Գ.**, Չորուտ-Իշխանավանք. նորահայտ արձանագրություններ, *ԼՀԳ*, հ. 2, 1993, էջ 114-125:

Նկ. 1. Չորրուտի վանքի ընդհանուր տեսքը հարավից, 1207-1208 թթ.

Նկ. 2. Չորրուտի վանքի հյուսիսային պատն ու արձանագրությունը

Նկ. 3. Չորուտի Ս. Աստվածածին եկեղեցու խորանի հատվածը

Նկ. 4. Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմառեջը

Նկ. 5. Եկեղեցու բեմատեղքի հատված

Նկ. 6. Եկեղեցու բեմատեղքի կամարի հարդարանքը

Նկ. 7. Չորուտի Ս. Աստվածածին եկեղեցու արձանագիր քարերը

Նկ. 8. Չորուտի վանքի խաչքարի պատվանդանը

Նկ. 9. Չորուտի վանքի խաչքարերից մեկը, 13-րդ դ.

Նկ. 10. Չորուտի վանքի գերեզմանոցը

Նկ. 11. Չորուտի վանքի գերեզմանոցը

18. ԶՈՒԽՏԱԿ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** ջուխտ, ջուխտակ բառերը նշանակում են *զույգ, մի զույգ*: Այստեղից էլ ծագում է երկու եկեղեցուց կազմված վանքի ժողովրդական անվանումը:
Ջուխտակ վանքն ունեցել է բազմաթիվ անուններ (Ս. Աստվածածին, Ս. Գրիգոր, Ս. Պետրոս, Ղոշավանք, Չուխտակ վանք, Ջոխտակ վանք, Ջուխտակ եկեղեցի, Ջուխտակ վանքեր): Միջնադարում հայտնի է եղել նաև Գիշերավանք, Պետրոսի վանք անվանումներով և այդպես հիշատակվել եկեղեցիների արձանագրությունների մեջ:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Վարաժնունիք գավառ, ներկայիս ՀՀ Տավուշի մարզ, Դիլիջան քաղաքից 3 կմ հյուսիս-արևմուտք:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** Ս. Գրիգոր եկեղեցու կառուցման ժամանակի մասին արձանագրություններ չկան, բայց այն վերագրվում է 12-րդ դ.: Սրանից դեպի արևմուտք գտնվող Ս. Աստվածածին եկեղեցու՝ արևմտյան ճակատի մուտքի ճակատակալի և լուսամուտի կամարունքի վրա արված արձանագրության համաձայն՝ պատվիրատուն՝ վանքի վանահայր Հայրապետը, 1201 թ. այս եկեղեցու կառուցումը վստահել է ճարտարապետ Սարգսին: Մուտքի ճակատակալի շինարարական բնագրից ենթադրվում է նաև, որ Ս. Գրիգոր եկեղեցին արդեն կար, երբ կառուցվում էր Ս. Աստվածածինը:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** պատմական աղբյուրներում վանքի մասին տեղեկություններ չեն հիշատակվում: Փոխարենը վանքի եկեղեցիների և՛ արտաքին, և՛ ներքին պատերին կան տարաբնույթ՝ նվիրատվական, շինարարական, ճարտարապետի արձանագրություններ (ընդհանուր թիվը՝ 12):
- **Պահպանվածությունը.** 1975-1979 թթ. Պատմական հուշարձանների պահպանման հայկական ընկերությունը կատարել է համալիրի վերանորոգման աշխատանքներ, սակայն ներկայումս Ս. Գրիգոր եկեղեցու գմբեթը քանդված է: Արևելյան կողմից պատի հիմքը խարխված և քարերն էլ տեղ-տեղ դուրս եկած են: Եկեղեցին բոլոր կողմերից երկաթե ամրակայող հենարանների մեջ է առնված (նկ. 3, 4):
- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** համալիրը բաղկացած է երկու՝ Ս. Գրիգոր և Ս. Աստվածածին եկեղեցիներից (նկ. 2-4): Շրջակայքում կա գերեզմանոց: Ս. Գրիգոր եկեղեցին գմբեթավոր դահլիճ է՝ խորանի երկու կողմերում երկհարկ

ավանդատներով: Կառուցված է դեղնավուն, վարդագույն և մոխրագույն սրբատաշ ֆելզիտով: **Ս. Աստվածածին եկեղեցին** միանավ, թաղակապ սրահ է՝ խորանի կողմերում մեկական նեղ ավանդատնով: Կառուցված է նույն քարով (նկ. 1):

- **Քանդակային հարդարանքը.** Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևմտյան ճակատից բացվող մուտքն արված է գետնախարսխի վրա: Շքամուտքը կամարակապ է, մեկական որմնակամարներին հենված, ունի հարթ, մի փոքր վնասված խորադիր ճակատակալ (նկ. 5): Շքամուտքը երկու կողմերից զարդարված է քառանկյուններից և գնդերից կազմված հյուսածո երկշարք գոտիներով: Շքամուտքից վերև բացվում է տրամատավոր պարակալով ուղղանկյուն նեղ պատուհանը: Արևմտյան ճակատի պատի ողջ հարթության վրա բազմաթիվ փորագծված խաչեր են:

Եկեղեցու հարավային ճակատում գտնվում են տրամատավոր շրջանակով պատուհանը և պայտաձև կամարունքերով հարդարված գույգ որմնախորշերը: Դրանցից յուրաքանչյուրը կամարի ներսում ունի հովհարաձև, իսկ արտաքուստ՝ եռակամար տեսք: Ստորին մասում այս որմնախորշերի կողեզերներն իրենց հերթին վերջանում են եռատերև փորվածքներով:

Արևելյան ճակատին կրկնվում է որմնախորշերի նույն գեղարվեստական լուծումը, որը կար հարավայինում: Այստեղ հարդարված են ստորին ավանդատների կիսաշրջան և նեղ պատուհանները: Դրանց տրամատավոր երեսակալները կենտրոնում պսակվում են սլաքաձև կամարիկներով: Հարավարևելյան ավանդատան պատուհանի կամարունքի երկու կողմում արված են ութաթերթ ծաղիկների բարձրաքանդակներ (նկ. 6): Ծաղիկների յուրաքանչյուր թերթիկում քանդակված է մեկ գնդիկ: Հյուսիսարևելյան կողմի պատուհանի կամարունքի հարդարանքում՝ ձախակողմյան հատվածում, կրկին ութաթերթ ծաղիկն է, որին հաջորդում են փոքր և ցցուն կիսագունդը և պտտվող վարդյակը (նկ. 7):

Հյուսիսային կողմում նույնությամբ կրկնվում է հարավային ճակատի գեղարվեստական հարդարանքը:

Ս. Գրիգոր եկեղեցու ներսույթը: Արևելյան կողմում՝ խորանի կենտրոնում, գտնվում է դեպի դուրս նեղացող պատուհանը, որի կամարիկը հարդարված է ֆետոններով: Պատուհանի երկու կողմում՝ փոքր-ինչ ներքևում, կան մեկական ուղղանկյուն որմնախորշեր: Գմբեթարդի ստորին գոտին հարդարված է բազմապրոֆիլ ելուստով: Տրամատավոր այս ձևավորումը շարունակություն է գտնում որմնամույթերի վրա՝ ընդգրկելով եկեղեցու ներքին ողջ տարածությունը (նկ. 8): Խորանի արևելյան և դրան հարող կողային պատերին (ինչպես նաև երկրորդ հարկի ավանդատների պատերին) քանդակված են խաչեր: Խորանի կենտրոնում դրված է հյուսածո և կամարաձև եզրագոտիով շրջանակված խաչքար, որի խորքը զարդարված է բուսական տարրերով: Եկեղեցու բեմը (66 սմ), ամենայն հավանականությամբ, եղել է ցածր և գուցե բարձրացվել է վերանորոգման ժամանակ: Դրա մասին է վկայում

նան այն, որ վերջինս քողարկում է խորանի և ավանդատների ընդհանուր պատի եզրամույթերի (ընդհանուր չափսերը՝ 80 x 32 սմ, պսակինը՝ 6 x 17,5 սմ) ստորին հատվածները:

Ստորին ավանդատների մուտքերի ճակատակալները ձևավորված են կենտրոնում սրածայր և կողային՝ փոքր կիսակլոր որմնակամարներով: Ճակատակալների խորքում և նրանց շուրջ խաչեր են քանդակված (նկ. 10, 11):

Թմբուկը գլանաձև է (նկ. 9): Եկեղեցու պատերին կան փորագիր խաչեր:

Ս. Աստվածածին եկեղեցին ունի մեկ **արևմտյան շքամուտք**, որի կամարակապ ճակատակալին զետեղված է եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը (նկ. 12, 13): Մուտքի երկու կողմում՝ բարձր պատվանդանի վրա, դրված են խաչքարեր: Եկեղեցու ճակտոնի տակ ուղղանկյուն փոքր պատուհանն է՝ կողքերից շղթայազարդ, իսկ վերևից՝ պայտաձև կամարունքի գոտիներով: Կամարունքի թևերին սափոր և պտտվող վարդյակ, իսկ ներսում խաչ է քանդակված (նկ. 15):

Եկեղեցու արևելյան ճակատի նեղ պատուհանը երկու կողմից հարդարված է զույգ որմնասյուներով և տրամատավոր կամարունքով (նկ. 14): Կամարունքի ներսում քանդակված է մարդու դեմք, իսկ նրա ելուստներից մեկի վրա փորագրված է նշաձև թերթիկների շարք: Երեսակալի թևերին պատկերված է մեկական թռչուն, որոնք երկու կողմից կարծես կտուցներով պայքարում են բաց երախներով երկգլխանի օձի հետ (նկ. 16): Ներքևում ավանդատների կլոր և փոքր պատուհաններն են, որոնցից հյուսիսարևելյանը ևս եզերված է նշաձև զարդատարրերով, որոնք մաշված են:

Եկեղեցու ներսում խորանի լուսավորությունը ապահովում է կիսաշրջան պատուհանը: Բեմի կողային հատվածներում գտնվում են նեղ ավանդատները, պատերին՝ մեկական սլաքաձև խորշերով:

Եկեղեցու թաղը կենտրոնական հատվածում ուժեղացված է ուղղանկյուն որմնամույթերի վրա հենվող կամարով: Որմնամույթերի խոյակներն աչքի են ընկնում գեղարվեստական տարբեր լուծումներով. մեկը՝ խոյոզով (վոյուտաներով), մյուսը՝ վերևում սրացող ուղղանկյուն «թերթիկներով» և անկյունային նոնաքանդակներով (նկ. 17, 18):

- **Գրականություն.** Մալխասեանց Ստ., *Հայերեն բացատրական բառարան*, հտ. 4, Ցուցակ 1, Երևան, 1944, էջ 144, Ավագյան Ս., *Զանփոլաղյան Հ., ՂՀՎ*, պ. 6, Երևան, 1977, էջ 9-14, Էլլարյան Ի., *Աղստի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձանները*, Երևան, 1980, էջ 54-56, Հակոբյան Թ. Խ., Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Բարսեղյան Հ. Խ., *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հտ. 2, Ցուցակ 1, Երևան, 1988, էջ 110, **Նույնի՝** հտ. 4, Ցուցակ 1, Երևան, 1998, էջ 425-426:

Նկ. 1. Ջուխտակ վանքի հատակագիծը (ըստ՝ Ի. Էլլարյանի)

Նկ. 2. Ջուխտակ վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին հյուսիս-արևմուտքից, 1201 թ.

Նկ. 3. Զուխտակ վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցին հյուսիս-արևելքից

Նկ. 4. Զուխտակ վանքի Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևմտյան ճակատը

Նկ. 5. Ս. Գրիգոր եկեղեցու շքամուտքը

Նկ. 6. Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելյան
ավանդատան պատուհանի հարդարանքը

Նկ. 7. Ս. Գրիգոր եկեղեցու արևելյան
ավանդատան պատուհանի հարդարանքը

Նկ. 8. Ս. Գրիգոր եկեղեցու խորանը

Նկ. 9. Ս. Գրիգոր եկեղեցու գմբեթատակ հատվածը

Նկ. 10. Ս. Գրիգոր եկեղեցու հյուսիսարևելյան ավանդատունը

Նկ. 11. Ս. Գրիգոր եկեղեցու հարավարևելյան ավանդատունը

Նկ. 12. Ս. Աստվածածին եկեղեցու
արևմտյան ճակատը

Նկ. 13. Ս. Աստվածածին եկեղեցու
շքամուտքը

Նկ. 14. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան
ճակատը

Նկ. 15. Ս. Աստվածածին եկեղեցու
արևմտյան պատուհանը

Նկ. 16. Ս. Աստվածածին եկեղեցու արևելյան պատուհանը

Նկ. 17. Ս. Աստվածածին եկեղեցու որմնամույթերի հարդարանքը

Նկ. 18. Ս. Աստվածածին եկեղեցու որմնամույթերի հարդարանքը

19. ՎԱՆՍՏԱՆԻ ՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** վանքն իր հիմնադրման արձանագրություններում և հետագա գրավոր աղբյուրներում կոչվել է **Վանաստան:** 19-րդ դ.-ից այստեղ՝ հին Վանաստան գյուղում, թուրքերի (աղբբեջանցիների) բնակեցմամբ պայմանավորված, գյուղատեղին անվանափոխվել է **Իմիրզեկ** (Իմիրզիկ): Անցած դարի կեսերին աղբբեջանցիները լքել են գյուղը, և այդ բնակավայրի անունով էլ կոչվել են նրա շրջակայքի բոլոր հնությունները, այդ թվում՝ նաև վանքը:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** պատմական Հայաստանի Այրարատ նահանգի Ոստան գավառ, այժմ ՀՀ Արարատի մարզի Խոսրովի արգելոցի տարածքում, Ազատ գետի աջ ափին, Գառնի գյուղից մոտ 15 կմ հարավ-արևելք:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** Վանաստանի հովանավոր հիմնադիրն է եղել տեր Դավիթը, իսկ շինարարությունը կատարվել է Իվանե Զաքարյանի աթաբեկության տարիներին՝ 1212-1227 թթ. միջև: Համաձայն այս տարածքների այլ կառույցների պատկանելության՝ կարելի է ենթադրել, որ վանքը եղել է Պռոշյան իշխանական տան սեփականությունը:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** շինարարական արձանագրությունն արված է եկեղեցու շքամուտքին (նկ. 3): Վանքն ակտիվ գործել է 13-16-րդ դդ., որից հետո հավանաբար լքվել է, և եկեղեցին էլ՝ խիստ վնասվել: Ենթադրաբար, Ս. Աստվածածինը վերջնականապես ավերվել է 1679 թ. Գառնիի երկրաշարժից: Համալիրի տարածքում 1912 թ. պեղումներ է իրականացրել Աշխարհբեկ Քալանթարը, ով հուշարձանի գիտական ուսումնասիրության հիմնադիրն է: Այդ պեղումների արդյունքում բացահայտվել են վանքի կառույցների բազմաթիվ բեկորներ, այդ թվում՝ 60-ից ավելի արձանագրություններ, ֆիգուրատիվ և դեկորատիվ քանդակի կտորներ: 1940-ական թթ. համալիր է այցելել է Հ. Եղիազարյանի ղեկավարած արշավախումբը:
- **Պահպանվածության աստիճանը.** պահպանվել են Ս. Աստվածածին եկեղեցու գրեթե միայն հիմքերը, նրա հարդարանքի առանձին դրվագներ և վանքի գերեզմանատունը հատվածաբար:
- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** վանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին պատկանում է գմբեթավոր դահլիճ տիպին (չափերը՝ 12X9 մ.), ունի երկու արևելյան

ավանդատներ և Ավագ խորանի տակ տեղադրված փոքր գետնափոր սենյակ (նկ. 1): Կառույցը կանգնած է թեք ժայռի վրա, որը հավասարեցվել է քարե հիմնահարթակի կառուցմամբ. վերջինս արևելյան կողմում հասնում է 3 մ բարձրության (նկ. 2): Եկեղեցու միակ մուտքը արևմտյան կողմից է: Այն բոլոր ճակատներին, բացի արևմտյանից, ունեցել է զույգ խորշեր, իսկ թմբուկը եղել է բազմանիստ, կառույցը շարված է սրբատաշ մոխրագույն բազալտով:

- **Քանդակային հարդարանքը.** Ս. Աստվածածին եկեղեցու հիմնահարթակը պսակված է տրամատավոր քիվով, որի վրա դրված է մեկ շարք սրբատաշ շարվածք, և նրանից հետո միայն բարձրանում է եկեղեցու՝ նույնպես տրամատավոր որմնախարիսխը (նկ. 2): **Արևմտյան ճակատին** բացվող միակ շքամուտքից պահպանվել են առանձին հատվածներ: Դռան բացվածքը կողքերից եզերված է եղել երկուական կիսաայուններով, որոնց վրա էլ հենվել է տրամատավոր կամարը: Վերջինիս ներքո տեղադրված միակտոր ճակատակալին քանդակված են երեք խաչային հորինվածքներ, որոնց տակ փորագրված է շինարարական արձանագրության մի մասը (նկ. 3, 8): Վիմագրի մյուս հատվածները գետեղված են կամարի և շքամուտքի ուղղահայաց կողային հատվածների վրա:

Եկեղեցու մուտքի մոտ դրված է եղել մի սալ՝ երկու մարդկային ֆիգուրներից բաղկացած գոռելիեֆ հորինվածքով (բարձր.՝ 1,33 սմ, լայն.՝ 85 սմ), որը տեղափոխվել է և այժմ գտնվում է Ս. Էջմիածնի միաբանության թանգարանում (նկ. 4): Պետք է ենթադրել, որ բարձրաքանդակը եկեղեցու ճակատներից մեկի ձևավորման մաս է կազմել: Հորինվածքի աջ ֆիգուրը ծնկաչոք է, աղոթողի դիրքով, երկար զգեստով և վեղարաձև գլխարկով: Նա ուղղված է դեպի կանգնած ֆիգուրը, որը նույնպես երկար հագուստով է, լուսապսակով և ձեռքերը վեր ուղղած օրանտի դիրքով: Համաձայն Պ. Տոնապետյանի դիտարկման՝ քանդակախումբը ներկայացնում է վանքի պատվիրատու Դավիթ եպիսկոպոսին, որը միջնորդություն է խնդրում իր՝ հավանաբար սրբացված նախնիներից մեկից:

Վանստանի արխիվային լուսանկարներում պահպանվել է մի քանդակազարդ կոտրված սալ՝ վիշապների հայելային, հերալդիկ հորինվածքով, որը ցավոք այսօր կորսված է (նկ. 5): Պետք է ենթադրել, որ այն եղել է վանքի կառույցներից մեկի մուտքի բարավորը: Քանդակում պատկերված են բաց երախներով իրար ուղղված երկու վիշապ՝ դուրս ուղղված երկծայր լեզուներով և ցից ականջներով, տեսանելի են նաև սողունների ատամները: Ձախ կողմի վիշապի (աջ կողմինը այդ մասում եղծված է) դնչի տակ կլորավուն ելուստ է տրված, իսկ պարանոցին օղակ կա, մանրամասն մշակված են սողունների թեփուկները: Նրանց մարմինները մեջտեղում քարկապված են, իսկ նեղացող պոչին մոտ պարզ օղակ են կազմում:

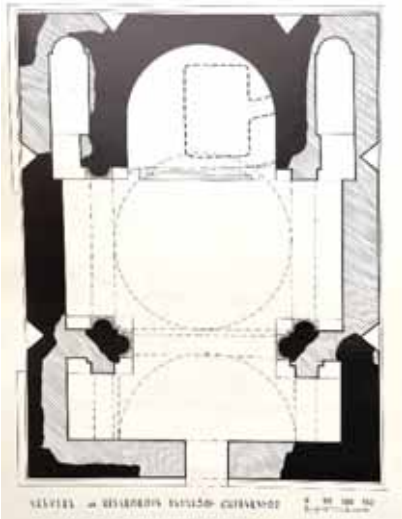
Եկեղեցու արտաքին հարդարանքի՝ գետնին ընկած բեկորներից մեկը խոշոր քառատերև ծաղկանախշ է՝ կենտրոնում մանրաքանդակ ուռուցիկ վարդյակով (նկ. 6): Դատելով այլ հուշարձանների նմանատիպ զարդաքանդակների տեղադրությունից (Նոր Վարագավանքում, Հովհաննավանքում՝ կլոր պատուհանների ձևավորման մեջ, Հաղպատում և այլն)՝ Վանստանի քառաթերթը ճակատներից մեկի լուսամուտի շրջանակը զարդարող կամ մեծադիր խաչային հորինվածքի մաս է կազմել: Եկեղեցու քանդակազարդ բեկորներից մեկն էլ եղել է պատուհանի կոտրված շրջանակի վերին հատվածը (նկ. 7): Այն ունի մանր շթաքարերի երեք շարքից բաղկացած քիվ, իսկ ներս ընկած նեղ լուսամուտը երիզված է քառակուսի-շեղանկյուն համադրությունից բաղկացած զարդագոտիով: Նմանատիպ մեկ այլ բեկորի մակերեսը բաժանված է քառակուսիների, որոնց ներսում երկրաչափական, ռոմբաձև տերևներով հյուսված քառաթերթեր են (նկ. 9): Այս դրվագը նույնպես հավանաբար եղել է լուսամուտի լայն շրջանակի մաս, որի նմանները պահպանվել են Գանձասարի տաճարի դեկորում, Խամշի վանքի մեծ եկեղեցու քանդակներում և այլն:

Ներսույթի արևմտյան զույգ որմնասյուները ունեցել են տրամատավոր որմնախարիսխներ և որմնախոյակներ:

Եկեղեցու բեմառեջքն առանձնանում է ճոխ և յուրահատուկ հարդարանքով: Ցավոք, այն նույնպես մասնատված է մեզ հասել. տեղում պահպանվել են նրա առանձին բազալտե քարաբեկորները: Բեմառեջքն ունեցել է լայն, տրամատավոր հիմք, իսկ նրա ողջ մակերեսը ծածկված է եղել անկյուններով իրար հպված ութանկյուն աստղերով (նկ. 10): Վերջիններիս արանքներում առաջացած ետնախորքը հարթ է և ունի խաչաձև ուրվագիծ: Աստղերի մեծ մասը զարդարված է երկրաչափական, հյուսածո նախշերով (ցանցաձև, աստղաձև, վարդյականման և այլն), որոնք չեն կրկնում միմյանց: Բեմառեջքի մեծ սալաբեկորի 5 աստղերի ներսում քանդակված են կենդանիների ֆիգուրներ (նկ. 11): Վերին շարքի աստղերից մեկում տրված է թևավոր թագակիր սֆինքս, որի պոչն ավարտվում է երախը բաց վիշապի գլխով: Չափից հաջորդ աստղի մեջ պատկերված է երկգլխանի արծիվ (զուգահեռ՝ Բարձրաքաշում), իսկ դրանից ներքևինի վրա քանդակված են երկու՝ վզերով իրար փաթաթված հերալդիկ թռչուններ (ջրային թռչուն կամ սիրամարգ), որոնց պոչերն էլ ներքևում միահյուսվում են: Հաջորդ՝ ներքևի աստղի մեջ տրված է գրիֆոն, որը կտուցով պահել է մարդկային դիմակ՝ երկատված մուրուքով (զուգահեռ՝ Նոր Վարագավանքում): Այս խմբից էլ դեպի ձախ տեսնում ենք երկու փաթաթված հայելային վիշապների, որոնք երախներով իրար են հպված, իսկ պոչերը օղակվելով բարձրանում են վեր (զուգահեռ՝ Նոր Վարագավանքում): Այս քարաբեկորը, որն ամբողջական է արխիվային լուսանկարում, այժմ կոտրված վիճակում է (նկ. 12):

Բեմառեջքի մեկ այլ, թերևս ձախակողմյան եզրի պահպանված դրվագի ութանկյուններն ունեն միայն երկրաչափական տարբեր հյուսածո նախշեր (նկ. 13):

- **Գրականություն.** Հովսեփեան Գ., *Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք հայոց պատմութեան մէջ*, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 33-34, 41, 133, Մելքոնյան Հ., Սարգսյան Գ., Վանստանի վանքը, Աշխարհբեկ Քալանթար, *Հայաստան՝ քարե դարից միջնադար. Երկերի ժողովածու*, Ա. Քալանթարյան (խմբ.), Երևան, 2007, էջ 101-127, Դոնաբեդյան Պ., Վանստան գյուղի եկեղեցու բարձրաքանդակի մասին, *ՊԲՀ*, 1979, N 1, 154-165, Կարապետյան Ս. Խոսրովի արգելոց. ուղեցույց, Երևան, 2022, էջ 69-72, Ashkharbek Kalantar, *The Medieval Inscriptions of Vanstan, Armenia*, Prepared for Publication by H. Melkonyan, G. Sarkissian, A. Kalantarian (ed.), Paris, 1999:

Նկ. 1. Վանստանի
Ս. Աստվածածին եկեղեցու
հատակագիծը, 1212-1227 թթ.
(ըստ՝ Ա. Քալանթարի)

Նկ. 2. Վանստանի եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևելքից
(լուս.՝ ՀՃՈԻՀ արխիվի)

Նկ. 3. Շինարարական արձանագրությամբ
եկեղեցու շքամուտքը
(վերակազմությունը՝ Ա. Քալանթարի)

Նկ. 4. Կտիտորական քանդակը, այժմ՝
Ս. Էջմիածնի միաբանության թանգարանում
(ըստ՝ Հ. Մելքոնյանի և Գ. Սարգսյանի)

Նկ. 5. Զույգ վիշապների քանդակով սալը, այժմ կորսված (լուս.՝ Ա. Քալանթարի արխիվ)

Նկ. 6. Ս. Աստվածածին եկեղեցու քանդակային դրվագ (ըստ՝ Հ. Մելքոնյանի և Գ. Սարգսյանի)

Նկ. 7. Ս. Աստվածածին եկեղեցու պատուհանի շրջանակի դրվագ (լուս.՝ Բ. Քորթոշյանի)

Նկ. 8. Եկեղեցու շքամուտքի ճակատակալը (լուս.՝ Ա. Քալանթարի արխիվ)

Նկ. 9. Ս. Աստվածածին եկեղեցու քանդակային դրվագ (ըստ՝ Հ. Մելքոնյանի և Գ. Սարգսյանի)

Նկ. 10. Ս. Աստվածածին եկեղեցու բեմառեքի ստորին հատվածի բեկոր
(լուս.՝ Ա. Քալանթարի արխիվ)

Նկ. 11. Բեմառեքի միջնամասի բեկոր (լուս.՝ Ա. Քալանթարի արխիվ)

Նկ. 12. Բեմառեքի միջնամասի բեկոր
(ըստ՝ Հ. Մելքոնյանի և Գ. Սարգսյանի)

Նկ. 13. Բեմառեքի եզրային մասի բեկոր
(ըստ՝ Հ. Մելքոնյանի և Գ. Սարգսյանի)

20. ՔՈՒԱՅՐԱՎԱՆՔ

- **Անվանումը.** Քոբայրավանք, Կոփայրի վանք, Քոպայր, Քոբար, Քոբեր, Քոբերի, որ թարգմանաբար նշանակում է այր-մենաստան («Քոբ» – վրացերեն նշանակում է «այր»): Վանքը հիշատակվում է նաև Իգահատ և Այգեհատ անուններով:
- **Պատմական և ներկայիս աշխարհագրությունը.** Մեծ Հայքի Գուգարք նահանգի Ձորփոր գավառ, ներկայիս Լոռու մարզ, Դեբեդ գետի ձորալանջին, Քոբայր գյուղի մոտ:
- **Դավանական պատկանելությունը.** Հայ Առաքելական եկեղեցի մինչև 12-րդ դ., 13-րդ դ. հայ քաղկեդոնական վանք և ուշ միջնադարում կրկին Հայ Առաքելական վանք: 18-րդ դ. վրաց պատմիչ Վախուշտին, անդրադառնալով Հյուսիսային Հայաստանի մի շարք վանքերին, հիշատակում է նաև Քոբայրը՝ նշելով, որ այն հայերինն է:
- **Թվագրությունը, պատվիրատուները.** համաձայն պատմական տեղեկությունների՝ մենաստանը հիմնադրվել է 11-րդ դ. վերջին և 12-րդ դ. սկզբին, եղել է կուսանոց և պատկանել է Կյուրիկյաններին: Այսօր պահպանված ամենահին կառույցը Մարիամաշեն կոչվող եկեղեցին է՝ 1171 թ., պատվիրատուն՝ Կյուրիկե Բ (Բագրատունիների շառավիղը) թագավորի դուստրը՝ Մարիամը:
Մոտավորապես 1220-1230-ականներին վանքն անցել է Զաքարե Զաքարյանի շառավիղին՝ նրա որդի Շահնշահին, ով, ի տարբերություն հոր, քաղկեդոնական էր: Այդ շրջանի կառույցների պատվիրատուն Շահնշահն ու նրա կողակից Վանենին են: Քոբայրավանքը նաև Զաքարեի հետնորդների հանգստարանն է: Այստեղ թաղված են Շահնշահը և նրա որդիները՝ Գեորգին (հոգևորական) ու Մխարգրձելը: 12-13-րդ դդ. ընթացքում Հյուսիսային Հայաստանի նշանավոր վանքերից է, որտեղ մինչև 17-րդ դ. եղել է գրչատուն:
- **Պատմական աղբյուրները, արձանագրությունները.** ամենավաղ հիշատակումը Վարդան Արևելցու մոտ է, որին ուղիղ հղում է նաև Մխիթար Այրիվանեցին (13-րդ դ.): Դա կապված էր Խորասու և Մարիամ միանձնուհիների՝ մենաստանում գտնվելու փաստի հետ, որը Կյուրիկե Բ թագավորի դստեր թողած հայերեն արձանագրությունից ավելի հին է: Մարիամաշեն փոքր եկեղեցին կառուցվել է Կյուրիկե Բ-ի դստեր՝ Մարիամի կողմից, ով եկեղեցու մուտքի ճակատակալի հայերեն արձանագրության մեջ (1171 թ.) հիշատակում է իրեն և իր քրոջը՝ Ռուզուկքանին: Վանքի մասին մտաբերելով ունի նաև Կիրակոս Գանձակեցին՝ հիշատակելով 12-րդ դ. մա-

տենագիր Դավիթ Քոբայրեցուն: Ձաքարյանների շինարարական շրջանում հայտնի են հայերեն և վրացերեն մի խումբ արձանագրություններ, որոնց մեջ մեծ մաս են կազմում վրացերենները, և դրանք ավելի ընդարձակ են իրենց բովանդակությամբ: Մասնավորապես, գլխավոր եկեղեցու մուտքին կից արձանագրությունը հայտնում է եկեղեցու 1276 թ. վերանորոգման մասին, ինչպես նաև 1282 թ. այն որմնանկարներով հարդարելու մասին: Վրացերեն արձանագրություններն ուսումնասիրվել են Լ. Մելիքսեթ-Բեկի, Տ. Ժորդանիայի և Պ. Մուրադյանի կողմից: Համաձայն մեզ հասած տվյալների՝ մատուռներից մեկում եղել է նաև հունարեն արձանագրություն:

- **Պահպանվածությունը.** վանական համալիրի մի հատվածը կիսավեր է, օրինակ՝ մեծ եկեղեցին և նրա սյունասրահ նախամուտքը: Իսկ մյուս մասը վերակառուցված է: 13-րդ դ. կառույցները (և ոչ միայն եկեղեցական) հարդարված են եղել որմնանկարներով, որոնք մասամբ պահպանվել են (նկ. 13), տեղ-տեղ էլ հազիվ նշմարվում են դրանց հետքերը (օրինակ՝ ժամատուն-տապանատան կամարներին):
- **Ճարտարապետական նկարագիրը.** համալիրը բաղկացած է եղել երեք մասերից (նկ. 1): Առաջին կամ հնագույն հատվածը ժայռափոր խցերն են, որոնցից սկսվել է մենաստանի պատմությունը, և այդ հատվածն այսօր փլուզման պատճառով այլևս հասանելի չէ: Համաձայն վկայությունների՝ ժայռափոր խցերում եղել են որմնանկարի դրվագներ: Այսօր պահպանված ամենավաղ կառույցը Մարիամաշեն եկեղեցին է (1171 թ.)՝ միանավ թաղածածկ սրահ, որին հետագայում հարավից կցվել է ուղղանկյուն մատուռ: Կառույցների հաջորդ խումբը վերաբերում է 13-րդ դ., բոլորն էլ կառուցված են բազալտ քարից: Դրանք են՝ գլխավոր միանավ, թաղածածկ եկեղեցին (10,40 x 8,50 մ), դրան հյուսիսից կցված թաղածածկ փոքր մատուռավանդատունը (նման բնորոշումը պայմանավորված է նրանով, որ այս հատվածը բացվում է դեպի գլխավոր եկեղեցու խորանը և ծառայել է որպես ավանդատուն), ինչպես նաև գլխավոր եկեղեցու հյուսիսային մուտքի բաց սյունասրահը (նկ. 5): Գլխավոր եկեղեցու խորանը լուսավորում են լայն բացվածքով հինգ պատուհան՝ տեղադրված երկու շարքով: Գլխավոր եկեղեցուց 10 մ դեպի հյուսիս գտնվում է երկհարկանի տապանատուն-զանգակատունը: Համալիրի արևմտյան հատվածում են գտնվում սեղանատան (12,1 x 8,2 մ) մնացորդները: Համալիրից դեպի հարավ-արևելք գտնվում է այսպես կոչված «Չիտախանց վանքը», որը երկհարկ մատուռաձամբարան է (13-րդ դ.): Իսկ պարսպից դուրս՝ «Գողգոթա» կոչվող փոքր եկեղեցին (1223 թ.)՝ համաձայն արձանագրության: Վանական համալիրի շուրջը կան հին գերեզմանոց և բազմաթիվ խաչքարեր:
- **Քանդակային հարդարանքը.** մեծ և փոքր եկեղեցիները, որ միանավ դահլիճներ են, ունեն լայն քանդակազարդ քիվեր, որոնք նույնանում են Թեժառույթի և նույն

դարաշրջանի մի շարք եկեղեցիների նմանատիպ քիվերի հետ (նկ. 2): Պատը եզրավորող լայն քիվերի վրա երկու շարքով իրար հատվող շրջանակներ են քանդակված: Պատուհանները ունեն տրամատավոր շրջանակներ, իսկ մեծ եկեղեցու արևելյան ճակատը հարդարված է մեծադիր ռելիեֆային զարդաքանդակ խաչով (նկ. 3): Ռելիեֆային խաչը գրավում է գլխավոր եկեղեցու արևելյան ճակատի 2/3 մասը, այն ձգված համաչափությամբ խաչ է, որի վերին թևը ավարտվում է հավասարաթև խաչային փոքր հորինվածքով, իսկ ստորին թևը հենվում է պատուհանի կամարունքի ձև ունեցող հիմքի վրա: Խաչաքանդակը բաղկացած է արտաքին ուրվագծերով անցնող կիսագլաններից և դրանց միջին մասում առկա ցանցանման, ծավալային արտահայտված քանդակազարդ «գործվածքից» (նկ. 4):

Խաչից վերև՝ եռանկյուն ճակտոնի հատվածում, փոքր կլոր պատուհան է՝ օկուլուս: Երկու պատուհան է տեղադրված խաչի երկու կողմում, որոնք ընդգրկված են եռաշարք կիսագլաններով շրջանակների մեջ: Երեք պատուհան էլ տեղադրված է խաչապատկերից ներքև (նկ. 4): Կենտրոնականը ավելի մեծ է և ճոխ հարդարված, կողմնայիններն ունեն նախորդ երկուսի շրջանակների ձևը: Կենտրոնական պատուհանի արտաքին շրջանակն ունի մի քանի գոտի: Արտաքինը ձևավորված է ուղղահայաց և հորիզոնական դիրքով արված կիսագլաններով և կիսագնդերով պսակված խոյակներով ու խարիսխներով, որոնց միացման տեղում քանդակազարդ խորանարդներ են (դրանցից ստորինների վրա կա շրջանակի հետ միացված քառաթերթի հորինվածք), իսկ վերին հատվածում ավարտվում է զույգ կիսագլաններից կազմված կամարով: Պատուհանը գրկող խորքի շրջանակն ավելի լայն է. այն իր լայնությամբ և հարդարման տարրերով հիշեցնում է եկեղեցու քիվերը: Այս գոտու մակերեսը փոքր-ինչ թեքություն ունի դեպի ներս, դեպի պատուհանի բացվածքը: Կամարի հատվածը հատվող շրջանակներով է հարդարված, իսկ մնացածը՝ ցանցանման զարդատարրով: Կարելի է ասել, որ պատուհանի շրջանակը ճակատի հորինվածքի մաս է կազմում, քանի որ ունի շարունակություն և պատուհանից անմիջապես ներքև գտնվում է քառակուսի խոշոր վահանակը՝ երկշարք կիսագլաններով շրջանակի մեջ ամփոփված, որի կենտրոնական զարդատարրը հյուսվածք է՝ հատվող շրջանակներից բաղկացած: Վահանը գոտևորող կիսագլանները շարունակվում են դեպի ներքև և ավարտվում պատի ստորին հատվածում:

Հարդարման նույն ոճով և ճոխությամբ են արված գլխավոր եկեղեցու, նրան կից եկեղեցի-ավանդատան մուտքերը, ինչպես նաև դրանց միջև գտնվող բաց սյունասրահի հարդարանքը: Պետք է նշել, որ անտառապատ այս խիստ միջավայրում, ինչպես նաև բազալտ քարերի շարվածք ունեցող խիստ պատերի ֆոնին այս զարդաքանդակները է՛լ ավելի արտահայտիչ են դառնում:

Եկեղեցի-ավանդատան հյուսիսային պատին կա արդեն նկարագրված պատուհանների հարդարման սկզբունքով արված քանդակագարդ շրջանակ, որի արտաքին գոտին կրկնակի կիսագլաններից է բաղկացած, անկյուններում՝ քանդակագարդ խորանարդներից, իսկ միջին շրջանակը ռոմբերից բաղկացած հյուսածո զարդագոտի է (նկ. 6):

Նույն՝ հյուսիսային կողմում տեսնում ենք փլված բաց սյունասրահ, որը բաղկացած է երկու ազատ կանգնած սյուներից և երկու կողմնային կիսամույթերից (նկ. 5): Ձախակողմյան ռոմնամույթը բաղկացած է ռոմնասյուներից, ունի խարիսխ և պատվանդան, խոյակ և վերին ուղղանկյուն սալաքար (կրկնակի խոյակ) (նկ. 7, 10): Խարիսխը պարզ պրոֆիլներով է, խոյակը վերնից և ներքևից եզրավորված է կիսագլաններով, իսկ դրանց միջև ընկած տարածքում թույլ արտահայտված կիսաշրջանների շարքն է անցնում: Վերին սալաքարի անկյունային ծավալները հեռացված են՝ նման շթաքարային ձևավորման, իսկ մակերեսը ռոմբավոր ցանցկեն հյուսվածքով է պատված: Հարդարման այս սկզբունքը կրկնվում է աջ կողմի ռոմնամույթի վրա: Կենտրոնական սյուներից մեկն իր տեղում է, մյուսը՝ կոտրված և տեղից շարժված: Երկուսն էլ հարդարված են նույն սկզբունքով: Լավ պահպանված սյունն ութանիստ է, խարիսխը կիսագլանների և տրամատների համադրությամբ արտահայտիչ պրոֆիլով է (նկ. 10): Մեզ հասած միակ խոյակի ստորին հատվածն ութանիստ է, դեպի վերն լայնացող և հետո նեղացող մակերեսներով: Ներքևից և վերնից եզրավորվող կիսագլանիկներով է, որի վրա դրված է քառակուսի սալը: Վերնասալի անկյունները հատված են հովհարաձև խորացող ակոսներով (դեպի ներքև), իսկ միջին մասում գալարվող ականթատերներ են՝ խոշոր չափերի (նկ. 12):

Մեծ եկեղեցու մուտքը միայն հյուսիսից է, որը պայմանավորված է տեղանքով (նկ. 9): Այն ունի ուղղանկյուն բացվածք, եզրավորված է երեք շարք քանդակագարդ կիսագլանների գոտիով: Այս ուղղանկյունն իր հերթին ընդգրկված է մեծ կամարաձև վերջավորությամբ շրջանակով՝ արտաքին զույգ կիսագլաններից և ներքին քանդակագարդ հարթ եզրավորող գոտիներով: Այս երկու շրջանակների մեջտեղում ձևավորված մուտքի կիսակլոր ճակատակալը հարթ է, բայց ունի ռոմնանկարի շերտի մնացորդ՝ գունային անցումներով: Քանդակագարդ շրջանակների զարդատարրերը մեծամասամբ ցանցանման հյուսածո տարրեր են, որի մասնիկները հյուսվում են եռաթել ժապավեններից: Այս զարդատարրը հարդարում է մուտքի ճակատակալի վերին կիսաշրջանը և գոտիներից մեկը: Մյուս տարրը եռաթել, փոքր-ինչ ծավալ ունեցող պարուրաձև ժապավենն է, որը գրկում է մուտքի բացվածքի արտաքին երկու և ներսի զույգ կիսագլանները: Զույգ կիսագլանների

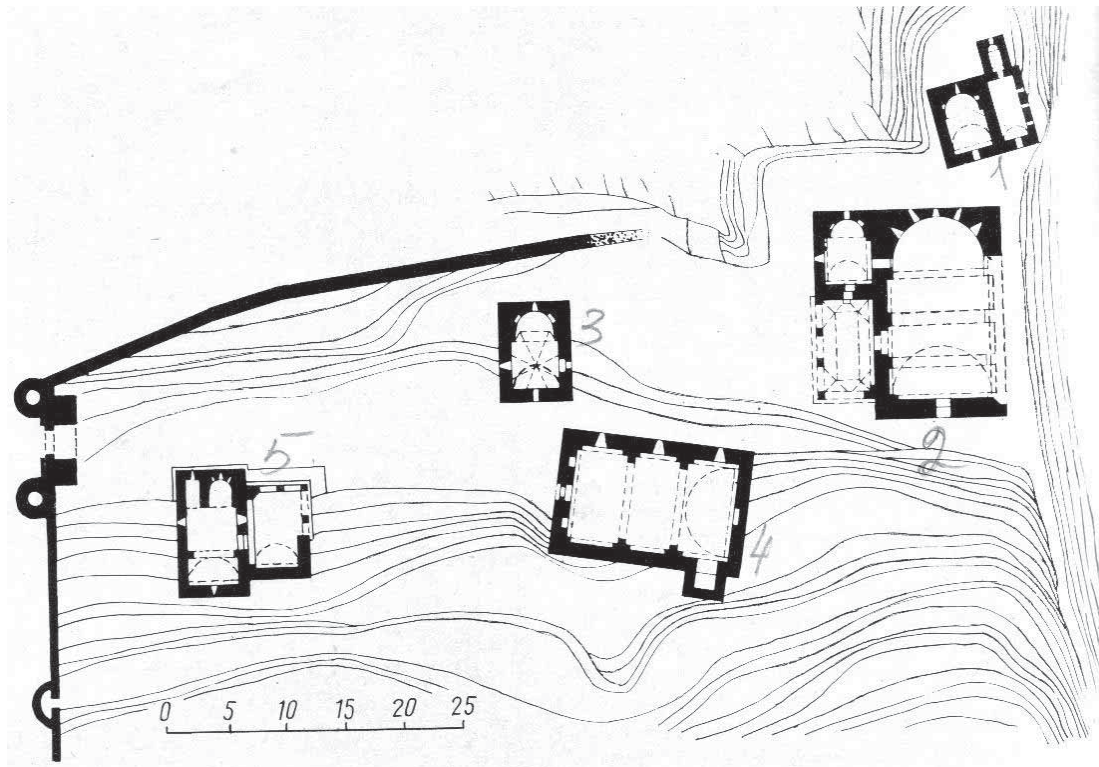
պարույրների ընթացքը տարբեր ուղղությամբ է գնում և տարածության վրա դրանք փռված եռանկյունիների պատրանք են ստեղծում:

Փոքր եկեղեցու մուտքի հարդարանքն իր սկզբունքով նման է պատուհանների շրջանակների ձևավորմանը (նկ. 8): Դա նախ մուտքի բացվածքը շրջապատող լայն քանդակազարդ գոտին է՝ երկու կողմերից եզրավորված կիսագլաններով: Այդ գոտու զարդատարրերը հիշեցնում են արմավիկի ոճավորված և հյուսվածքի վերածված հորինվածք: Դրանից հետո անցնում է ևս մի նեղ քանդակազարդ գոտի՝ զիգզագաձև մշակմամբ: Իսկ արտաքին՝ ավելի ծավալային գոտին իրենից ներկայացնում է երեք կողմից անցնող կիսագլաններ, որոնք ունեն պայմանական խոյակներ և խարիսխներ՝ կիսագնդերի տեսքով, ինչպես նաև կիսագլանների երկու հատվածում առկա են լրացուցիչ հյուսածո քանդակային հատվածներ (տարբեր ձևով մշակված): Կիսագլանների միացման հատվածներում տեղադրված են խորանարդաձև քանդակազարդ ծավալներ:

Քանդակի տարրեր ունեն նաև եկեղեցիներից դեպի հյուսիս գտնվող տապանատուն-զանգակատան երկրորդ հարկի տաղավարիկի (ռոտոնդայի) սյուները (նկ. 11): Տաղավարիկը ութանիստ է, ունի համապատասխան քանակությամբ սյուներ, որոնց բները տարբեր ձևի են. կա՛մ բազմանիստ՝ նեղ, հարթ նիստերի համադրությամբ, կա՛մ փնջավոր՝ կիսագլանի նմանվող նիստերով (նկ. 14): Հյուսածո երկար գոտին անցնում է տաղավարիկի հիմքով, այնուհետև տեսնում ենք սյուների խարիսխների երեսի կողմում քանդակված տարբեր վարդյակներ: Տարբերվող են նաև խոյակների լուծումները, որոնք բազմանիստ են, մեկումեջ ունեն կիսագլանով ձևավորված՝ դեպի վեր ուղղված եռանկյունիների շարք: Խոյակների վերին հատվածների (վերնասալի) անկյունները ձևավորված են շթաքարերով, իսկ մյուս մակերեսին ունեն հյուսածո զարդատարրեր: Տապանատուն-զանգակատան ներսի սալահատակը բաղկացած է տապանաքարերից, իսկ հարավային մուտքն ունի շթաքարային ձևավորում: Մուտքի կողքին՝ հարավային պատին, արևի ժամացույցն է:

- **Գրականություն.** Ջալալեանց Ս., *Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան*, հտ. Ա, Տփղիս, 1842, էջ 102-103, **Brosset M.**, *Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie*, exécute en 1847-1848 (1851), *Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի*, Վենետիկ, 1862, էջ 122, **Մխիթար Այրիվանեցի**, *Պատմութիւն հայոց*, Մոսկվա, 1860, էջ 63, **Աղանեան քահանա Գ.**, Հնից նորից, *Լումա*, 1900, էջ 43-45, **Լալաեան Ե.**, Բորչալուի գավառ, *Ազգ* հանդես, 1901, էջ 419-422, **Ակինյան Ն.**, Դավիթ վարդապետ Քոբայրեցի, *Հանդէս ամսօրեայ*, 1908, էջ 139-140, **Гордеев Д.**, Об экспедиции КИАИ в район Дебеда-чая в конце 1925 и начале 1926 гг., *Известия Кавказского историко-архитектурного института*, т. IV, Тифлис, 1926, с. 129, 135-136,

Ոսկեան Հ., *Գուղարքի վանքերը*, Վիեննա, 1960, էջ 54, Габриндашвили Г., Спе-
леистические разыскания 1970 года в Армении, Мецне. *Вестник отделения общест-
венных наук*, 1971, №1, с. 183-185, Սուրադյան Պ., *Հայաստանի վրացերեն արձա-
նագրությունները*, Երևան, 1977, էջ 163-189, Драмбян И., *Фрески Кобайра*, Ереван,
1979, с. 6-24, Thierry N., Les peintures de la cathédrale de Kobayr (Tachir), *Cahiers
archéologiques*, v. 29, 1980-1981, p. 103-122, Շախկյան Գ., *Լոռիի պատմության
քարակերտ էջերը*, Երևան, 1986, էջ 41-45:

Նկ. 1. Քոբայրավանքի հատակագիծը (ըստ՝ Գ. Շախսկյանի)

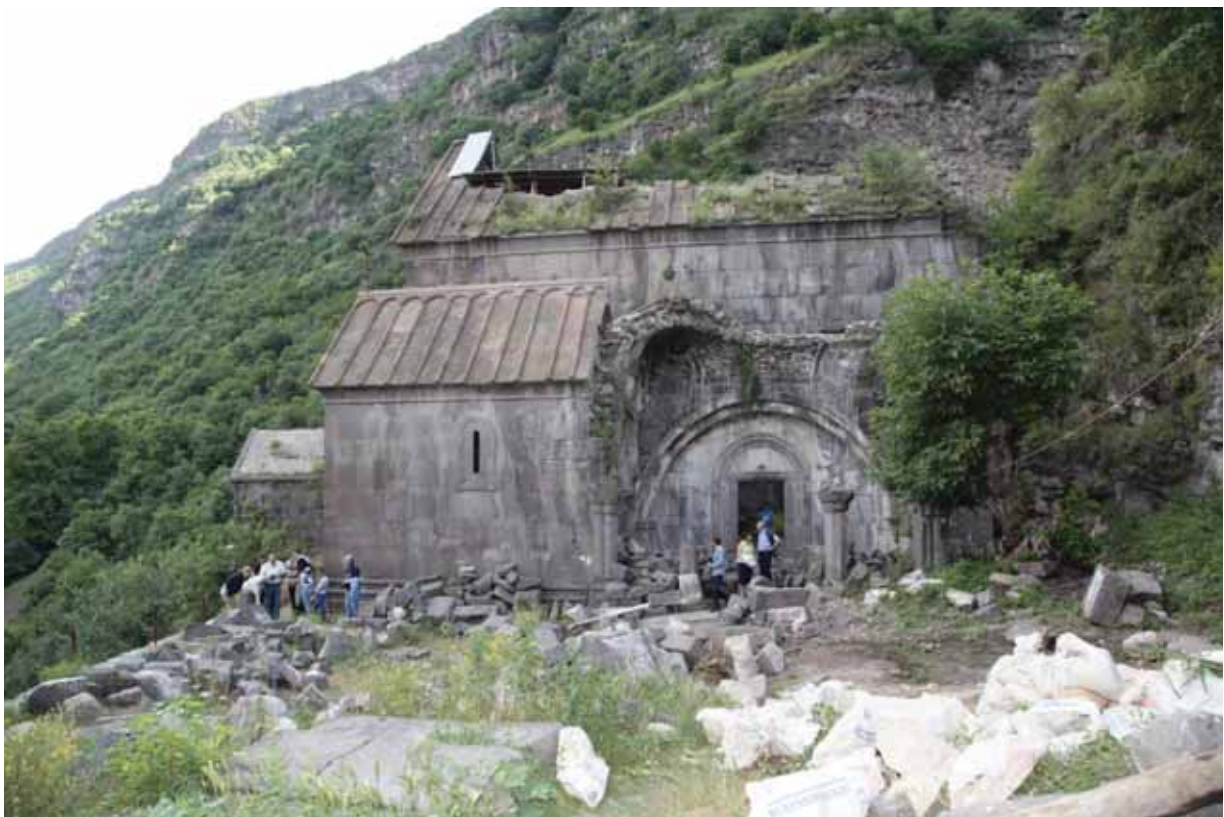
Նկ. 2. Քոբայրավանքի ընդհանուր տեսքը արևելքից, 12-13-րդ դդ.

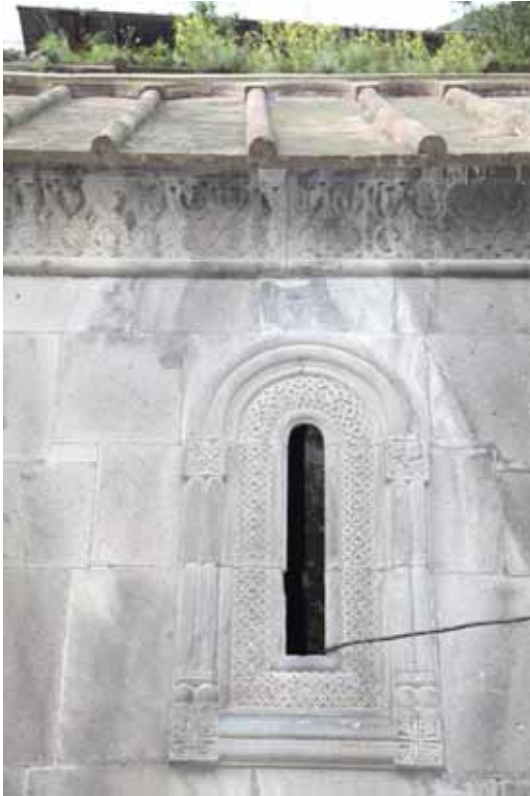
Նկ. 3. Քոբայրի մեծ եկեղեցու արևելյան ճակատը

Նկ. 4. Մեծ եկեղեցու արևելյան ճակատի հարդարանքը

Նկ. 5. Մեծ և փոքր եկեղեցիների կիսավեր սյունասրահ-գավիթը

Նկ. 6. Քոբայրի փոքր եկեղեցու հյուսիսային պատուհանը

Նկ. 7. Սյունասրահ-գավթի ներսույթը

Նկ. 8. Քոբայրի փոքր եկեղեցու շքամուտքը

Նկ. 9. Քոբայրի մեծ եկեղեցու շքամուտքը

Նկ. 10. Քոբայրի սյունասրահ-գավիթը և մեծ եկեղեցու մուտքը

Նկ. 11. Քոբայրի տապանատուն-զանգակատունը արևելքից

Նկ. 12. Սյունասարահ-գավթի սյուներից մեկը

Նկ. 13. Մեծ եկեղեցու խորանի որմնանկարը

Նկ. 14. Քոբայրավանքի տապանատուն-զանգակատուն

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ - СОКРАЩЕНИЯ - ABBREVIATIONS

ԳԱԱ ՇՀՀԿ	–	Գիտությունների ազգային ակադեմիայի Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
ԴՀՎ	–	Դիվան հայ վիմագրության
ԵՊՀ	–	Երևանի պետական համալսարան
ԼՀԳ	–	Լրաբեր հասարակական գիտությունների
ՀԱԻ	–	Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ ԳԱԱ	–	Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա
ՀՀ ԿԳՄՄՆ	–	Հայաստանի Հանրապետության կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարություն
ՀՃՈՒՀ	–	Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ
ՀՍՀ	–	Հայաստանի Սովետական հանրապետություն
ՊԲՀ	–	Պատմաբանասիրական հանդես
ՊՄԱԹՊՄՊԾ	–	Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների եւ պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն
ՊՄԺԳՀԿ	–	Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն
ВОН	–	Вестник общественных наук
ИФЖ	–	Историко-филологический журнал
REArm	–	Revue des Études Arméniennes

СКУЛЬПТУРНОЕ УБРАНСТВО РУИНИРОВАННЫХ И МАЛО ИЗУЧЕННЫХ ЦЕРКОВНЫХ ПОСТРОЕК АРМЕНИИ XII-XIV вв.

Период XII-XIV веков, который был обозначен для данного исследования, отличается значительной активизацией политической и культурной жизни в Армении и установлением новых культурных связей со странами региона. В это время идет бурное строительство монастырских комплексов, скульптурное убранство которых достигает своего наивысшего развития/ расцвета. Часть церквей и монастырских сооружений XII-XIV веков сегодня находятся в руинированном состоянии, а в отдельных случаях есть угроза полного разрушения. Находясь в отдаленных и труднодоступных местах, исследуемые памятники не были в свое время реконструированы и как следствие – остались малоизвестными даже в научной среде. Однако следует отметить, что их большая часть была построена по заказу представителей влиятельных княжеских домов, что определило их богатое и оригинальное декоративное убранство.

Книга разделена на две части. Первая часть – тематические исследования, представленные в 4-х главах, где выдвигаются и рассматриваются ключевые проблемы скульптурного декора памятников, затрагиваются вопросы художественного стиля, иконографии и техники исполнения. В частности речь идет о принципах украшения барабанов, алтарных возвышений и порталов церквей, оформление которых с одной стороны восходит к местной художественной традиции и вкусу, но также выявляет тесную связь с восточно-христианским культурным миром и художественными процессами региона. Отдельной главой дан анализ скульптурного убранства барабана церкви Иоанна Крестителя Гандзасарского монастыря (Арцах).

В раздел каталога вошли 20 памятников, к которым приводятся подробное описание скульптурного убранства, а также источниковедческие, эпиграфические и исторические данные каждого из них. Отличительная сторона работы – богатый иллюстративный ряд. Для книги были отобраны около 600 фотографий, сделанных исследовательской группой во время трех научных экспедиций.

Изучение скульптурного убранства церквей и монастырских построек XII-XIV веков все еще продолжается. Богатый материал, собранный во время посещения памятников, ставит новые вопросы и темы для обсуждения, и публикация данного тома является лишь первым этапом большой исследовательской работы по армянской скульптуре развитого средневековья.

SUMMARY

THE SCULPTURAL DECORATION OF RUINED AND LITTLE STUDIED CHURCH BUILDINGS OF THE 12TH to 14TH CENTURIES IN ARMENIA

The period between the 12th and 14th centuries which has been chosen for this study is distinguished for a noticeable activation of political and cultural life in Armenia, and the establishment of new cultural relations with the countries of the region. This period was also marked with active construction of monastic complexes, and a notable development of the sculptural decoration of church buildings. Some of the churches and monastic buildings of the 12th to 14th centuries are in a ruined state today, some of them facing the threat of complete destruction. Being located in remote and hard-to-reach places, the monuments under discussion have not been reconstructed and have remained unstudied. However, it should be noted that most of these buildings were constructed by representatives of the powerful princely families of the time, thanks to which, they stand out for their rich and original decoration.

The book is divided in two parts. The first part consists of four thematic chapters, where the main issues relating to the sculptural decoration of the monuments are put forward and discussed, along with their artistic style, iconography, and stone processing technique. We have particularly focused on the principles of the decoration of drums, altar elevations, and church portals the design principles of which go back to the local artistic traditions and taste, at the same time also revealing close connections with the Eastern Christian cultural world and the main artistic processes of the region. One of the chapters presents the sculptural decoration of the drum of the Church of St. John the Baptist of Gandzasar Monastery (Artsakh).

The catalog section includes 20 monuments with a detailed description of their sculptural decoration and basic information concerning their architectural features, epigraphy and history. The book is notably enriched with illustrations—about 600 photographs taken by the research group during three scientific expeditions.

The study of the sculptural decoration of churches and monastic buildings of the 12th to 14th centuries is still in progress. The rich material collected during the visits to the monuments has raised new questions and topics for discussion, and the publication of this volume is only the first stage of a comprehensive work on the Armenian sculpture of the High Middle Ages.

«Հայաստանի 12-14-րդ դդ. խոնարհված և քիչ ուսումնասիրված եկեղեցական համալիրների քանդակային հարդարանքը» գիտական թեմայի (ծածկագիր 21T-6E291) շրջանակներում գիտական ամսագրերում հրատարակված հոդվածները

1. **Mikayelyan L.**, Various Aspects of the Image of Dragon-serpent in Armenian and South-Caucasian Sculpture of the 7th–14th centuries, *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles*, vol. 11 /eds. A. V. Zakharova, S. V. Maltseva, E. Iu. Staniukovich-Denisova, Lomonosov Moscow State University-St. Petersburg: NP-Print, 2021, pp. 232–243.
2. **Asryan A.**, Revealing the 12th–14th Century Hidden Architectural Monuments of Armenia: The Case of Neghuts Monastery, *Proceedings of the 4th International Conference on Architecture: Heritage, Traditions and Innovations*, (АНТИ) 2022, p. 59-64.
3. **Микаелян Л.**, Проводники душ и небесные стражи: образы сирен и сфинксов в армянской пластике XIII века и в искусстве исламского Востока, *Между Востоком и Западом. Святой Александр Невский, его эпоха и образ в искусстве*, Сборник статей по материалам международной научной конференции, Москва, 2023. с. 504-521.
4. **Аветисян Т.**, Церковь Ованнеса Мктрича Гандзасарского монастыря и ее скульптурная программа, *Армянский гуманитарный вестник (Арцах)*, 1 (10), 2023, с. 224-248.
5. **Ավետիսյան Թ.**, Կենդանիների պատկերագրությունն ու խորհրդարանությունը հայկական միջնադարյան եկեղեցիների քանդակային հարդարանքում, *Գեղարվեստի ակադեմիայի Տարեգիրք*, 14, 2023/1, էջ 31- 53:
6. **Հակոբյան Զ., Միքայելյան Լ.**, Հովհաննավանքի հուշապան ճարտարապետական և քանդակային առանձնահատկությունները, թվագրությունն ու ժամանակակից վերակառուցումը, *Գեղարվեստի ակադեմիայի Տարեգիրք*, 14, 2023/1, էջ 54-81:
7. **Hakobyan Z.**, Images-Allegories in the Medieval Sculpture of Armenia and the South Caucasus, *Actual Problems of Theory and History of Art: Collection of articles*, vol. 13. /eds. A. V. Zakharova, S. V. Maltseva, E. Iu. Staniukovich-Denisova, Lomonosov Moscow State University-St. Petersburg: NP-Print, 2023, pp. 177–184.
8. **Микаелян Л.** Возвращаясь к очерку Иосифа Орбели «Мусульманские изразцы». Художественные особенности каменных мозаик в декоре армянских памятников 13-14-ых веков и их исламские параллели, *Научное наследие академика И. Орбели, сборник статей, посвященный 135-летию юбилею ученого*, Труды Института археологии и этнографии ХАИА-6, Ереван, 2024 (в печати).

ԶԱՐՈՒՀԻ ՀԱԿՈՐՑԱՆ, ԼԻԼԻԹ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ
ԱՐՓԻՆԵ ԱՍՐՅԱՆ, ԹԱԳՈՒՀԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ 12-14-ՐԴ ԴԴ. ԽՈՆԱՐՀՎԱԾ ԵՎ
ՔԻՉ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՎԱԾ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՔԱՆԴԱԿԱՅԻՆ
ՀԱՐԴԱՐԱՆՔԸ**

(մաս առաջին)

ԹԵՄԱՏԻԿ ԳԼՈՒԽՆԵՐ, ԿԱՏԱԼՈԳ, ՊԱՏԿԵՐԱՇԱՐ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Կ. Չալարյանի
Կազմի ձևավորումը՝ Ս. Գրիգորյանի
Հրատ. խմբագրումը՝ Լ. Ավետիսյանի
Հրատ. սրբագրումը՝ Գ. Գրիգորյանի

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.ysu.am